गांधी - जिन्ना वाटाघाटी

पत्रव्यवहाराची संहिता आणि इतर संबंधित साहित्य

प्रस्तावना

श्री चक्रवर्ती राजगोपालाचारी

आणि

जिन्ना-गांधी वाटाघाटी

प्रास्ताविक

नबाबजादा लियाकत अली खान

अनुवाद

ब्रिजमोहन हेडा

जुलै ते ऑक्टोबर १९४४

अनुक्रम

भाग १

१. प्रस्तावना - एक ते चार

२. पत्रव्यवहार

२.१. गांधी- जिन्ना पत्रव्यवहार ३-३५

२.१.१. श्री जिन्ना गांधीजींना,

२.१.२. गांधीजी श्री जिन्नांना,

२.१.३. श्री जिन्ना गांधीजींना,

२.१.४. श्री जिन्ना गांधीजींना,

२.१.५. गांधीजी श्री जिन्नांना,

२.१.६. श्री जिन्ना गांधीजींना,

२.१.७. गांधीजी श्री जिन्नांना,

२.१.८. गांधीजी श्री जिन्नांना,

२.१.९. श्री जिन्ना गांधीजींना,

२.१.१०. गांधीजी श्री जिन्नांना,

२.१.११. श्री जिन्ना गांधीजींना,

२.१.१२, गांधीजी श्री जिन्नांना,

२.१.१३. श्री जिन्ना गांधीजींना,

२.१.१४. गांधीजी श्री जिन्नांना,

२.१.१४.२. गांधीजी श्री जिन्नांना,

२.१.१५. श्री जिन्ना गांधीजींना,

२.१.१५.२. श्री जिन्ना गांधीजींना,

२.१.१६. गांधीजी श्री जिन्नांना,

२.१.१७. श्री जिन्ना गांधीजींना,

२.१.१८. गांधीजी श्री जिन्नांना,

२.१.१९. श्री जिन्ना गांधीजींना,

२.१.२०. गांधीजी श्री जिन्नांना,

२.१.२१. श्री जिन्ना गांधीजींना

२.२. राजगोपाचारी फॉर्म्युला अथवा सी. आर. फॉर्म्युला ३६-३७

२.२.१. सी. आर. फॉर्म्युला ३६,

२.२.२. लाहोर ठराव ३६

२.२.३. काँग्रेस कार्यकारिणीचा प्रांतांचे सामिलीकरण न करण्यासंबंधीची ठराव - ३७

२.३. “सूज्ञपणाचे दिवाळे”

२.३.१. गांधीजींचे प्रार्थनोत्तर प्रवचन

२.३.२. ईदकरिता गांधीजींनी केलेली कळकळीची विनंती

२.४. “निराशेचे कारण नाही.”

२.४.१. श्री जिन्ना यांचे वक्तव्य

२.४.२. गांधीजींचे प्रार्थनोत्तर प्रवचन

२.५. “अनिश्चित काळाकरिता स्थगित”

२.५.१. गांधीजींचे प्रार्थनोत्तर प्रवचन

२.६. गांधीजींची “न्यूज क्रॉनिकलला मुलाखत”

२.७. श्री जिन्नांची वृत्तपत्रपरिषद

२.८. पुनरावलोकन - राईट एँगल

३.परिशिष्टे

३. १. चर्चापूर्व पत्रव्यवहार - ६९- ७२

३. १. १. स्थानबद्धतेतून गांधीजींचे जिन्नांना पत्र,

३. १. २. सरकार गांधीजींचे पत्र थांबते

३. १. ३. जिन्नांनी गांधीजींना पत्र लिहायला कसे आमंत्रित केले

३. १. ४. सरकारने गांधीजींचे पत्र थांबवल्याबद्दलची श्री जिन्नांची प्रतिक्रिया

३.२. राजगोपालाचारी जिन्ना पत्रव्यवहार - पत्रांची आणि तारांची संहिता -

३.२.१. राजगोपाचारींच्या फॉर्म्युलावर श्री जिन्नांची पहिली प्रतिक्रिया

३.२.२. राजगोपाचारींचे श्री जिनांना दुसरे पत्र

३.२.३. राजगोपाचारींची श्री जिन्नांना तार

३.२.४. श्री जिन्नांची राजगोपालाचारींना तार

३.२.५. राजगोपालाचारींची श्री जिन्नांना तार

३.२.६. श्री जिन्नांची राजगोपालाचारींना तार

३.२.७. राजगोपालाचारींची श्री जिन्नांना तार

३.३.गांधीजी मुलाखतीबद्दल सुचवतात

३.३.१. गांधीजींचे जिनांना पत्र -७६

३.३.२. जिन्नांचे गांधींना पत्र ७६

३.६.राजगोपालाचारींचे टीकाकारांना उत्तर

३.६.१. मनात काहीही राखून ठेवलेले नाही

३.६.२ सी. आर.चा फॉर्म्युला कालबाह्य झालेला नाही

३.६.३. सुरक्षिततेचा प्रश्न

३.७. राजगोपालाचारींच्या फॉर्म्युलासंबंधी गांधीजींचे वक्तव्य

३.७.१. यु.पी. आय. च्या लंडन कार्यालयाला मुलाखत

३.७.२. दोन आजीवन सेवकांचे योगदान

३.७.३. गांधीजींनी टीकेचे स्वागत केले

३.७.४. दूर करावयाचे दोष

३.७.५. जादुगाराची टोपली

३.७.६. श्री जिन्नांचे लाहोर येथे भाषण – ८५

३.८. प्रश्नाची योग्य प्रकारे हाताळणी

३.९. अशक्यप्राय दावा

३.१०. गांधी व्हाईसराय पत्रव्यवहार

३.११. लोकसंख्येचे तक्ते

३.१२. हिंदुस्थानचा नकाशा

३.१३. व्यंगचित्रे

भाग २

१. प्रास्ताविक

२. राजगोपालाचारी जिन्ना पत्रव्यवहार

३. श्री जिन्नांचे भाषण, अखिल हिंदुस्थान मुस्लिम लीगसमोर

४. श्री जिन्ना आणि श्री गांधी यांचे संयुक्त वक्तव्य आणि २७ सप्टेंबर १९४४ प्रसिद्ध केलेल्या पत्रव्यवहाराची संहिता.

५. जिन्ना गांधी पत्रव्यवहार

६. वाटाघाटी मोडल्यानंतर श्री गांधींचे पहिले भाषण

७. श्री गांधींचे वृत्तपत्रांना वक्तव्य २८ सप्टेंबर १९४४

८. श्री गांधींनी २८ सप्टेंबर १९४४ "न्यूज क्रॉनिकल"ला दिलेली मुलाखत

९. श्री जिन्नांनी ४ ऑक्टोबर १९४४ वृत्तपत्र परिषदेत दिलेले वक्तव्य

१०. श्री जिन्नांनी ४ ऑक्टोबर १९४४ ला "न्यूज क्रॉनिकल"च्या लंडन कार्यालयाच्या प्रतिनिधीला दिलेली मुलाखत

११. श्री जिन्ना यांनी "डेली वर्कर" लंडनला ५ ऑक्टोबर १९४४ दिलेली मुलाखत

परिशिष्टे

अ. अखिल हिंदुस्थान मुस्लिम लीगचा १९४०चा लाहोर ठराव

ब. सी. आर. (राजगोपालाचारी फॉर्म्युला)

क. श्री गांधींचा २४ सेप्टेंबर १९४४

ड. श्री जगत नारायण यांनी अखिल हिंदुस्थान कॉंग्रेस समितीत मांडलेला ठराव

इ. अखिल हिंदुस्थान कॉग्रेस समितीने ऑगस्ट १९४२

भाग १

१. प्रस्तावना

नुकताच महात्मा गांधी आणि श्री जिन्नां यांच्यात ज्या कोणत्या वाटाघाटी झाल्या आणि त्यात ज्या कोणत्या मुद्द्यांचा अंतर्भाव होता त्यांचा वाचकांना अभ्यास करता यावा म्हणून या चर्चेशी संबंधित जी कोणती कागदपत्रे आहेत ती वाचकांना सादर करणे हा या पुस्तकाचा हेतू आहे. वाचकाला विशिष्ट निष्कर्ष काढायला मदत व्हावी वा एखाद्या विशिष्ट दृष्टिकोनाकडे वाचकाचा कल व्हावा म्हणून कोणतीही गोष्ट वगळण्यात आलेली नाही. परंतु प्रस्तावना लिहिणाराला मात्र या संबंधात आपले मत नोंदवण्याचा अधिकार असतो. एप्रिल १९४२पासूनच मी अशी उपाययोजना शोधण्याचा प्रयत्न करत होतो की जी न्याय्य असेल, जी मुस्लिम लीग आणि काँग्रेसला स्वीकारार्ह असेल आणि दोघेही मिळून एकत्रितपणे साम्राज्यवादाच्या किल्ल्यावर हल्ला करू शकतील. कोणाच्याही कृपेशिवाय वा मेहरबानीशिवाय याकरिता मी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करत होतो. दोन्ही प्रश्नांना न्याय करता यावा म्हणून मी मुसलमान आणि काँग्रेस या दोघांचीही बाजू समजावून घेण्याचा प्रयत्न केला. माझा हा दावा कदाचित मुसलमानांना वा सांप्रदायिक हिंदूंना मान्य होणार नाही. परंतु तटस्थ लोकांना माझा या दावा न्याय्य असल्याचे जाणवेल.

एके काळी मला असे वाटत होते की मुस्लिम लीगच्या दाव्यातील संयम आणि विवेक काँग्रेसला दिसत नाही. यामुळे मुस्लिम लीगच्या मागणीत जे काही न्याय्य आहे ते काँग्रेसला आणि महात्मा गांधींना पटावे आणि हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य संघर्षात प्रगती व्हावी म्हणून तरी त्यांनी ते मान्य करावे असे मला वाटत होते आणि याकरिता मी सातत्त्याने पराकाष्ठेचा प्रयत्न करत होतो. मार्च १९४३ मध्ये गांधीजींनी जेव्हा माझा प्रस्ताव स्वीकारला तेव्हा हा लढा संपला असे

मला वाटत होते. परंतु मुस्लिम लीगच्या मागणीनुसार तडजोडीची एकमेव शक्यता असलेला माझा प्रस्ताव जेव्हा जिनांनी फेटाळला तेव्हा परिस्थिती एकदम बदलली.

जिनांनी माझा प्रस्ताव फेटाळल्यानंतर आम्ही परत जिथे होतो तिथेच आलो. परंतु ही केवळ वरवर दिसणारी परिस्थिती होती. वास्तवात प्रामाणिकपणे जर प्रयत्न केलेले असतील तर ते कधीही वाया जात नसतात. आपल्या नियंत्रणाबाहेर असलेल्या कोणत्याही कारणामुळे का असेना हा प्रस्ताव फेटाळला गेल्यानंतरही मुसलमान ज्या भागात बहुसंख्य आहेत तिथे त्यांच्या अधिकारांना मान्यता देणारा एक न्याय्य प्रस्ताव, आमच्यासमोरील समस्यांची योग्य जाणीव, देशभरातील बुद्धिवादी वर्गाची यासंबंधातील चर्चा इत्यादी सर्व गोष्टींची जाणीव ठेवून त्यावर सुचवण्यात आलेल्या उपाययोजनेमुळे निश्चितच आज आपण अधिक चांगल्या परिस्थितीत आहो.

१९४०च्या लीगच्या ठरावामागील हेतू विदेशी शासनांतर्गत सीमित स्वायत्ततेकरिता प्रांतांचे केवळ पुनर्विभाजनाची मागणी करण्याकरिता नव्हता. या ठरावामागे खरोखरीच्या संपूर्ण प्रभुत्वसंपन्न राष्ट्राची घटना

तयार करण्याची कल्पना आहे. परंतु जोपर्यंत ब्रिटन हिंदुस्थानच्या राज्यकारभारावरील आपली पकड पूर्णपणे सोडायला तयार होत नाही तोपर्यंत हे उद्दिष्ट साध्य करता येऊ शकत नाही. यामुळे लीगशी विभाजनाचा जरी करार झाला तरी हिंदुस्थान स्वतंत्र झाल्याशिवाय त्या कराराची पूर्णपणे अंमलबजावणी करता येऊ शकत नाही.

केंद्र सरकारचे काम अपील ऐकणे किंवा संघराज्यातील घटकांच्या सरकारांची धोरणे सुधारणे इतकेच नाही याची फार कमी लोकांना कल्पना आहे. काही निश्चित काम, त्यांचे नाव काहीही जरी असले तरी, पूर्णपणे प्रांतांच्या वा राज्यसरकारच्या कार्यक्षेत्रात येतात. तर इतर काही काम केंद्रीय संघराज्य सरकारच्या अंतर्गत असतात. अशा प्रकारे अपील करण्याचा वा

केंद्राचे नियंत्रण असण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. ही कार्ये वेगवेगळी आणि स्पष्ट आहेत. जोपर्यंत लोकांच्या दैनंदिन जीवनाचा प्रश्न आहे संपूर्ण बंगाल, संपूर्ण पंजाब, सिंध, वायव्य सरहद्द प्रांत या मुसलमान बहुसंख्य प्रांतातील सर्व अधिकार आज त्या प्रांतातील बहुसंख्य मुसलमानांकडेच आहेत आणि केंद्रीय सरकारचे स्वरूप काहीही जरी असले तरी त्यांच्याकडेच राहतील.

लीगला सामावून घेण्याकरिता राष्ट्रीय आकांक्षांना मर्यादा घालून गांधीजी शक्य तितक्या लांबच्या टोकावर गेले. खरे म्हणजे गांधीजींचा विचार अगदी सुरुवातीलाच या सीमेपर्यंत जाण्याचा होता, लीगशी सौदेबाजी वा देवघेव करण्याची प्रक्रिया अवलंबिण्याचा नव्हता. लीगला जे काही देणे आवश्यक आहे ते सगळे एका झटक्यात द्यावे, टप्प्याटप्याने देऊ नये या मताचे ते होते. मुस्लिम लीगच्या न्याय्य आकांक्षा पूर्ण करण्याचा काही पर्यायी मार्ग आहे काय याचा शोध घेण्यात यावा असे हिंदुस्थानच्या सर्व स्वातंत्र्यप्रेमींना आणि विशेषेकरून मुसलमानांना वाटत होते. असे करता येणे जर शक्य असेल तर कोणालाही फाळणी व्हावी अशी इच्छा नव्हती. परंतु जर फाळणी करायचीच असेल तर ते जनमत जाणून घेतल्याशिवाय वा मुसलमान बंहुसंख्य नसलेले जे जिल्हे असतील त्या जिल्ह्यातील जनतेची इच्छा जाणून घेतल्याशिवाय ते जिल्हे वाटेल तशा पद्धतीने पाकिस्तानला सुपूर्द करता येऊ शकत नव्हते.

मुस्लिम लीगतर्फे चिकाटीने ही मागणी करण्यात येत आहे आणि इतर मुसलमान घटकांद्वारे तिला अतिशयच कमी विरोध आहे. यामुळे अशा भागाकरिता स्वतंत्र आणि कोणावरही अवलंबून नसलेल्या घटनेत स्वातंत्र्य आणि स्वयंनिर्णयाचे तत्त्व कसे टाळता येऊ शकते हे समजणे कठीण आहे. बळजबरीचा विचार जर सोडला तर, आणि तो सोडायलाच पाहिजे, आपण अशी कोणती तरी योजना मान्य केली पाहिजे

की जिच्यात प्रामुख्याने मुसलमान राहत असलेल्या एकूण जनतेची जी कोणती इच्छा असेल त्या इच्छेनुसार फाळणी झाली पाहिजे. ब्रिटिश सरकारने प्रधानमंत्र्याद्वारे ११ मार्च १९४२ला

पार्लमेंटमध्ये घोषित केले होते की आम्ही एकमताने मान्य केले आहे की सध्या जी कोणती कार्यवाही करवी लागत आहे आणि भविष्यात करावी लागणार आहे ती जर हिंदुस्थानने एक होऊन मान्य केली तर त्यामुळे शक्तिशाली अल्पसंख्याकांच्या प्रतिकाराचा वा बहुसंख्यांकांनी घेतलेल्या निर्णयावर नकाराधिकार वापरला जाण्याचा धोका टाळला जाईल. असे झाल्यास या गोष्टी अंतर्गत सौहार्दाकरिता वा नवीन घटनेच्या स्थापनेकरिता घातक ठरतील. क्रिप्सनी हिंदुस्थानात आणलेल्या योजनेत हा निष्कर्ष अंतर्भूत होता. त्यातील संबंधित भाग पुढीलप्रमाणे आहे -

(अ) युद्ध संपल्यानंतर लगेच पुढे सांगितलेल्या पद्धतीने हिंदुस्थानकरिता नवीन राज्यघटना तयार करण्याकरिता एका निर्वाचित मंडळाची स्थापना करण्याच्या दृष्टीने पावले उचलली जातील.

(ब) महामहिमचे सरकार वचन देते की अशा प्रकारे तयार करण्यात आलेली घटना ते मान्य करील आणि तिची ताबडतोब अंमलबजावणी करील. अट इतकीच की अशा प्रकारे तयार झालेल्या घटनेनुसारचे स्थान मान्य करण्याची जर एखाद्या प्रांताची तयारी नसेल तर भविष्यात त्याची इच्छा असेल त्या प्रांताला आपल्यामध्ये सामील करून घेण्याची तरतूद घटनेत असेल.

(क) अशा प्रकारे सामिलीकरण मान्य नसलेल्या प्रांतांची इच्छा असेल तर महामहीमचे सरकार त्या प्रांतांना नवीन घटना तयार करण्याकरिता परवानगी देण्याकरिता तयार असेल आणि या प्रांतांना हिंदुस्थानी संघराज्यांच्या बरोबरीचाच दर्जा असेल. याकरिता त्यांना वर दिलेली प्रक्रियाच अवलंबावी लागेल,

आणि मुस्लिम लीगच्या सचिवाला पाठवलेल्या पत्रात या अटींमध्ये सर स्टॅफर्ड क्रिप्सनी अजून भर घालली. मस्लिम लीगच्या ११ एप्रिल १९४२च्या ठरावात या अटी उद्धृत करण्यात आल्या आहेत.

क्रिप्सच्या प्रस्तावित योजनेतील निश्चित पद्धत म्हणजे निवडणूकीत व्यापक मताधिकाराद्वारे निवडून आलेल्या प्रतिनिधींना एकत्रितपणे निर्णय घेण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य असेल. पाकिस्तानमध्ये सामिलीकरणाचा प्रश्न प्रत्येक प्रांतात मतदानासाठी ठेवला जाईल. सामिलीकरणाच्या बाजूने जर ६०%पेक्षा कमी मतदान असेल तर अल्पसंख्याकांना त्या प्रांतातील प्रौढ मतदाराचें सार्वमत घेण्याची मागणी करण्याचा अधिकार राहील.

या योजनेवर मुस्लिम लीगच्या ठरावात आणि मुस्लिम लिगच्या अध्यक्षांच्या वक्तव्यात आक्षेप घेण्यात आला होता. पाकिस्तानमध्ये जे प्रांत सामील होऊ इच्छित नाहीत त्यांच्या सीमेसंबंधी जसा हा आक्षेप होता तसाच तो सार्वमतात मुसलमानेतरांनी भाग घेण्यासंबंधीही होता. परंतु पाकिस्तानची मागणी हिंदुस्थानातील मुसलमानांतर्फे करण्यात आलेली असल्यामुळे आतापर्यंत सार्वमताच्या असमर्थनीय मुद्द्यावर त्या वेळी आक्षेप घेण्यात आला नव्हता. मुस्लिम लीग हिंदुस्थानातील मुसलमानांची सर्वात महत्त्वाची राजकीय संघटना आहे आणि फाळणीची मागणी मुस्लिम लीगने केलेली आहे हे पाहता मुस्लिम लीगने आतापर्यंत सार्वमतावर कोणताही आक्षेप घेतला नाही म्हणून आता तिला सार्वमतावर आक्षेप घेण्याचा अधिकार नाही हे म्हणणे चूक आहे. विभक्त होण्याच्या विशिष्ट मुद्द्यावर संबंधित क्षेत्रातील लोकांशी सल्लामसलत करण्याची वा त्यांचे सार्वमत घेण्याचीही गरज नाही असे मुस्लिम लीगचे म्हणणे होते -

संघराज्यात सामील न होण्याच्या अधिकाराच्या विचाराचा जो समावेश घोषणेच्या मसुद्यात करण्यात आला आहे तो बहुधा मुसलमानांची फाळणीकरिता सातत्याने सुरू असलेल्या मागणीमुळे. परंतु आता या प्रस्तावाकरिता जी पद्धत आणि प्रक्रिया अवलंबिण्यात आली आहे ती या प्रस्तावाचे उद्दिष्ट विफल करणारी आहे. वेळोवेळी सध्याचे प्रांत जे तयार करण्यात आले आहेत ते प्रशासकीय कारणाकरिचा, त्यामागे कोणतेही वेगळे तार्किक कारण नव्हते. यामुळे त्यांना सामील न होण्याचा

अधिकार देण्यात आला आहे. - क्रिप्स योजनेसंबंधी मुस्लिम लीग कार्यकारिणीने १९४२साली मंजूर केलेला ठराव.

खरे विषय टाळून प्रांतांच्या अशा भौगोलिक सलगतेवर अत्यधिक भर देण्याच्या ब्रिटिशांच्या चुकीच्या धोरणामुळे हिंदुस्थानची कोणतीही समस्या सोडवता येत नसल्यामुळे ही समस्या निर्माण झाली आहे. प्रांतांची ही निर्मिती ब्रिटिशांच्या धोरणामुळे आणि प्रशासकीय सोयीमुळे झाली आहे. या प्रदेशात सलगता केवळ अपघाताने निर्माण झाली आहे. ही मूलभूत चूक आहे. - लीगच्या १९४२च्या सत्रात बोलताना श्री जिन्ना.

मुसलमान बहुसंख्य असलेल्या प्रांतात सार्वमत घेण्याबद्दल बोलायचे तर याबद्दल त्या प्रदेशातील सर्व प्रौढ लोकांचे सार्वमत घ्यावे, केवळ मुसलमानांचे नाही असे प्रस्तावात नमूद करण्यात आले आहे. असे करणे म्हणजे मुसलमानांना स्वयंनिर्णयाचा जो जन्मजात अधिकार आहे तो नाकारणे होईल. - मुस्लिम लीग कार्यकारिणीने एप्रिल १९४२मध्ये मंजूर केलेला ठराव.

सर स्टफर्ड क्रिप्स यांच्या वाटाघाटींना अपयश आल्यानंतर लगेच मी अशा मित्रांशी सल्लामसलत सुरू केली की जे माझ्याप्रमाणेच विचार करत होते आणि असा फॉर्म्युला तयार करण्याचा प्रयत्न केला की ज्याला दोन्ही पक्षांतील जास्तीतजास्त लोकांचा पाठिंबा मिळेल. हीच ती तडजोडीची योजना आहे की जी माझ्या नावाने ओळखली जाते. या योजनेनुसार हिंदुस्थानच्या वायव्येकडील आणि पूर्वेकडील ज्या जिल्ह्यात मुसलमानांचे निर्भेळ बहुमत आहे त्यांच्या सीमा निर्धारित केल्या जातील आणि त्या भागांतील जनता यासंबंधात निर्णय घेईल. हे जिल्हे सलग आहेत आणि पंजाबमधील एखाद डझन जिल्हे आणि बंगालमधील एका डझनहून अधिक जिल्ह्यात मुसलमान बहुसंख्य नाहीत. हे जिल्हे वेगळे जरी काढले तरी मुसलमान्य बहुसंख्य असलेला भाग सलग राहील. आसाममधील सिल्हट हा एकमेव असा जिल्हा आहे की जिथे मुसलमान बहुसंख्य आहेत आणि तो बंगालमधील मुसलमानबहुल प्रदेशाशी सलग आहे. यामुळे

सिल्हट जिल्हा बंगालला जोडला जाईल. अशा प्रकारे या दोन विभागातील जनतेची इच्छा काय आहे हे जाणून घेतले जाईल. या भागातील अल्पसंख्याकांनाही सार्वमतात भाग घेण्याचा अधिकार असला पाहिजे. या भागातील अल्पसंख्याक समुदायांना सार्वमतात भाग घेण्याची परवानगी दिलीच पाहिजे कारण इतक्या मोठ्या समुदायाच्या लोकांना त्यांच्या धर्माच्या वा इतर कारणाकरिता मतदान पेटीपासून दूर ठेवणे हे अशा राज्याकरिता योग्य होणार नाही की जे स्वातंत्र्याच्या प्रगतीच्या नावाने स्थापन होत असल्याचा दावा केला जात आहे.

या फॉर्म्युलाच्या अटीप्रमाणे प्रस्तावित राज्य जर स्थापिले गेले तर लोकसंख्येच्या दृष्टीने म्हणा की क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने म्हणा की संसाधनांच्या दृष्टीने म्हणा जगातील अनेक स्वतंत्र राज्यांशी तुलना करता येईल असे हे राज्य असेल. हे राज्य १,५०,००० चौरस मैलांचे असेल, त्यात मोठमोठ्या भव्य नद्यांचे खोरे आणि मोठी बंदरेही असतील. याची लोकशंख्या ६ कोटी असेल आणि त्यांतील ५ कोटीपेक्षा जास्त मुसलमान असतील. परंतु स्वार्थी हेतूने यासंबंधात करण्यात येत असलेला प्रचार पाहिला तर त्यातून आत्मविश्वासाचा अभावच आढळतो. असे दिसते की वेगळ्या राज्याची मागणी करणारांना भीतीने ग्रासले आहे. परंतु या भीतीच्या परिणामी आपल्या स्वतंत्र अस्तित्वाचा दावा मागे घेऊन अखंड हिंदुस्थानच्या कक्षेत तोडगा शोधून काढण्याऐवजी मुस्लिमेतर बहुसंख्य असलेल्या क्षेत्रांचा मुसलमानबहुल क्षेत्रात समावेश करून आपल्या भूभागाचा अनिश्चित विस्तार करण्याच्या निरर्थक मागण्यांना या भीतीने जन्म दिला आहे. हा निर्णय केवळ मुस्लिम लोकसंख्येच्या आधारावर टिकला पाहिजे. असे न केल्यामुळे कायमस्वरूपी गतिरोध निर्माण झाला आहे. आधुनिक युद्ध आणि आर्थिक जीवनशैली यांच्या दृष्टीने मात्र आज जगात फारच कमी राष्ट्रे 'आत्मनिर्भर' असतील हेसुद्धा तितकेच खरे आहे. आज कोणतेही राष्ट्र परिपूर्ण नाही आणि सर्वच राष्ट्रे एकमेकांवर अवलंबून आहेत.

लाहोरच्या ठरावात कल्पिलेल्या नवीन वेगळ्या राज्याची मुसलमानांनी धैर्याने जबाबदारी स्वीकारण्याच्या मार्गात खरोखरच काही अडचण आहे असे मला वाटत नाही, आणि ज्या वाजवी अटींनुसार ते राज्य अस्तित्वात येऊ शकेल त्या अटी माझ्या फॉर्म्युलात सांगितलेल्या आहेत. परंतु विभाजनाचे हे गंभीर पाऊल उचलण्यासंबंधात जर काही नाराजी वा अनिच्छा असेल तर असे काहीही नाही की जे पुढील मध्यममार्ग अवलंबिण्यापासून अडवू शकेल. पर्यायी योजना तयार करता येऊ शकतात. पर्यायी योजना आखल्या जाऊ शकतात, आणि ज्याद्वारे विभाजनाच्या गैरसोयीशिवाय सार्वभौमत्वाचा दर्जा पूर्णपणे सुरक्षित राहील अशा प्रकारे संघराज्य अखंड ठेवता येऊ शकेल. माझ्या दृढविश्वास आहे की सध्याची तडजोडीची संधी गमावण्यात येऊ नये. ते नेहमीकरिता वादग्रस्त वातावरणात राहू शकत नाही. वाजवी अटींवर त्यांनी तडजोड करायला पाहिजे.

लाहोरच्या ठरावात जी मागणी करण्यात आली आहे ती श्री जिन्नांना सादर करण्यात आलेल्या फॉर्म्युलात योग्य प्रकारे परिभाषित करण्यात आली असून त्यात ठरावाचा सार आलेला आहे. मुसलमान समाजाने आणि त्याचबरोबर हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यात आणि शांततापूर्ण प्रगतीत रस असलेल्या इतर सर्व लोकांनी या फॉर्म्युलाचा आणि त्यासोबत या पुस्तकात जोडलेल्या इतर कागदपत्रांचा अभ्यास करावा.

सी. राजगोपालाचारी

सेवाग्राम

ऑक्टोबर ५, १९४४

२. गांधी- जिन्ना पत्रव्यवहार

महात्मा गांधी आणि जिना यांच्या मुंबईत १४ मुलाखती झाल्या होत्या. त्यांतील पहिली मुलाखत ९ सप्टेंबरला आणि शेवटची मुलाखत २७ सप्टेंबर १९४४ला झाली होती. या मुलाखतींकरिता सुरुवातीला १९ ऑगस्ट ही तारीख ठरली होती. परंतु जिनांच्या प्रकृतीमुळे ही तारीख पुढे ढकलावी लागली. या कालावधीत या दोघांच्या मुलाखती झाल्या होत्या. या मुलाखती अतिशय सौजन्यपूर्ण आणि मैत्रीपूर्ण वातावरणात झाल्या असे वर्णन करण्यात आले आहे. या मुलाखती सुरू असताना या दोघांमध्ये पत्रव्यवहारही सुरू होता. या दोघांमध्ये झालेल्या पत्रव्यवहाराची संहिता पुढे देण्यात आली आहे. हा पत्रव्यवहार वृत्तपत्रांना २७ सप्टेंबर १९४४ला प्रकाशनाकरिता देण्यात आला होता.

२.१. १. श्री जिन्ना गांधीजींना

१० सप्टेंबर१९४४

प्रिय श्री गांधी,

काल ९ सप्टेंबरला झालेल्या आपल्या चर्चेच्या संदर्भात मला तुम्हाला सांगायचे आहे की हिंदु-मुसलमान प्रश्नासंबंधी माझ्याशी वाटाघाटी करण्याकरिता तुम्ही तुमच्या वैयक्तिक क्षमतेत आला आहा, काँग्रेसचे वा हिंदूंचे प्रतिनिधी म्हणून आला नाही आणि याकरिता वाटाघाटी करण्याचा तुम्हाला कोणाकडूनही अधिकारही मिळालेला नव्हता असे मला तुमच्याकडूनच कळले. स्वाभाविकपणेच मी तुमच्या निदर्शनास आणून दिले की हिंदू-मुसलमान प्रश्नासंबंधी वाटाघाटी करता येण्याकरिता शक्य असेल तर समोरची व्यक्ती

प्रातिनिधिक दर्जा असलेली अधिकृत व्यक्ती असली पाहिजे, आणि तुम्ही घेत असलेल्या भूमिकेची पूर्वपरंपरा नसल्यामुळे माझ्या मार्गात अडचणी येत आहेत. तुम्हाला माहीत असल्याप्रमाणे अखिल हिंदुस्थान मुस्लिम लीगचा मी अध्यक्ष आहे. यामुळे मी लीगचे प्रतिनिधित्व करतो आणि म्हणून मी केवळ मुसलमान हिंदुस्थानतर्फे आणि अखिल हिंदुस्थान मुस्लिम लीगतर्फेच बोलू शकतो. यामुळे माझ्यावर मुस्लिम लीगच्या घटनेच्या नियमांचे बंधन आहे. हिंदू-मुसलमान समस्येवरील तडजोड ही सर्वात महत्त्वाची गोष्ट आणि अडथळाही आहे याची तुम्हाला कल्पना असेल आणि ही गोष्ट तुम्हीही मान्य कराल, आणि या दोन देशांचे प्रतिनिधी एकत्रित येऊन विचारविनिमय करत नाही तोपर्यंत कोणी या समस्येतून कसा मार्ग काढू शकेल?

असे असले तरी मी तुम्हाला लाहोरचा १९४० मार्चचा ठराव स्पष्ट करून सांगितला, त्या ठरावाचा आधार आणि त्यात अनुस्यूत असलेली मूलभूत तत्त्वे तुम्ही मान्य करावी म्हणून मी प्रयत्न केला. परंतु तुम्ही त्या ठरावावर विचार करण्याला नकार तर दिलाच, शिवाय त्या ठरावात जी मूलभूत भूमिका घेण्यात आली आहे तीही तुम्हाला मान्य नाही, उलटपक्षी "तुमच्यात आणि माझ्यात सागराइतके अंतर आहे" असे उद्गार तुम्ही काढले. आणि मी जेव्हा तुम्हाला विचारले की तुम्ही कोणती पर्यायी उपाययोजना सुचवाल तेव्हा तुम्ही तुम्हाला मान्य असलेला श्री राजगोपालाचारींचा फॉर्म्युला समोर ठेवला. आपण त्यावर चर्चा केली आणि त्यातील अनेक गोष्टी संदिग्ध आणि अस्पष्ट होत्या आणि त्यांचे स्पष्टीकरण आवश्यक होते. यामुळे या फर्म्युलाचा खरोखरी काय अर्थ आहे आणि त्याचे काय परिणाम होतील हे स्पष्टपणे जाणून घेण्याची माझी इच्छा होती. आणि म्हणून त्या फॉर्म्युलात देण्यात आलेल्या प्रस्तावांच्या अर्थासंबंधीचे स्पष्टीकरण मी तुम्हाला विचारले. थोडीशी चर्चा झाल्यानंतर ज्या मुद्द्यांचे मला

स्पष्टीकरण हवे आहे ते तुम्ही मला लिहून द्यायला आणि तुमच्याशी संपर्क ठेवण्याकरिता सांगितले आणि आपली सोमवार, ११ सप्टेंबरला साडेपाच वाजता जी पुढील भेट होणार आहे तिच्याआधी तुम्ही त्याचे उत्तर द्याल असे म्हणाला. यामुळे ज्या मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण आवश्यक आहे ते मी तुम्हाला लिहून देत आहे :

१. प्रास्ताविकाबद्दल बोलायचे तर तुमच्यात आणि माझ्यात जरी सहमती झाली तरी तुम्ही त्या सहमतीला कोणत्या अधिकाराने मान्यता द्याल?

२. कलम १ : या कलमात "स्वतंत्र हिंदुस्थानची घटना" असा उल्लेख केला आहे. यासंबंधात मला विचारायचे आहे की तुम्ही कोणत्या घटनेचा उल्लेख करता, ती कोण तयार करील आणि ती लागू केव्हा होईल?

पुढे फॉर्म्युलात असे नमूद करण्यात आले आहे की "मुस्लिम लीग हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याला मान्यता देते." याचा अर्थ मुंबई येथे ऑगस्ट १९४२च्या ठरावात अखिल हिंदुस्थान काँग्रेस समितीने 'मागणी केलेले स्वातंत्र्य' असा होतो काय वा जर तसा होत नसेल तर या शब्दावलीचे महत्त्व काय? तुम्हाला माहीत आहे की मुस्लिम लीगने केवळ आपल्या ठरावाद्वारेच नाही तर आपल्या घटनेत उल्लेखिलेल्या आपल्या सिद्धांताद्वारेही स्पष्ट केले आहे की आम्ही संपूर्ण उपखंडाच्या स्वातंत्र्याच्या बाजूने आहो आणि ही गोष्ट हिंदुस्थान आणि पाकिस्तानलाही लागू होते.

दुसरी गोष्ट म्हणजे असे नमूद करण्यात आले आहे की "अंतरिम काळात मुस्लिम लीग प्रांतिक अंतरिम सरकार स्थापन करण्याकरिता काँग्रेसशी सहकार्य करील". संक्रांतिकाळात असे सरकार कोणत्या आधारावर स्थापन केले जाईल हे जाणून घेण्याची माझी इच्छा आहे. तुमच्याजवळ यासंबंधात काही निश्चित योजना असेल तर मला तसे कळवा.

३. कलम २ : या कलमात उल्लेख करण्यात आलेला आयोग कोण नेमेल आणि त्यांने घेतलेल्या निर्णयांची अंमलबजावणी कोण करील? यात उल्लेख करण्यात आलेल्या "पूर्ण बहुमत" या शब्दांचा अर्थ काय? कल्पना करण्यात आलेले जनमतसंग्रह जिल्हानिहाय घेण्यात येईल काय आणि जर तसे करण्यात येणार नसेल तर त्याचा आधार कोणता असेल? हे जनमतसंग्रह प्रौढ मतदान पद्धतीने घेण्यात यावे की इतर कोणत्या तरी व्यावहारिक पद्धतीने हे कोण ठरवील? वर उल्लेखिलेल्या जनमतसंग्रहाच्या निर्णयाची अंमलबजावणी कोण करील? सध्याच्या प्रांतांच्या परिसीमन आयोगाने बाहेर काढलेल्या सीमेवरील जिल्ह्यांनाच दोनपैकी कोणत्याही प्रांतात जाण्याचा अधिकार असेल की सध्याच्या सीमेबाहेर असलेल्या जिल्ह्यांनाही दोनपैकी एका प्रांतात जाण्याचा अधिकार असेल?

४. कलम ३ : या कलमातील "सर्व पक्षांचा"चा अर्थ काय आहे?

५. कलम ४ : या कलमात ज्या "परस्परांतील तडजोडीचा" उल्लेख आहे ती कोणामध्ये वा कोणातर्फे होईल आणि कोणाच्या माध्यमातून होईल हे जाणून घेण्याची माझी इच्छा आहे. "संरक्षण, वाणिज्य, दळणवळण आणि इतर आवश्यक सेवांच्या रक्षणाचा" तुमचा अर्थ काय आहे? कोणाच्या विरोधात संरक्षण?

६. कलम ६ : "ब्रिटनने जर हिंदुस्थान सरकारच्या सत्तेचे आणि जबाबदाऱ्यांचे पूर्ण हस्तांतरण केले तरच या अटी बंधनकारक असतील." सत्तेचे हे हस्तांतरण कोणाकडे, कोणत्या यंत्रणेच्या माध्यमातून आणि केव्हा करायचे हे जाणून घेण्याची माझी इच्छा आहे.

हे असे काही मुद्दे आहेत की जे या वेळी मला सुचले. त्यांचे स्पष्टीकरण आवश्यक आहे आणि मी आशा करतो की मी उपस्थित केलेल्या या सर्व मुद्द्यांची तुम्ही मला सविस्तर माहिती द्याल म्हणजे मी तुमचा प्रस्ताव चांगल्या प्रकारे समजून घेऊन त्यांसंबंधी योग्य आणि

समाधानकारक निर्णय घेऊ शकेन.

अंतःकरणपूर्वक तुमचा,

जिना

महात्मा गांधी संकलित साहित्य खंड ८४, परिशिष्ट १९: 'द हिंदू', २९ सप्टेंबर १९४४

२.१.२. गांधीजी श्री जिन्नांना

११ सप्टेंबर १९४४

प्रिय कायदे आझम,

तुमचे पत्र (सप्टेंबर १०चे; पाहा परिशिष्ट "मो. अ. जिन्ना यांचे पत्र", १० सप्टेंबर १९४४.) दुपारी साडेतीन वाजता मिळाले. त्या वेळी मी भेटीगाठीत गुंतलेलो होतो. संधी मिळाल्याबरोबर लवकरात लवकर मी त्याचे उत्तर देत आहे.

राजाजींच्या फॉर्म्युलात ही गोष्ट अनुस्यूत आहे आणि तुमच्याकडे मी एक व्यक्ती म्हणून आलो असल्याचे मी माझ्या पत्रातून तुम्हाला स्पष्टपणे सांगितले आहे. माझ्या जीवनाचे ध्येय हिंदू-मुसलमान ऐक्य आहे. मला ही गोष्ट इतर कोणत्याही लाभाकरिता नको आहे, परंतु विदेशी सत्ता घालवून लावेपर्यंत ही गोष्ट साध्य करता येऊ शकत नाही. यामुळे आत्मनिर्भतेरचा उपयोग करता येण्याची पहिली अट हिंदुस्थानातील सर्व पक्षांनी आणि गटांनी संयुक्त प्रयत्नाने स्वातंत्र्य मिळवणे आहे. अशी संयुक्त कृती दुर्दैवाने जरी शक्य नसेल तरी जे कोणते घटक मी एकत्र करू शकेन त्यांना एकत्र करून त्यांच्या मदतीने मी संघर्ष केला पाहिजे. यामुळे मी

प्रातिनिधिक क्षमता मान्य केली नसतानाही तुम्ही चर्चा मोडली नाही याचा मला आनंद होतो. तुमच्याशी झालेल्या कराराला काँग्रेसची मंजुरी मिळवून देण्याकरिता काँग्रेसवर माझा जो काही प्रभाव आहे त्याचा मी अर्थातच उपयोग करीन. पहिली गोष्ट तर ही आहे की राजाजींचा फॉर्म्युला तुम्हाला मान्य व्हावा म्हणून आणि नंतर तो लीगसमोर सादर करावा म्हणून तयार करण्यात आला होता याची मी तुम्हाला आठवण करून देऊ काय?

हे खरे आहे की तुमच्या आणि माझ्या दृष्टिकोनात सागराइतके अंतर आहे असे मी म्हणालो होतो. परंतु ते लीगच्या लाहोरच्या ठरावाच्या संदर्भात नव्हते. लाहोर ठराव अनिश्चित आहे. राजाजींनी त्याचा सार घेतला आणि त्याला आकार दिला.

आता तुम्ही उपस्थित केलेल्या मुद्द्यांचे मी उत्तर देतो -

१. याचे मी आधीच वर उत्तर दिले आहे.

२. फॉर्म्युलात कल्पना केलेली आहे की अंतरिम सरकार घटना तयार करील वा ब्रिटिश सत्ता निघून गेल्यानंतर अंतरिम सरकारने या कामाकरिता नेमलेले प्राधिकरण घटना तयार करील. कल्पना करण्यात आलेले स्वातंत्र्य म्हणजे आजच्या हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य. अंतिरिम सरकारचा आधार लीग आणि काँग्रेस यांच्या सहमतीने ठरवण्यात येईल.

३. अंतरिम सरकार एक आयोग तयार करील. “पूर्ण बहुमत” म्हणजे सिंध, बलुचिस्तान, वायव्य सरहद्द प्रांताप्रमाणे मुसलमानेतराच्या तुलनेत पूर्ण बहुमत आहे. जनमतसंग्रह आणि मतदान अधिकार हे विषय असे आहेत की ज्यावर अजून विचार झाला पाहिजे.

४. “सर्व पक्ष” म्हणजे रस असलेले पक्ष.

५. “परस्परातील सहमती” म्हणजे तडजोड करणाऱ्या पक्षातील सहमती. “प्रतिरक्षा इत्यादींचे संरक्षण”चा माझा अर्थ केंद्रीय वा संयुक्त नियंत्रणमंडळ. संरक्षणाचा अर्थ त्या सर्व लोकांविरुद्ध सामान्य हिताचे रक्षण जे त्याच्याकरिता बाधक होऊ शकते.

६. सत्तेचे हस्तांतरण देशाकडे म्हणजे अंतरिम सरकारकडे केले जाईल. फॉर्म्युलात ब्रिटिश सरकारतर्फे शांततापूर्ण हस्तांतरण असे आहे. जोपर्यंत माझा संबंध आहे सत्तेचे हे हस्तांतरण लवकरात लवकर झालेले मला आवडेल. (मो. अ. जिन्ना यांच्या उत्तराकरिता पाहा “मो. अ. जिना यांचे पत्र”, ११ सप्टेंबर १९४४.)

अंतःकरणपूर्वक तुमचा,

मो. क. गांधी

महात्मा गांधी संकलित साहित्य खंड ८४, पत्र क्र.५०६,.‘द हिंदू’, २९ सप्टेंबर १९४४

२.१.३. श्री जिन्ना गांधीजींना

११ सप्टेंबर १९४४

प्रिय श्री गांधी,

मला तुमचे सप्टेंबर ११चे पत्र आज सायंकाळी ५ वाजता मिळाले. तुम्ही माझ्याकडे एक व्यक्ती म्हणून आला याची मी नोंद घेतली आहे आणि त्यासंबंधीचे माझे मत मी आधीच व्यक्त केले आहे. तुम्ही ही जी आगळीवेगळी भूमिका घेतली आहे, आणि जिची कोणतीही पूर्वपरंपरा नाही, तिने मी समाधानी आहे असे कृपाकरून समजू नका. असे असले तरी मी तुमच्याशी

चर्चा करण्याकरिता तयार झालो कारण शक्य झाले तर तुम्हाला स्वाभाविकपणेच माझ्या दृष्टिकोनाकडे वळवण्याकरिता मी उत्सुक होतो. मी तर तुम्हाला आग्रहपूर्वक सांगितले आहे की हिंदुस्थानच्या समस्येचा उपाय लाहोरच्या मार्च १९४०च्या ठरावात आहे. संक्षेपात सांगायचे तर हिंदुस्थानचे हिंदुस्थान आणि पाकिस्तान असे विभाजन मान्य करणे आणि त्यानंतर त्यासंबंधीच्या इतर गोष्टी ठरवणे हेच आहे. तुम्ही म्हणता की लाहोर ठराव अनिश्चित आहे. या ठरावाच्या अटीसंबंधी तुम्ही मला कधीही स्पष्टीकरण मागितले नाही, उलट तुम्ही त्यात अनुस्यूत असलेल्या प्रमुख आणि मूलभूत सिद्धांतांना जोरदार विरोध मात्र व्यक्त केला. यामुळे लाहोरचा ठराव कोणत्या अर्थाने अनिश्चत आहे ते मी तुम्हाला विचारू इच्छितो. राजाजींनी प्रस्तावाचा सार घेतला आणि त्याला आकार दिला याच्याशी मी सहमत होऊ शकत नाही. उलटपक्षी त्यांनी त्याचे केवळ स्वरूपच बदलले नाही तर लाहोर येथे ३० जुलै १९४४ला मुस्लिम लीगच्या परिषदेतील माझ्या भाषणात मी सांगितल्याप्रमाणे त्यातील तथ्यांचीही त्यात मोडतोड करण्यात आली आहे.

२. तुम्ही म्हणता “आत्मनिर्णयाचा अधिकार बजावता येण्याची पहिली अट हिंदुस्थानातील सर्व पक्षांच्या आणि गटांच्या संयुक्त कृतीद्वारे स्वातंत्र्य मिळवणे आहे. अशी संयुक्त कृती दुर्दैवाने जरी शक्य नसेल तरी जे कोणते घटक एकत्र आणता येतील त्यांच्या मदतीने मी संघर्ष केलाच पाहिजे.”. माझ्या मते ही गोष्ट घोड्यापुढे गाडी ठेवण्यासारखी आहे आणि या धोरणाला माझा विरोध आहे. तसेच ही गोष्ट अखिल हिंदुस्थान मुस्लिम लीगच्या घोषणांच्या विरोधी आहे हे मी वारंवार सांगितलेले आहे आणि तुम्ही मात्र ऑगस्ट १९४२च्या ठरावाला घट्ट धरून आहा. हिंदुस्थानच्या जनतेचे स्वराज्य आणि स्वातंत्र्य मिळवण्याकरिता पहिली गोष्ट म्हणजे हिंदू-मुसलमान तडजोड होणे आवश्यक आहे. माझ्याशी तुमचा जो करार

होईल त्याला काँग्रेसची मंजुरी मिळावी म्हणून तुम्ही तुमच्या प्रभावाचा पूर्ण उपयोग कराल असे तुम्ही मला सांगितल्याबद्दल अर्थातच मी तुमचा आभारी आहे, आणि या गोष्टीची मला फार मदतसुद्धा होईल. परंतु निर्णय घेता येण्याकरिता ही गोष्ट माझ्याकरिता पुरेशी नाही. अस्थायी अंतरिम सरकार तयार करण्याचा तुमचा आधार काय असेल हे तुम्ही मला सांगावे अशी विनंती मी तुम्हाला परत एकदा करतो. यात काही शंका नाही की लीग आणि काँग्रेस यांच्यात झालेल्या करारानुसार हे असेल, परंतु यासंबंधात तुम्ही ढोबळमानाने जो काही विचार केला असेल तो मला सांगा कारण या संबंधात आतापर्यंत तुम्ही काही ना काही विचार केलाच असेल. दुसरी गोष्ट म्हणजे अंतरिम सरकार बनवण्याच्या संबंधात तुमच्या काय सूचना आहेत हे जर मला कळले तर तुमच्या योजनेचे योग्य स्वरूप समजून घेण्यात मला मदत होईल.

३. आयोगाने काढलेल्या निष्कर्षांची कार्यवाही कोण करील या प्रश्नाचे उत्तर देण्याचे तुम्ही टाळले आहे आणि तुम्ही जेव्हा म्हणता की "सिंध, बलुचिस्तान वा सरहद्द प्रांतांप्रमाणे मुसलमानेतरांच्या तुलनेत स्पष्ट बहुमत" तेव्हा पूर्ण बहुमतचा तुमचा अर्थ काय हेसुद्धा मला कळलेले नाही. फॉर्म्युलात सागितलेल्या जनमतसंग्रहाचे आणि मताधिकाराचे स्वरूप कोण ठरवील या माझ्या प्रश्नाचे उत्तरसुद्धा तुम्ही दिलेले नाही.

४. "सर्व पक्ष म्हणजे या गोष्टीत रस असलेले सर्व पक्ष" या तुमच्या उत्तराने मला पूर्ण अर्थबोध होत नाही.

५. तुम्ही म्हणता "परस्परातील करार करण्याऱ्या पक्षांची सहमती." एकदा तुमचे अंतरिम सरकार स्थापन झाले की तुमच्या कल्पनेप्रमाणे करार करणारे पक्ष कोणते असतील? केंद्रीय वा संयुक्त नियंत्रण मंडळाची स्थापना कोण करील? संरक्षण इत्यादींचे

रक्षण करणाऱ्या मंडळाची नियुक्ती कोण करील आणि अशा केंद्रीय वा संयुक्त मंडळाची स्थापना कोणत्या आधारावर होईल, कोणत्या यंत्रणेद्वारे वा एजन्सीद्वारे होईल आणि या मंडळावर कोणाचे नियंत्रण राहील?

६. तुम्ही म्हणता "सत्तेचे हस्तांतरण देशाकडे करायचे आहे म्हणजे अंतरिम सरकारकडे करायचे आहे". हेच महत्त्वाचे कारण आहे की ज्यामुळे मला तुम्ही ठरवलेल्या आणि कल्पिलेल्या अंतरिम सरकारची पूर्ण माहिती असणे आवश्यक आहे.

अंतःकरणपूर्वक तुमचा,

जिन्ना

महात्मा गांधी संकलित साहित्य, खंड ८४, परिशिष्ट २० द हिंदू, २९ सप्टेंबर १९४४

२.१.४. श्री जिन्ना गांधीजींना

१३ सप्टेंबर १९४४

प्रिय श्री गांधी,

चर्चा पुढे सुरू ठेवण्याकरिता तुम्ही जेव्हा १२ तारखेला इथे आला तेव्हा तुम्हाला माझे ११ सप्टेंबरचे पत्र वाचायला वेळच मिळाला नाही असे तुम्ही सौजन्यपूर्वक सांगितले. ते तुम्हाला त्याच दिवशी रात्री १०.३० वाजता मिळाले होते. आज आपण परत भेटलो, परंतु मला तुमचे उत्तर अजून मिळालेले नाही, आणि मी त्याची वाट पाहतो आहे. यामुळे त्यात मी माझ्या सप्टेंबर ११ च्या पत्रात

जे विविध मुद्दे उपस्थित केले आहेत त्यांच्या उत्तरांसह मला तुमचे पत्र शक्य तितक्या लवकर मिळेल अशी आशा आहे.

तुमचा विश्वासू,

मो. अ. जिन्ना

(हे पत्र महात्मा गांधी संकलित साहित्यमध्ये नाही. परंतु हे राजगोपापाचारींच्या 'गांधी-जिन्ना चर्चा' आणि लियकत अली खान यांच्या 'जिन्ना-गांधी चर्चा' या पुस्तकांमध्ये आहे. - संपादक)

२.१.५. गांधीजी श्री जिन्नांना

१४ सप्टेंबर १९४४

प्रिय कायदे आझम,

या महिन्याचे १३ तारखेचे तुमचे पत्र मला मिळाले. (मो. अ. जिन्ना यांनी आपल्या पत्रात तक्रार करताना लिहिले होते की तुमच्या ११ सप्टेंबरच्या पत्रातून माझ्या पत्राचे उत्तर मिळाले नाही.) आपल्या चर्चेवरून तुम्हाला माझ्या उत्तराची घाई नाही असे वाटल्यामुळे मी या बाबीकडे शांतपणे पाहत होतो, इतकेच नाही तर जसजशी आपली चर्चा पुढे जाईल तसतशी अनौपचारिकता वाढत जाऊन परस्परांना समजून घेण्याची आपली क्षमता वाढत जाईल आणि अखेरीस आपला अंतिम निर्णय तेवढा नोंदवावा लागेल असे मला वाटत होते. परंतु दुसरा दृष्टिकोन मला समजू शकतो आणि त्याचे महत्त्वही मला कळते. आपण काहीही गृहीत धरू नये. राजाजी फॉर्म्युला समजून घेण्यात तुम्हाला येत असलेली अडचण मी दूर करीन आणि तुम्ही मुस्लिम लीगने १९४० साली मंजूर केलेला ठराव मला समजावून सागा.

जोपर्यंत लाहोर ठरावाचा प्रश्न आहे त्या संबंधात आपले ठरल्याप्रमाणे मी वेगळे पत्र लिहीन. बहुधा आपल्या चर्चेच्या शेवटी तुमच्या लक्षात येईल की राजाजींनी लाहोरच्या ठरावाचा आकार बदलवून तो बिघडवलेला नाही. उलट त्यांनी त्या ठरावाला ठोस रूप आणि आकार दिला आहे. परंतु खरे पाहता राजाजींचा प्रस्ताव तुम्हाला आवडत नसल्यामुळे मी तो प्रस्ताव सध्या तरी माझ्या मनाबाहेर ठेवला असून परस्परांच्या सहमतीचा काही मार्ग आढळला तर तो पाहावा या आशेने लाहोर ठरावावर लक्ष केंद्रित करतो आहे.

इतके तुमच्या पत्रातील पहिल्या परिच्छेदाकरिता पुरे.

दुसऱ्या परिच्छेदाबद्दल बोलायचे तर माझे मत आहे की जोपर्यंत तिसरा पक्ष जात नाही तोपर्यंत आपण परस्परांसोबत शांतपणे राहू शकणार नाही. याचा अर्थ असा नाही की आपल्यामध्ये जिवंत शांतता प्रस्थापित करण्याचा मार्ग शोधण्याचा मी प्रयत्न करणार नाही.

अंतरिम सरकारच्या आधाराची माझी काय संकल्पना आहे असे तुम्ही मला विचारता. माझ्या मनात जर यासंबंधी काही योजना असती तर मी ती तुम्हाला सांगितली असती. आपण दोघे जर सहमत झालो तर इतर पक्षांशीही आपण विचारविनिमय करू शकतो असे मला वाटते. कोणत्याही अंतरिम सरकारबद्दल जनतेला जर विश्वास वाटायला पाहिजे असेल तर ते सरकार सर्वांचे प्रतिनिधित्व करणारे असले पाहिजे इतकेच मी या संबंधात म्हणू शकतो. ती वेळ जेव्हा येईल तेव्हा माझी जागा एखादी अधिकृत व्यक्ती घेईल. असे जरी असले तरी मी नेहमीच तुमच्या पाठीशी असेन आणि जेव्हा तुम्ही मला तुमच्या बाजूने वळलेले पाहाल वा मी तुम्हाला वा आपण दोघांनीही एकमेकाला तेव्हा आपले देह जरी दोन असतील तरी मने एक झालेली असतील आणि मग मी तुम्हाला मदत करण्याकरिता नेहमीच तत्पर असल्याचे तुम्हाला आढळेल.

तिसऱ्या मुद्द्यासंबंधी बोलायचे तर अंतरिम सरकारच आयोगाची नियुक्ती करणार असल्यामुळे ते आयोगाचा निर्णय अंमलात आणील. मला वाटते मी हा विचार माझ्या मागील उत्तरातही मांडला होता.

राजाजी म्हणतात की 'पूर्ण बहुमत' हा शब्द माझ्या फॉर्म्युलात जो वापरण्यात आला आहे तो ज्या अर्थाने दोन घटकांबद्दल सर्वसामान्य कायदेशीर चर्चेत आपण वापरतो त्या अर्थाने. मी माझ्या उत्तरावर कायम आहे. परंतु तुम्ही कदाचित तिसरा अर्थ सुचवाल आणि मी तो मान्य करावा म्हणून माझी समजूत घालाल. जनमतसंग्रह आणि मतदान अधिकार यांचे स्वरूप आपण जर आताच ठरवले नाही तर अंतरिम सरकारने ठरवले पाहिजे. मी म्हणेन की पाकिस्तानच्या भागात राहणाऱ्या सर्व प्रौढ लोकांना तो अधिकार असावा.

चौथ्या मुद्द्यातील 'सर्व पक्ष' म्हणजे तुम्ही आणि मी आणि ज्या कोणाचे या प्रश्नावर मत आहे ते सर्व जनतेला शांततापूर्ण पद्धतीने समजावून सांगून जनमत प्रभावित करण्याचा प्रयत्न करतील. आणि असेच करायला पाहिजे. पूर्ण वा अंशतः लोकशाही असलेल्या प्रत्येक ठिकाणी असेच केले जात असते.

पाचव्या मुद्द्याबद्दल बोलायचे तर कल्पना करा की विभाजनाच्या बाजूने जनमताचा निर्णय झाला तर अंतरिम सरकार सामान्य हिताच्या प्रकरणाच्या प्रशासनासंबंधी कराराचा मसुदा आणि सहमतीपत्र तयार करील, आणि त्या मसुद्याला दोन्ही राष्ट्रांच्या सरकारांनी मान्यता दिली पाहिजे. सामान्य हिताच्या बाबी निपटवण्याकरिता आणि त्यांच्या प्रशासनाकरिता ज्या यंत्रणेची आवश्यकता असेल त्याची योजना आधी तर अंतरिम सरकार तयार करील परंतु नंतर या कामाकरिता प्रत्येक सरकारने नेमलेली तदर्थ समिती वा एजन्सी हे काम करील.

सहाव्या मुद्द्याबद्दल सांगायचे तर वरील उत्तरानंतर अजून काही लिहिणे व्यर्थ होईल.

(मो. अ. जिन्ना यांच्या उत्तराकरिता पाहा परिशिष्ट “मो. अ. जिन्ना यांचे पत्र”, १४ सप्टेंबर १९४४.)

अंतःकरणपूर्वक तुमचा,

मो. क. गांधी

महात्मा गांधी संकलित साहित्य, खंड ८४, विषय क्र ५१४.'द हिंदू', २९ सप्टेंबर १९४४

२.१.६. श्री जिन्ना गांधीजींना

(पाहा “मो. अ. जिन्ना यांना पत्र”, १४ सप्टेंबर १९४४ आणि १५ सप्टेंबर १९४४ .)

१४ सप्टेंबर १९४४

प्रिय श्री गांधी,

माझ्या ११ तारखेच्या पत्राचे उत्तर असलेले तुमचे १४ सप्टेंबरचे पत्र (तुम्ही म्हणता त्याप्रमाणे सप्टेंबर १३ तारखेचे नाही, ही चूक आहे असे दिसते.) आज सायंकाळी पाऊणेपाच वाजता पोहोचले आणि त्याकरिता मी आभारी आहे.

१. तुम्हाला लाहोर ठराव “अनिश्चित” का वाटतो हे तुम्ही आश्वासिल्याप्रमाणे शक्य तितक्या लवकर कृपा करून मला कळवा.

२. गांधी-राजाजी फॉर्म्युलातील “हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याच्या मागणीचे मुस्लिम लीग समर्थन करते” या विधानाच्या संदर्भात १० सप्टेंबरच्या पत्रातून मी तुम्हाला विचारले होते की “याचा अर्थ कॉंग्रेसच्या या मागणीचा संबंध मुंबई येथे अखिल हिंदुस्थान कॉंग्रेस समितीत

मंजूर झालेल्या ठरावाशी आहे काय आणि जर असा अर्थ नसेल तर याचे महत्त्व काय?" याचे "आज जो हिंदुस्थान आहे त्या संपूर्ण हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य" असे उत्तर तुम्ही ११ सप्टेंबरच्या पत्रातून दिले होते. यामुळे या स्वातंत्र्याचा अर्थ संयुक्त हिंदुस्थान असा आहे काय हे मी तुम्हाला परत विचारतो. तुम्ही या मुद्द्याचे समाधानकारक उत्तर दिलेले नाही असे मला आढळते.

या कलमातील दुसऱ्या भागाबद्दल सांगायचे तर फॉर्म्युलात पुढे लिहिले आहे की "संक्रमण काळाकरिता अस्थायी अंतरिम सरकार तयार करण्यात मुस्लिम लीग काँग्रेसशी सहकार्य करील". १० सप्टेंबरच्या माझ्या पत्राद्वारे मी तुम्हाला विनंती केली होती की "अशा अस्थायी अंतरिम सरकारची स्थापना वा घडण कोणत्या आधारावर वा दिशेने केली जाईल वा त्याचा आधार काय असेल हे मला कळवा. तुमच्याजवळ जर या संबंधात पूर्ण आणि निश्चित योजना असेल तर कृपा करून सांगा." तुम्ही उत्तर दिले आहे की "अस्थायी अंतरिम सरकारच्या स्थापनेचा आधार लीग आणि काँग्रेस यांच्यातील सहमती असेल. परंतु त्यामुळे स्पष्टीकरणासाठी मी केलेली विनंती पूर्ण होत नाही, किंवा त्यातून मला अशा सरकारची रूपरेषाही मिळत नाही. ११ सप्टेंबरच्या पत्राद्वारे मी हेच विचारत होतो. आशा आहे की मी जेव्हा तुम्हाला राजाजींच्या फॉर्म्युलानुसार प्रस्तावित अस्थायी अंतरिम सरकारची ढोबळ रूपरेषा द्या अशी जी विनंती करत होतो ती मला त्याची काही कल्पना यावी म्हणून. हा मुद्दा तुम्हाला कळला असेल अशी आशा आहे. अर्थात, मला हे पूर्णपणे कळू शकते की असे तात्पुरते अंतरिम सरकार सर्व पक्षांचे प्रतिनिधित्व करील आणि त्याचे स्वरूप अशा प्रकारचे असेल की जे सध्याच्या क्षणी सर्व पक्षांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करील. मला कळू शकते की जेव्हा हा क्षण येईल तेव्हा काही गोष्टी त्याच्यामागे आपोआप घडू शकतील, परंतु हा फॉर्म्युला तुमचा आहे आणि म्हणून मी तुम्हाला परत सांगतो की या फॉर्म्युलाचा समाधानकारक पद्धतीने

विचार करण्यापूर्वी तुम्ही मला तात्पुरत्या अंतरिम सरकारसंबंधीची तुमची ढोबळमानाने काय कल्पना आहे याची पूर्ण कल्पना दिली पाहिजे. अशा तात्पुरत्या अंतरिम सरकारचे अधिकार काय असतील, ते कसे स्थापन केले जाईल, ते कोणाला जबाबदार असेल आणि त्याची रचना कशी असेल इत्यादी गोष्टी मला जाणून घ्यायच्या आहेत. गांधी-राजाजी फॉर्म्युलाचे तुम्ही प्रायोजक असल्यामुळे तुम्ही मला तुमच्या कल्पनेतील अंतरिम सरकारबद्दलची थोडीशी कल्पना दिली पाहिजे आणि त्याचे चित्र रेखाटले पाहिजे म्हणजे फॉर्म्युलाच्या या भागाचा अर्थ काय आहे ते समजू शकेल.

११ सप्टेंबरच्या माझ्या पत्राचे उत्तर म्हणून १४ सप्टेंबरच्या तुमच्या पत्राद्वारे तुम्ही मला कळवले की तुमच्या मनात जर काही योजना असती तर तुम्ही मला ती सांगितली असती. “माझी अशी कल्पना आहे की आपण दोघे जर सहमत झालो तर इतर पक्षांशी सल्लामसलत करणे आपल्ले काम असेल”, पण हा केवळ एक मुद्दा आहे इतकेच. हे मुद्दे कितीही जरी ढोबळ असले तरी मला जर तुमच्याकडून काही रूपरेषा वा योजना कळणार नसेल तर चर्चा करून आपण कोणत्याही करारावर कसे पोहोचू शकू? “

तुम्ही पुढील काही बाबींचे स्पष्टीकरण केले आहे ते सर्वच समाधानकारक आहे असे जरी माझे मत नसले तरी मी त्याची नोंद घेतली आहे, आणि तुमच्यावर अजून भार टाकावा असे मला वाटत नाही.

अंतःकरणपूर्वक तुमचा,

जिन्ना

महात्मा गांधी संकलित साहित्य, खंड ८४,परिशिष्ट २१, ‘द हिंदू’, २९ सप्टेंबर १९४४

२.१.७. गांधीजी श्री जिन्नांना

१५ सप्टेंबर १९४४

प्रिय कायदे आझम,

हे आपल्या बुधवार, १३ सप्टेंबरच्या चर्चेसंबंधी आहे.

सध्या मी राजाजींचा फॉर्म्युला वेगळा उचलून ठेवला आहे आणि तुमच्या मदतीने अतिशय गंभीरपणे मी मुस्लिम लीगच्या प्रसिद्ध लाहोर ठरावावर माझे लक्ष केंद्रित करतो आहे.

तुम्हाला मान्य करावे लागेल की लाहोर ठरावात दोन राष्ट्रांच्या सिद्धांताचा कोणताही उल्लेख नाही. आपल्या चर्चेच्या ओघात तुम्ही अतिशय भावनावश होऊन सांगत होता की हिंदुस्थानात दोन राष्ट्र म्हणजे हिंदू आणि मुसलमान आहेत, आणि ज्याप्रमाणे हिंदुस्थान हिंदूंची मातृभूमी आहे त्याचप्रमाणे मुसलमांचीही मातृभूमी आहे. जसजसा आपला युक्तिवाद पुढे जात होता तसतसे तुम्ही रेखाटत असलेले चित्र मला अधिकाधिक धक्कादायक वाटत होते. हे जर खरे असेल तर हे आकर्षक चित्र होते. परंतु हे चित्र अगदी अवास्तव आहे अशी माझी भीती वाढत गेली. धर्मांतरित आणि त्यांचे वंशज आपण मूळ राष्ट्रापासून वेगळे असल्याचा दावा करत असल्याचे इतिहासात मला एकही उदाहरण आढळले नाही. इस्लामच्या आगमनापूर्वी हिंदुस्थान जर एक राष्ट्र असेल तर त्याच्या मुलांनी मोठ्या संख्येत धर्मांतर केल्यानंतर तो एक देशच राहिला पाहिजे.

जीत राष्ट्र म्हणून तुम्ही वेगळ्या राष्ट्राचा दावा करत नाही, तर इस्लामचा स्वीकार केल्यामुळे तुम्ही असा दावा करत आहा. संपूर्ण हिंदुस्थानने जर इस्लामचा स्वीकार केला तर दोन राष्ट्रांचे परत एक राष्ट्र होईल काय? बंगाली, ओरिया, आंध्र, तमिळ, महाराष्ट्रीय, गुजराती

इत्यादी सर्वांनी इस्लामचा स्वीकार केला तर त्यांची वैशिष्टे निघून जातील काय? ते सर्व राजकीय दृष्टीने एक झाले कारण ते एका विदेशी सत्तेचे गुलाम होते. आज ते ही गुलामगिरी फेकून देण्याचा प्रयत्न करत आहेत.

असे दिसते की तुम्ही राष्ट्रीयत्वाच्या नवीनच कसोटीचा पुरस्कार करत आहा. मी जर ती मान्य केली तर मला अनेक दावे मान्य करावे लागतील आणि त्यामुळे कधीही सुटू न शकणाऱ्या समस्येचा मला सामना करावा लागेल. आमच्या राष्ट्रीयत्वाची कसोटी भयावह जरी असली तरी एकमेव खरी कसोटी आमची राजकीय गुलामगिरी आहे. तुम्ही आणि मी जर ही गुलामगिरी आपल्या संयुक्त प्रयत्नाने फेकून दिली तर या यातनांमधून आपली मुक्ती होऊन आपला राजकीय दृष्टीने राष्ट्र म्हणून जन्म होईल. त्यानंतरही आपल्याला आपल्या स्वातंत्र्याचे महत्त्व कळले नाही तर आम्ही आपसात लढत राहू आणि आपल्याला पोलादी शृंखलेत एकत्र बांधून ठेवणारा समान मालक नसल्यामुळे आपली लहान लहान तुकड्यातील राष्ट्रीयत्वात वाटणी होईल. अशा अधोगतीवर जाण्यापासून आपल्याला अडवणारे काहीही नाही आणि मग आपल्याला एखाद्या मालकाच्या शोधात जावे लागेल. कधीही रिकाम्या न राहणाऱ्या या सिंहासनाकरिता अनेक दावेदार असतील. या पार्श्वभूमीवर तुमचा प्रस्ताव स्वीकारण्यात जाणवत असलेल्या अडचणी मी तुमच्यासमोर मांडतो -

१. ठरावात पाकिस्तान नाही. त्याचा मूळ अर्थ पंजाब, अफगाणीस्तान, काश्मीर, सिंध आणि बलुचीस्तान यांना घेऊन एक नवीन नाव तयार करण्यात आले आहे काय? जर तसे नसेल तर ते काय आहे?

२. पाकिस्तानचे ध्येय अखिल इस्लाम आहे काय?

३. हिंदुस्थानी मुसलमान आणि इतर हिंदुस्थानी यांच्यात भेद करणारी व्यवच्छेदक रेषा

जर धर्म नसेल तर इतर कोणती आहे? तुर्क वा अरब यांच्यापासून हिंदुस्थानी मुसलमान वेगळा आहे काय?

४. चर्चाधीन प्रस्तावात जो "मुसलमान" शब्द आला आहे त्याचा अर्थ काय? याचा संबंध भौगोलिक हिंदुस्थानशी आहे की होऊ घातलेल्या पाकिस्तानशी?

५. मुसलमानांना शिक्षित करण्याचे साधन म्हणून हा ठराव आहे की संपूर्ण हिंदुस्थानी जनतेला आवाहन करण्याकरिता हा ठराव आहे की विदेशी सत्तेला आव्हान देण्याकरिता हा ठराव आहे?

६. या दोन विभागातील घटकांचे "स्वतंत्र राष्ट्रे" तयार होतील काय आणि प्रत्येक राष्ट्रातील घटकांची संख्या अनिश्चित असेल काय?

७. या दोन राष्ट्रांची सीमा विदेशी सत्ता असताना ठरेल काय?

८. शेवटच्या प्रश्नाचे उत्तर जर होकारार्थी असेल तर हिंदुस्थानी जनतेकरिता ही योजना अंतःस्फूर्त नसल्यामुळे आधी हा प्रस्ताव ब्रिटिशांनी मंजूर केला पाहिजे आणि नंतर तो हिंदुस्थानवर लादला पाहिजे.

९. ही "स्वतंत्र राष्ट्रे" लहान लहान तुकड्यात विभाजित झाली तर भौतिक आणि इतर दृष्टींनी लाभान्वित होतील याचा अभ्यास करून तुमचे याबद्दल समाधान झाले आहे काय?

१०. प्रभुत्वसंपन्न लहान लहान स्वतंत्र राष्ट्रांचा हा समूह स्वतःकरिता आणि उर्वरित हिंदुस्थानकरिता धोकादायक होणार नाही हे कृपाकरून मला पटवून द्या.

११. हा ठराव मान्य केल्याने संपूर्ण हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य कसे मिळेल आणि त्याचे कल्याण कसे होईल हे आकडेवारीद्वारा वा इतर प्रकारे मला कृपाकरून दाखवा.

१२. ही योजना मान्य केल्याने देशी रियासतींमधील मुसलमानांवर काय परिणाम होईल?

१३. “अल्पसंख्याकांची”तुमची व्याख्या काय?

१४. प्रस्तावाच्या दुसऱ्या भागात उल्लेख केलेल्या अल्पसंख्याकांना “पुरेसे, प्रभावी आणि आदेशात्मक संरक्षण”मिळेल असा उल्लेख केला आहे. यांची व्याख्या काय?

१५. लाहोरच्या ठरावात केवळ उद्दिष्टच आले आहे आणि हे उद्दिष्ट वास्तवात आणण्याचे साधन कोणते आणि त्याचे ठोस परिणाम काय होतील याबद्दल कोणतीही कल्पना देण्यात आलेली नाही हे तुमच्या लक्षात आले काय? उदाहरणार्थ : (अ) या योजनेअंतर्गत येणाऱ्या क्षेत्रातील लोकांचे वेगळे होण्यासंबंधी मत घेतले जाईल काय आणि जर घेतले जाणार असेल तर कसे घेतले जाईल? (ब) लाहोर प्रस्तावात संरक्षण आणि तत्सम गोष्टींबद्दल कोणती तरतूद करण्यात आली आहे? (क) मुसलमानांचे अनेक असे गट आहेत की ज्यांनी सतत मुस्लिम लीगच्या धोरणाला विरोध केला आहे. मुसलमानांमध्ये लीगचा प्रभाव आणि स्थिती चांगली आहे हे मान्य करण्याची माझी तयारी आहे आणि म्हणूनच मी तुमच्याकडे आलो आहे. परंतु लीगच्या धोरणाला विरोध करणाऱ्या मुसलमानांच्या शंका दूर करणे आणि त्यांना आपल्याबरोबर घेऊन तुमचा मताधिकार काढून घेतला जाणार नाही हे त्यांना समजावून सांगणे हे आपले संयुक्त कर्तव्य नाही काय? (ड) याचा असा अर्थ निघत नाही काय की लीगचे प्रस्ताव संबंधित क्षेत्रातील सर्व रहिवाशांसमोर मंजुरीकरिता ठेवले पाहिजे?

हे पत्र लिहीत असताना प्रस्तावाच्या कार्यवाहीबद्दल जेव्हा मी विचार करतो तेव्हा मला संपूर्ण हिंदुस्थानात विनाशाशिवाय काहीही दिसत नाही. विश्वास ठेवा की मी तुमच्याकडे जिज्ञासू म्हणून आलो होतो. मी जरी माझ्याशिवाय इतर कोणाचेही प्रतिनिधित्व करत नसलो

तरी हिंदुस्थानात राहणाऱ्या सर्वांचे प्रतिनिधित्व करण्याची माझी आकांक्षा आहे कारण वर्ग, जात, धर्म वगैरे कोणत्याही भेदाशिवाय या देशातील जनतेला त्रासाचा आणि अपमानाचा जो अनुभव येत असतो तो अनुभव मलाही येत असतो. मला माहीत आहे की मुसलमान जनतेवर तुम्ही अभूतपूर्व प्रभुत्व मिळवले आहे. माझी इच्छा आहे की त्यांच्यावरील या प्रभुत्वाचा तुम्ही त्यांच्या सर्वांगीण हिताकरिता जसा उपयोग करावा, तसाच त्यात इतरांच्याही कल्याणाचा अंतर्भाव असावा. घाईत लिहिलेल्या या पत्रात माझ्या अडचणींचा मी सूचक उल्लेख केला आहे.

अंतःकरणपूर्वक तुमचा,

मो. क. गांधी

महात्मा गांधी संकलित साहित्य, खंड ८४, विषय क्र. ५१५,'द हिंदू', २९ सप्टेंबर १९४४

२.१.८. गांधीजी श्री जिन्नांना

१५ सप्टेंबर १९४४

प्रिय कायदे आझम,

तुमचे या महिन्याच्या १४ तारखेचे पत्र (पाहा परिशिष्ट "मो. अ. जिन्ना यांचे पत्र", १४ सप्टेंबर १९४४.) मला सकाळी ९.४० वाजता मिळाले.

लाहोरच्या प्रस्तावासंबंधी पत्र पाठवण्याचे मी तुम्हाला आश्वासन दिले होते (पाहा मागील विषय) ते पूर्ण करण्याकरिता मी सकाळी ३ वाजता उठलो.

माझ्या तारखेत चूक नाही कारण या महिन्याच्या १३ तारखेच्या तुमच्या स्मरणपत्राचे उत्तर म्हणून मी ते लिहिले होते.

स्वातंत्र्याचा तोच अर्थ आहे ज्याची कल्पना अ. हिं. कॉ. समितीच्या १९४२च्या ठरावात करण्यात आली आहे. परंतु ती एकत्रित हिंदुस्थानच्या आधारावर करता येत नाही. आपण जर एखाद्या तडजोडीपर्यंत पोहोचलो आणि त्या तडजोडीला संपूर्ण देशाची मान्यता मिळाली तर त्याच आधारावर ती कल्पना असू शकते. ही प्रक्रिया काहीशी अशी असेल. सध्याच्या हिंदुस्थानला आधी आपल्या संयुक्त प्रयत्नांनी स्वतंत्र करावे. स्वतंत्र झालेला हिंदुस्थान सीमांकन, जनमतसंग्रह आणि संबंधित जनतेने विभाजनाच्या बाजूने मत दिले तर विभाजन. या सर्व गोष्टींचा राजाजींच्या फॉर्म्युलात समावेश आहे.

अस्थायी अंतरिम सरकारबद्दल सांगायचे तर मी जे उत्तर दिले आहे त्यापुढे मी जाऊ शकत नाही अशी मला भीती वाटते. माझ्याजवळ अंतरिम सरकारची कोणतीही योजना जरी नसली तरी मला असे वाटते की लाहोर ठरावाकरितासुद्धा एखाद्या अंतरिम सरकारची आवश्यकता पडणार असल्यामुळे लाहोर ठरावाकरिता तुमच्याजवळ जर अंतरिम सरकारकरिता एखादी योजना असेल तर त्यावर आपण चर्चा करू शकतो.

राजाजींनी सद्हेतूने हा फॉर्म्युला तयार केला होता. आणि तुम्ही त्या ठरावाकडे अनुकूल दृष्टीने पाहाल या अपेक्षेने तितक्याच सद्भावनेने मी तो स्वीकारला होता. आम्हांला अजूनही वाटते की प्राप्त परिस्थितीत तो सर्वोत्तम आहे. तुम्हाला आणि मला शक्य झाले तर त्याला अजून धष्टपुष्ट करायचे आहे. कोणत्या प्रक्रियेतून आपल्याला काम करावे लागेल हे मी तुम्हाला सांगितले आहे. तुमचा त्याकरिता आक्षेप नाही. मला जर अंतरिम सरकार तयार करण्याचे निमंत्रण मिळाले तर मी ते कसे तयार करीन हे कदाचित तुम्हाला जाणून घ्यायचे

असेल. अशा अवांछनीय परिस्थितीत मी सापडलो तर मी सर्व पक्षांकडे लक्ष ठेवीन आणि त्या सर्वांचे समाधान करण्याचा प्रयत्न करीन. या कामात माझे सहकार्य नेहमी उपलब्ध असेल.

तुम्ही मला विचारले की अशा "अस्थायी अंतरिम सरकारचे अधिकार कोणते असतील, ते कसे स्थापन होईल आणि ते कोणाला जबाबदार असेल." या प्रश्नासंबंधात मी तुमचे पूर्ण समाधान करीन. अस्थायी अंतरिम सरकार सध्याच्या वा नवीन निवडलेल्या विधिमंडळाच्या सदस्यांना जबाबदार असेल. युद्ध सुरू असताना त्याला सेनापतीचे अधिकार वगळता सर्व अधिकार असतील. लीग आणि काँग्रेस यांच्यात जो करार होईल आणि ज्याला इतर पक्षांची संमती मिळेल त्याला अंमलात आणण्याचे अस्थायी सरकारला अधिकार असतील.

अंतःकरणपूर्वक तुमचा,

मो. क. गांधी

महात्मा गांधी संकलित साहित्य, खंड ८४, विषय क्र. ५१६'द हिंदू', २९ सप्तेंबर १९४४

२.१.९. श्री जिन्ना गांधीजींना

१७ सप्टेंबर १९४४

प्रिय श्री गांधी,

मला तुमचे १५ सप्टेंबरचे पत्र मिळाले आणि त्याकरिता मी आभारी आहे. असे दिसते की तुम्ही राजाजींचा फॉर्म्युला बाजूला ठेवला आहे आणि मुस्लिम लीगच्या लाहोर प्रस्तावावरच अतिशय गंभीरपणे सर्व लक्ष केंद्रित केले आहे. तुम्ही अनेकदा स्पष्ट केल्याप्रमाणे

तुम्ही जरी माझ्याशी व्यक्तिगत स्वरूपात बोलत असला तरी आज तुम्हाला लाहोर प्रस्ताव समजावून सांगणे आणि तो मान्य करायला सांगणे माझे कर्तव्य आहे. मी हिंदुस्थानी मुसलमानेतर लोकांचे आणि मोठ्या संख्येत विदेशी लोकांचे मतपरिवर्तन केले नाही असे काही नाही, आणि तुमचा हिंदू हिंदुस्थानवर फार मोठा प्रभाव असल्यामुळे मी जर तुमचे मतपरिवर्तन करू शकलो तर त्यामुळे मला होणारी मदत काही कमी नसेल. कोणाचेही प्रतिनिधी म्हणून वा प्रातिनिधिक स्वरूपात तुम्ही ही चर्चा करून राहिला नाही हे जरी खरे असले तरी जोपर्यंत तुम्हाला प्रतिनिधित्वाचा दर्जा आणि अधिकार मिळत नाही तोपर्यंत तुमच्याशी वाटाघाटी करताना आणि करार करताना मला अडचणी जाणवणारच आहेत.

तुमच्या सप्टेंबर ११ तारखेच्या पत्रात तुम्ही म्हणता की लाहोर ठराव "अनिश्चित" आहे . यामुळे लाहोर प्रस्ताव कोणत्या दृष्टीने अनिश्चित आहे असे मी तुम्हाला स्वाभाविकपणेच विचारले होते आणि त्याचे उत्तर म्हणून मला तुमचे १५ सप्टेंबरचे पत्र मिळाले.

तुमच्या पत्रातील तिसऱ्या परिच्छेदाला स्पष्टीकरण नको आहे. मुसलमान एक राष्ट्र आहेत काय यासंबंधीचे तुम्ही त्यात केवळ तुमचे विचार मांडले आहेत. या विषयाची केवळ पत्रव्यवहाराद्वारे क्वचितच चर्चा करता येईल. या मुद्द्यावर भरपूर चर्चा झाली आहे आणि साहित्य उपलब्ध आहे. आता या प्रश्नाचा पूर्ण अभ्यास करून या उपखंडात हिंदू आणि मुसलमान हे दोन प्रमुख राष्ट्र आहेत की नाही हे ठरवणे तुमचे काम आहे. या विषयावर अनेक पुस्तके प्रकाशित झालेली असली तरी सध्या मी तुम्हाला दोन प्रकाशनांची शिफारस करीन - डॉ. आंबेडकरांचे पुस्तक आणि दुसरे एम. आर. टी. याचे नॅशनॅलिझम इन कॉन्फ्लिक्ट इन इंडिया. राष्ट्राची कोणतीही जरी व्याख्या घेतली तरी त्या व्याख्येनुसार हिंदू आणि मुसलमान हे दोन प्रमुख राष्ट्र आहेत असे आमचे म्हणणे आहे आणि आमची धारणाही अशीच आहे. आम्ही

१० कोटींचे राष्ट्र आहो, आणि इतकेच नाही तर आमची एक वेगळी संस्कृती आणि सभ्यता आहे, भाषा आणि साहित्य आहे, कला आणि स्थापत्य आहे, नाव आणि नामपद्धती आहे, मूल्य आणि परिणामाचे मापदंड आहेत, कायदे आणि नैतिक मापदंड आहेत, प्रथा आणि पंचांग आहे, इतिहास आणि परंपरा आहे, वृत्ती आणि आकांक्षा आहे; थोडक्यात जीवनासंबंधीचा आणि जीवनाबद्दलचा आमचा स्वतःचा एक वेगळा दृष्टिकोन आहे. आंतरराष्ट्रीय कायद्यातील सर्व तरतुदीनुसार आम्ही एक राष्ट्र आहो. आता मी तुमच्या विविध मुद्द्यांचे उत्तर देईन -

१. हो, ठरावात "पाकिस्तान" या नावाचा उल्लेख नाही आणि आता त्याचा त्या अर्थाने प्रयोग होत नाही. आता पाकिस्तान हा शब्द आणि लाहोर ठराव यांचा एकच अर्थ झाला आहे.

२. हा मुद्दा उपस्थित होत नाही, परंतु हा प्रश्न जरी एक बागुलबुवा असला तरी मी त्याचे उत्तर देतो.

३. हिंदुस्थानातील मुसलमान राष्ट्र आहेत यात या मुद्द्याचे उत्तर आले आहे. जोपर्यंत तुमच्या प्रश्नाचा शेवटचा भाग आहे त्याची ठरावाच्या स्पष्टीकरणाकरिता क्वचितच आवश्यकता आहे.

४. "मुसलमान" म्हणजे काय हे तुम्हाला निश्चितच माहीत आहे.

५. लाहोर ठरावाच्या पाठाच्या स्पष्टीकरणाकरिता हा मुद्दा उपस्थित होत नाही.

६. नाही. ते पाकिस्तानचे घटक होतील.

७. लाहोर ठरावात अनुस्यूत असलेला आधार आणि सिद्धांत मान्य करताच सीमांकनाचा प्रश्न ताबडतोब घेता येईल.

८. ७ चे उत्तर पाहिले तर माझ्या मते त्यात ८चे उत्तर आलेले आहे.

९. स्पष्टीकरणाशी संबंध नाही.

१०. ९च्या माझ्या उत्तरात या प्रश्नाचे उत्तर आलेले आहे.

११. ठरावाच्या स्पष्टीकरणातून हा प्रश्न उद्भवत नाही. निश्चितच हा प्रश्न ठरावाच्या स्पष्टीकरणार्थ विचारलेला नाही. माझ्या अनेक भाषणांमधून आणि मुस्लिम लीगने तिच्या ठरावातून निदर्शनास आणून दिले आहे की हिंदुस्थानच्या समस्येवर आणि हिंदुस्थानच्या जनतेकरिता स्वातंत्र्य आणि स्वराज्य मिळवण्याचा हाच एकमेव उपाय आहे.

१२. "रियासतीतील मुसलमान": लाहोर ठराव केवळ ब्रिटिश हिंदुस्थानपर्यंत सीमीत आहे. ठरावाच्या स्पष्टीकरणाच्या दृष्टीने हा प्रश्न उद्धभवत नाही.

१३. "अल्पसंख्याकांची व्याख्या": तुम्ही स्वतःच अनेकदा म्हणाला आहा की अल्पसंख्याक म्हणजे "मान्य केलेले अल्पसंख्याक".

१४. प्रस्तावात उल्लेख केलेल्या "उपयुक्त, प्रभावी आणि आदेशात्मक संरक्षणात्मक" उपाययोजनेची बाब हिंदुस्थानातील आणि पाकिस्तानातील संबंधित प्रांतातील अल्पसंख्यांशी चर्चा करून ठरवायची आहे.

१५. प्रस्तावात मूलभूत सिद्धांत सांगण्यात आले आहेत आणि जेव्हा त्यांचा स्वीकार करण्यात येईल तेव्हा तडजोड करणारे मुख्य पक्ष त्याचा विचार करतील. (अ आणि ब). स्पष्टीकरण म्हणून हे उपस्थित होत नाहीत; (क) मुस्लिम लीग ही हिंदुस्थानातील मुसलमानांची एकमेव प्रातिनिधिक संघटना आहे; (ड) नाही. याकरिता "क"चे उत्तर पाहा.

तुमच्या शेवटच्या परिच्छेदाबद्दल बोलायचे तर तुम्ही जेव्हा म्हणता आणि लिहिता की "हे पत्र लिहीत असताना या ठरावाची हिंदुस्थानात कशी कार्यवाही होईल याची जेव्हा मी

कल्पना करतो तेव्हा संपूर्ण हिंदुस्थानच्या विनाशाशिवाय मला वेगळे काहीही दिसत नाही" तेव्हा माझ्याकडून स्पष्टीकरण घेण्यापूर्वीच तुम्ही तुमचा निर्णय दिला आहे आणि लाहोर प्रस्तावाचा निषेध केला आहे. मला माहीत आहे की तुम्ही तुमच्याशिवाय इतर कोणाचेही प्रतिनिधित्व करत नाही हे तुम्ही मला स्पष्टपणे सांगितलेले आहे आणि मी तुम्हाला समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करत आहे आणि तुमचे मत बदलवण्याचा प्रयत्न करत आहे की हाच असा मार्ग आहे की जो हिंदू आणि मुसलमान या दोन प्रमुख राष्ट्रांनाच नाही तर हिंदुस्थानातील उर्वरित जनतेलाही स्वातंत्र्य आणि स्वराज्य साध्य करण्याकडे घेऊन जाईल, परंतु हिंदुस्थानात वास्तव्य करणाऱ्या संपूर्ण जनतेचे प्रतिनिधित्व करण्याची तुमची आकांक्षा आहे असे जेव्हा मला आढळते तेव्हा खेदपूर्वक मला सांगावे लागते की तुमचे हे विधान मी मान्य करू शकत नाही. हे स्पष्ट आहे की तुम्ही कोणाचेही प्रतिनिधित्व करत नाही, केवळ हिंदूंचे करता, आणि जोपर्यंत तुम्हाला तुमच्या खऱ्या परिस्थितीचे आणि वास्तवाचे आकलन होत नाही तोपर्यंत तुमच्याशी वाद करणे माझ्याकरिता फार कठीण आहे आणि तुम्हाला समजावून सांगणे तर त्याहीपेक्षा कठीण आहे. मी आशा करतो की आज हिंदुस्थानात वास्तव आणि प्रत्यक्ष परिस्थिती काय आहे याचा तुम्हाला परिचय करून देता येईल. मी जसे इतर अनेकांमध्ये परिवर्तन घडवून आणण्यात यशस्वी झालो त्याचप्रमाणे तुमच्यात परिवर्तन घडवून आणण्याकरिता मी तुमच्याशी युक्तिवाद करतो आहे. मी आधीच सांगितलेले असल्याप्रमाणे तुम्ही महापुरुष आहा आणि जनसमुदायावर, विशेषतः हिंदूंवर तुमचा फार प्रभाव आहे आणि मी दाखवलेला मार्ग स्वीकारून तुम्ही हिंदूंमध्ये वा अल्पसंख्याकांमध्ये पूर्वग्रह निर्माण करणार नाही आणि त्यांच्या हिताला धक्काही लावणार नाही, उलटपक्षी त्यामुळे हिंदूंचा अधिक लाभ होईल. माझी खात्री आहे की केवळ मुसलमानांचेच नाही तर उर्वरित हिंदुस्थानचेही हित लाहोरच्या ठरावात सांगितल्याप्रमाणे हिंदुस्थानचे विभाजन करूनच होईल. तुम्ही उल्लेख

करत असलेल्या 'संपूर्ण हिंदुस्थानच्या विनाशाचे', संकटाचे आणि अधोगतीचे कारण इतर काही नसून तुम्ही आग्रह धरत असलेले धोरण आणि कार्यक्रम हेच आहे काय याचा आता तुम्हीच विचार करावा. तुम्ही माझ्याशी केवळ वैयक्तिक क्षमतेत बोलत आहा असा जरी तुमचा आग्रह असला तरी या सर्व दिवसात मी तुमच्याशी जो वादविवाद करतो आहे तो याच आशेने करतो आहे की तुम्ही अजूनही तुमच्या धोरणात आणि कार्यक्रमात बदल कराल.

अंतःकरणपूर्वक तुमचा,

जिन्ना

महात्मा गांधी संकलित साहित्य, खंड ८४,'परिशिष्ट क्र. २२ द हिंदू', २९ सेपेटेंबर १९४४

२.१.१०. गांधीजी श्री जिन्नांना पत्र

१९ सप्टेंबर १९४४

प्रिय कायदे आझम,

तुमच्या (पाहा परिशिष्ट, "मो. अ. जिना यांचे पत्र", १७ सप्टेंबर १९४४.) या महिन्याच्या १७ तारखेच्या पत्राकरिता अनेकानेक आभार.

तुमचे १, २ आणि ६ चे उत्तर वाचून माझे समाधान झाले नाही हे सांगताना मला खेद होतो.

शक्य आहे की लाहोर प्रस्तावाच्या स्पष्टीकरणाच्या दृष्टिकोनातून माझे हे सर्व प्रश्न निर्माण झालेले नसतील. परंतु माझ्यासारख्या जिज्ञासूकरिता ते फार महत्त्वाचे आहेत. लाहोर

प्रस्तावात जो दावा करण्यात आला आहे तो स्पष्टीकरणाच्या दृष्टीने असंगत म्हणून तुम्ही टाळलेल्या १५ (अ) (ब) प्रश्नांचे उत्तर मिळाल्याशिवाय कोणी ते मान्य करील वा त्याची जबाबदारी घेईल अशी आशा तुम्ही करू शकत नाही.

डॉ. आंबेडकरानी कितीही समर्थपणे प्रबंध लिहिलेला असला तरी मी त्याच्याशी सहमत होऊ शकत नाही. मला सांगताना खेद होतो की तुम्ही उल्लेखिलेले दुसरे पुस्तक मी अजून पाहिलेले नाही.

हिंदुस्थानात राहणाऱ्या सर्व वर्गांचे प्रतिनिधित्व करण्याची माझी इच्छा आहे हे माझे वक्तव्य तुम्ही का मान्य करू शकत नाही? तुमची अशी आकांक्षा आहे काय? प्रत्येक हिंदुस्थानीने अशी आकांक्षा ठेवू नये काय? ही आकांक्षा कधीही पूर्ण होणार नाही हा वेगळा प्रश्न आहे.

माझ्याबद्दल तुमचे काहीही मत असले तरी माझ्याबरोबरच्या या चर्चेत तुम्ही ज्या धीराने वागला त्याकरिता मी तुमचा कृतज्ञ आहे. आशा आहे की हे धैर्य तुम्ही कधीही गमावणार नाही आणि माझ्यात परिवर्तन घडवून आणण्याकरिता त्याचे जतन कराल. माझ्या ठाम विचारानंतरही माझे जर काही पूर्वग्रह असतील तर त्यानंतरही तुम्ही मला सोबत घेऊन चालावे अशी माझी विनंती आहे.

माझे धोरण आणि कार्यक्रम यांच्याबद्दल मला पश्चात्ताप होत नसल्यामुळे तुम्ही त्याबद्दल जो निर्णय दिला त्याबद्दल आपले एकमत नाही हे आपण मान्य करू या. सांप्रदायिक ऐक्याचा प्रेमी म्हणून तुमच्या सेवेत सादर व्हावे हा माझा यामागील हेतू आहे.

लाहोर ठरावाचे परिणाम समजून घेतल्याशिवाय मी तो मान्य करावा अशी तुमची अपेक्षा नसेल अशी आशा आहे. तुमचे पत्र जर अखेरचा शब्द नसेल तर मग थोडी आशा आहे.

"द्विराष्ट्र सिद्धांताबद्दल" आपले मतभेद आहेत हे मान्य करून आत्मनिर्णयाच्या आधारावर आपण हा प्रश्न सोडवू शकत नाही काय? हाच तो आधार आहे की ज्याने मला तुमच्याजवळ आणले. लाहोर ठरावाप्रमाणे मुसलमान बहुमत असलेला प्रदेश जर वेगळा करायचा असेल आणि विभाजनाचे हे गंभीर पाऊल टाकायचे असेल तर ते विशेषतः त्या भागातील जनतेसमोर मान्यतेकरिता मांडले पाहिजे. (मो. अ. जिना यांच्या उत्तराकरिता पाहा परिशिष्ट "मो. अ. जिना यांचे पत्र", २१ सप्टेंबर १९४४)

अंतःकरणपूर्वक तुमचा,

मो. क. गांधी

विषय क्र. ५३९, 'द हिंदू', २९ सप्तेंबर १९४४

२.१.११. श्री जिन्ना गांधीजींना

(पाहा "मो. अ. जिन्ना यांना पत्र", १९ सप्टेंबर १९४४ आणि २२ सप्टेंबर १९४४.)

२१ सप्टेंबर १९४४

प्रिय श्री गांधी,

तुमचे १९ सप्टेंबरचे पत्र मला मिळाले. लाहोरचा ठराव व त्यातील सर्व भागांच्या स्पष्टीकरणासंबंधीच्या तुमच्या सर्व प्रश्नांची उत्तरे मी दिलेली आहेत. तुम्ही मान्य करत आहा की "माझे सर्व प्रश्न लाहोरच्या ठरावातूनच निर्माण झालेले असतील असे नाही." तुम्ही ही गोष्ट मान्य करत आहा हे पाहून मला आनंद होतो, परंतु तुम्ही १५ (अ) आणि १५ (ब) वर विशेषेकरून भर दिला आहे.

मला सांगताना खेद होतो की लाहोर ठरावाच्या पाठाशी वा त्याच्या कोणत्याही भागाशी या गोष्टींचा काहीही संबंध नाही. आपल्या पत्रव्यवहारात तुम्ही किती तरी गोष्टी आणल्या आहेत. त्या आवश्यक स्पष्टीकरणाच्या क्षेत्राबाहेरील आहेत आणि तरीही त्यांच्याशी निपटणे मला भाग पडत आहे. सर्वात आधी मी तुमचे ११ सप्टेंबरचे पत्र घेतो.

१. तुम्ही म्हणता "माझे जीवनध्येय हिंदू-मुसलमान ऐक्य राहिलेले आहे. मला ऐक्याकरिता ऐक्य हवे आहे परंतु देशातील विदेशी सत्ता बाहेर काढल्याशिवाय ते ऐक्य साध्य होऊ शकत नाही. यामुळे आत्मनिर्णयाचा हक्क बजावण्याकरिता पहिली अट हिंदुस्थानातील सर्व पक्षांच्या आणि गटांच्या संयुक्त प्रयत्नाने स्वातंत्र्य मिळवणे आहे. जर अशी संयुक्त कृती दुर्दैवाने अशक्य असेल तर जे कोणते घटक उपलब्ध असतील त्यांच्या मदतीने मी संघर्ष करायला पाहिजे. "

२. आजपर्यंतच्या तुमच्या पत्रांचा आशय हाच आहे की तुम्ही या धोरणाशी कटिबद्ध आहा आणि तुम्ही याच धोरणाचे अनुसरण करत राहणार आहा. तुमच्या नंतरच्या १४ सप्टेंबरच्या पत्रातून तुम्ही गांधी-राजाजी फॉर्म्युलाचे स्पष्टीकरण देण्याची कृपा केली आहे. तुम्ही म्हणाला की "कमीतकमी आता मी तो फॉर्म्युला माझ्या डोक्यातून काढून टाकला आहे आणि आता मी लाहोरच्या ठरावावर लक्ष केंद्रित करत आहे आणि आपल्या परस्परांमध्ये सहमती होण्याकरिता आधार शोधत आहे." तुमच्या १५ सप्टेंबरच्या पत्रात तुम्ही म्हणता की "स्वातंत्र्याचा तोच अर्थ आहे ज्याची कल्पना अखिल हिंदुस्थान काँग्रेस कार्यकारिणीच्या १९४२च्या ठरावात करण्यात आली आहे." यावरून स्पष्ट होते की तुम्ही तुमचे धोरण बदलवण्याकरिता तयार नाही. तुमचे धोरण आणि कार्यक्रम यांना तुम्ही घट्ट धरून ठेवू इच्छिता, त्याचे तुम्ही कठोरपणे पालन करत आहा आणि तुमच्या या नीतीची आणि त्यातून

तुमच्या मागण्यांची, अंतिम धोरणात आणि तो कार्यक्रम लागू करण्याच्या पद्धतीत आणि सहमतीत तुमच्या कार्यक्रमाची परिणती झाली आहे. परिणामी तुम्ही ८ ऑगस्ट १९४२च्या ठरावांतर्गत सविनय आज्ञाभंग करण्याची गोष्ट सुरू केली होती. आणि १९ सप्टेंबरच्या तुमच्या पत्रात अजून स्पष्ट करत तुम्ही पुढीलप्रमाणे लिहिता "माझे धोरण आणि माझे कार्यक्रम असे आहेत की त्यावर आपण सहमत होऊ शकत नाही हे आपण मान्य करायला पाहिजे. त्याचा मला मुळीच पश्चात्ताप नाही." तुम्हाला माहीत आहे की ऑगस्ट १९४२चा ठराव 'मुसलमान हिंदुस्थान'च्या आदर्शाकरिता आणि मागण्यांकरिता शत्रुत्वपूर्ण आहे. यानंतर आपल्या चर्चेच्या दरम्यान मी जेव्हा तुम्हाला गांधी-राजाजी फॉर्म्युलासंबंधी स्पष्टीकरण मागितले तेव्हा तुम्ही तुमच्या १५ सप्टेंबरच्या पत्रातून पुढीलप्रमाणे सांगण्याची कृपा केली - "या वेळी तरी मी माझ्या मनातून राजाजी फॉर्म्युला काढून टाकला आहे आणि तुमच्या मदतीने मुस्लिम लीगच्या प्रसिद्ध लाहोर ठरावावर माझे लक्ष अतिशय गंभीरपणे केंद्रित करत आहे." आपण त्यावर विविध दृष्टिकोनातून चर्चा केली आणि तुम्ही मला सांगितल्याप्रमाणे तुमची समजून घेण्याची आणि तुम्हाला पटले तर माझ्या दृष्टिकोनाकडे वळण्याची तुमची तयारी होती. मी तुमच्याशी ठरावासंबंधी भरपूर चर्चा केली आणि तुम्हाला जे काही समजून घ्यायचे होते ते स्पष्ट करून सांगितले, इतकेच नाही तर एकापेक्षा अधिक वेळा तुम्ही मला सांगितले होते की तुम्ही माझ्याशी ही चर्चा वैयक्तिक पातळीवर करत आहा, आणि १५ सप्टेंबरच्या तुमच्या पत्रातून तुम्ही मला लाहोर प्रस्तावासंबंधी पुढील शब्दांत आश्वासन दिले होते - "माझ्यावर विश्वास ठेवा, मी जरी माझ्याशिवाय इतर कोणाचेही प्रतिनिधित्व करत नाही, आणि तुमच्याकडे मी जिज्ञासू म्हणून आलो आहे," आणि जर तुम्ही चूक असाल तर ती चूक कबूल करण्याची आणि मतपरिवर्तन करण्याची तुमची तयारी असेल अशा आशेने मी आलो आहे. तुम्ही ११ सप्टेंबरच्या पत्रातून पुढीलप्रमाणे कळवले होते - "आपल्या दृष्टिकोनात महासागराइतके अंतर आहे, परंतु

त्याचा लीगच्या लाहोर ठरावाशी काही संबंध नाही. लीगचा ठराव अनिश्चित आहे.” यामुळे स्वाभाविकपणेच माझ्या ११ सप्टेंबरच्या पत्रातून मी तुम्हाला पुढीलप्रमाणे विचारले - “तुम्ही म्हणता की लाहोर ठराव अनिश्चित आहे. तुम्ही मला त्या ठरावाच्या अटींचा अर्थ वा त्यांचे स्पष्टीकरण कधीही विचारले नाही, परंतु त्या ठरावात अनुस्यूत असलेल्या मूलभूत सिद्धांतांना जोरदार विरोध मात्र तुम्ही केला. यामुळे लाहोर ठराव कोणत्या अर्थाने अनिश्चित आहे हे जाणून घेणे मला आवडेल.” आणि मी तुम्हाला १३ तारखेला जे स्मरणपत्र पाठवले होते आणि त्याचे जे उत्तर तुम्ही १५ तारखेला दिले त्यात तुम्ही केवळ स्पष्टीकरणापर्यंतच सीमीत राहिला नाही तर इतरही अशा अनेक बाबी उपस्थित केल्या की ज्यांतील काहींचे उत्तर मी तुम्हाला १७ सप्टेंबरला लिहिलेल्या पत्रातून आधीच दिले आहे आणि ज्यात मी सर्व स्पष्टीकरण दिले आहे. त्या पत्रातून मी तुम्हाला असेही सूचीत केले होते की तुम्ही असे अनेक मुद्दे उपस्थित केले आहेत की ज्यांचे समाधानकारक उत्तर पत्रव्यवहारातून देता येऊ शकत नाही. लाहोर प्रस्ताव आणि त्याचा पाठ यासंबंधी तुम्हाला जे कोणते स्पष्टीकरण हवे ते सर्व तर मी तुम्हाला आधीच दिलेले होते. तुम्ही परत या संबंधात युक्तिवाद करता आणि इतर प्रश्नांबरोबरच हिंदुस्थानातील मुसलमान एक राष्ट्र आहेत काय या प्रश्नाचीही चर्चा सुरू ठेवता आणि मग तुम्ही पुढे म्हणता, “आपण द्विराष्ट्र सिद्धांतांबद्दलचे मतभेद मान्य करून आत्मनिर्णयाच्या आधारावर हा प्रश्न सोडवू शकत नाही काय?” मला असे वाटते की “आत्मनिर्णयाचा” काही तरी चुकीचा अर्थ घेऊन तुम्ही काम करत आहा. आपल्या पत्रव्यवहारात तुम्ही घेतलेल्या विविध भूमिकेत विसंगती आणि अंतर्विरोध असूनही आम्ही आत्मनिर्णयाच्या अधिकाराखालीच एका राष्ट्राची मागणी करत आहो, देशातील एक वेगळा भाग म्हणून आमची मागणी नाही, आणि एक मुसलमान राष्ट्र म्हणून असे करण्याचा आम्हाला जन्मसिद्ध अधिकार आहे काय असे तुम्ही विचारता. तुम्ही “आत्मनिर्णय” देशातील एका भूभागापर्यंत जो सीमीत करत आहा ती तुमची

चूक आहे. आमच्या आत्मनिर्णयाच्या सीमाही अजून निश्चित झालेल्या नाहीत आणि त्याचे स्वरूपही ठरवण्यात आलेले नाही. आणि हिंदुस्थानची अशी कोणतीही संघीय घटनासुद्धा अस्तित्वात नाही की जिच्या आधारे केंद्रीय सरकार चालते. आमचे प्रकरण तर विभाजनाचे आहे आणि दोन महान राष्ट्र, हिंदू आणि मुसलमान, यांच्या आपसातील सहमतीने दोन स्वतंत्र प्रभुसत्तासंपन्न राष्ट्रांत हे विभाजन व्हायचे आहे. हिंदुस्थानात अस्तित्वात नसलेल्या संघराज्यातून हे वेगळे निघणे वा विभाजन करणे नाही. आम्ही जी आत्मनिर्णयाच्या अधिकाराची मागणी करत आहो ती आम्ही एक राष्ट्र म्हणून करत आहो, आणि हा आत्मनिर्णय केवळ मुसलमानांचा असेल कारण केवळ त्यांनाच हा अधिकार आहे.

तुमचा १५ (अ) हा प्रश्न लाहोरच्या ठरावातून वा त्याच्या कोणत्याही भागातून उत्पन्न होत नाही हे आता तुमच्या लक्षात येईल अशी आशा आहे. १५ (ब) बद्दल बोलायचे तर तोसुद्धा स्पष्टीकरणात उद्भवत नाही कारण ही गोष्ट पाकिस्तानने निवडलेल्या घटनासमितीने ठरवायची आहे आणि ती सार्वभौम सत्ता म्हणून काम करील. आणि यात पाकिस्तान बरोबरच हिंदुस्थानची घटनासमिती वा हे काम करणारी इतर कोणती संस्था सामील होईल. पाकिस्तान आणि हिंदुस्थान हे दोन स्वतंत्र प्रभुसत्तासंपन्न देश आहेत हे मान्य केल्यानंतर त्यात संरक्षण वगैरे सामान्य हितसंबंधाच्या कोणत्याही गोष्टी सामील असण्याचा प्रश्नच उपस्थित होत नाही. एक “जिज्ञासू” व्यक्ती म्हणून लाहोर ठरावाच्या संबंधातील स्पष्टीकरणाच्या क्षेत्रात न येणाऱ्या बाबींसह सर्व प्रश्नांचे समाधानकारक उत्तर तुमचे मतपरिवर्तन होईल या आशेने मी दिले आहे अशी आशा आहे.

अंतःकरणपूर्वक तुमचा,

जिन्ना

महात्मा गांधी संकलित साहित्य, खंड ८४,परिशिष्ट २३, ‘द हिंदू’, २९ सप्टेंबर १९४४

२.१.१२. गांधीजी श्री जिन्नांना

२२ सप्टेंबर १९४४

प्रिय कायदे आझम

कालच्या (या महिन्याच्या २१ सप्टेंबरचे) तुमच्या पत्राने (पाहा परिशिष्ट "मो. अ. जिन्ना यांचे पत्र", २१ सप्टेंबर १९४४.) मी इतका अस्वस्थ झालो की आपली नेहमीच्या वेळी भेट होईपर्यंत त्याचे उत्तर देणे टाळावे असे मला वाटले. आपल्या भेटीत जरी मी काही प्रगती केली नाही तरी तुमचा आशय काय आहे हे आता मला कळू शकते. द्विराष्ट्र सिद्धांताबद्दल जितका मी अधिक विचार करतो तितका तितका मला तो अधिकाधिक धोकादायक वाटतो. तुम्ही शिफारस केलेल्या पुस्तकाने मला काहीही मदत झाली नाही. त्यात अर्थसत्य आहे आणि त्यातील निष्कर्ष वा अनुमान अनावश्यक आहेत. उर्वरित हिंदुस्थानपेक्षा हिंदुस्थानातील मुसलमान वेगळे राष्ट्र आहेत हे मी मान्य करू शकत नाही. केवळ जोर देऊन सांगितले म्हणजे तो पुरावा होत नसतो. असा निष्कर्ष मान्य करणे हे भयानक धोक्याचे होईल. एकदा हे तत्त्व जर मान्य केले तर हिंदुस्थानचे अजून किती तरी तुकडे करण्याच्या मागणीला थांबवता येणे शक्य होणार नाही आणि त्यामुळे हिंदुस्थानचा विनाश होईल. यामुळे मी मार्ग सुचवला होता. जर विभाजन करणे आवश्यकच असेल तर हे विभाजन दोन भावांमधील वाटण्याप्रमाणे करण्यात असावे.

असे दिसते की तुम्ही जनमतसंग्रहाच्या विरोधात आहा. लीगचे महत्त्व मान्य केल्यानंतरही प्रभावित लोकांना विभाजन हवे आहे याचा स्पष्ट पुरावा मिळाला पाहिजे. माझे मत काहीही जरी असले तरी त्या भागात राहणाऱ्या लोकांनी विशेषेकरून विभाजनाच्या प्रश्नावर आपले मत व्यक्त केले पाहिजे. प्रौढ मतदान ही सर्वोत्तम पद्धत आहे परंतु तिच्याशी कोणतीही समतुल्य पद्धत स्वीकारायला मी तयार आहे.

या दोन भागातील सामान्य हितसंबंधाची गोष्ट तुम्ही तत्काळ फेटाळून लावली आहे. मी अशा कोणत्याही विभाजनात स्वेच्छेने सहभागी होऊ शकत नाही की ज्यात संरक्षण, विदेश व्यवहार यांसारख्या सामान्य हितसंबंधाचे जतन करण्याची व्यवस्था नसेल. भौगोलिक संलग्नतेतून निर्माण झालेल्या स्वाभाविक जबाबदाऱ्या जोपर्यंत मान्य केल्या जात नाहीत तोपर्यंत हिंदुस्थानच्या जनतेला सुरक्षितता जाणवू शकत नाही. तुमच्या पत्रातून आपल्या दोघांमध्ये व्यापक प्रमाणात मतभेद आणि दृष्टिकोन आहेत असे दिसते. अशा प्रकारे ऑगस्ट १९४२चा ठराव "हिंदुस्थानच्या मुसलमानांचे आदर्श आणि मागण्या यांच्याबद्दल शतृत्वाची भावना ठेवणारा आहे" असे मत तुम्ही वारंवार व्यक्त केले आहे. हे घाऊक वक्तव्य सिद्ध करणारा कोणताही पुरावा नाही. असे दिसते की आपण दुष्ट चक्रात सापडलो आहो. मी एक सूचना केली आहे. मला वाटते त्याप्रमाणे आपण दोघे जर असहमतच होणार असू तर आपण एक तर तिसऱ्या पक्षाला मार्गदर्शनाकरिता बोलावू या आणि ते शक्य नसेल तर एखादा लवाद नेमू या. (मो. अ. जिन्ना यांच्या उत्तराकरिता पाहा परिशिष्ट "मो. अ. जिन्ना यांचे पत्र", २३ सप्टेंबर १९४४.)

अंतःकरणपूर्वक तुमचा,

मो. क. गांधी

महात्मा गांधी संकलित साहित्य, खंड ८४, ५४७. 'द हिंदू', २९ सप्तेंबर १९४४

२.१.१३. श्री जिन्ना गांधीजींना

२३ सप्टेंबर १९४४

प्रिय श्री गांधी,

मला तुमचे सप्टेंबर २२ चे पत्र मिळाले आणि त्याकरिता मी आभारी आहे. तुम्हाला असे वाटते की दोन भागांतील सामान्य हितसंबंधाची गोष्ट मी विचार न करता फेटाळली आहे आणि त्याबद्दल तुम्हाला खेद होतो आहे. आणि आता जेव्हा तुम्ही म्हणता की भौगोलिक सानिध्यामुळे निर्माण होणाऱ्या नैसर्गिक आणि परस्परांबद्दलच्या जबाबदाऱ्यांचा जोपर्यंत स्वीकार केला जात नाही तोपर्यंत हिंदुस्थानच्या लोकांना आपण सुरक्षित आहो असे जाणवणार नाही. आणि यामुळे तुम्ही आता हा प्रश्न १५ (अ) पेक्षा काहीशा वेगळ्या स्वरूपात मांडत आहा. मी याचे आधीच दिलेले उत्तर असे आहे की हे काम पाकिस्तानची आणि हिंदुस्थानची घटना तयार करणाऱ्या दोन संस्था करतील वा असेच काम करणारी इतर कोणती तरी संस्था ही दोन स्वतंत्र सार्वभौम राष्ट्रे आहेत असे समजून करील.

तुम्ही जेव्हा म्हणता की ऑगस्ट १९४२चा ठराव 'मुसलमान हिंदुस्थान'चे जे आदर्श आणि ज्या मागण्या आहेत त्याच्या शत्रुत्वाच्या भावनेने भरलेला आहे तेव्हा मला खरोखरच आश्चर्य वाटते. त्या ठरावाचा सार असा आहे -

(अ) ताबडतोब संपूर्ण स्वातंत्र्य देणे [आणि] लगेच संघातील घटकांसोबत वा प्रांतांसोबत हिंदुस्थानच्या संयुक्त लोकशाहीवादी सरकारची स्थापना करणे. याचा अर्थ हिंदू राज्याची स्थापना करणे.

(ब) स्थापन करण्यात आलेले हे राष्ट्रीय सरकार अशा घटनासमितीची योजना

विकसित करील की जी प्रौढ मताने निवडली जाईल. ती हिंदुस्थान सरकारकरिता घटना तयार करील. याचा अर्थ जी घटनासमिती निवडली जाईल तिच्यात हिंदूंचे प्रचंड बहुमत राहील, जवळपास ७५ टक्के.

(क) काँग्रेसची ही मागणी पूर्ण करायला लावण्याकरिता ऑगस्ट ठरावाने काँग्रेसचे निदेशक म्हणून तुमच्या नेतृत्वाखाली जनसविनय आज्ञाभंग आंदोलनाला मान्यता दिली आणि तुम्ही जेव्हा आदेश द्याल तेव्हा ते आंदोलन करण्याचे ठरेल.

ही मागणी मूलतः आणि प्रामुख्याने लाहोर ठरावात अनुस्यूत पाकिस्तानच्या म्हणजे 'मुसलमान हिंदुस्थान'च्या आदर्शांशी आणि मागण्यांशी विसंगत आहे तसेच या मागण्या पूर्ण करवून घेण्याकरिता जनसविनय आज्ञाभंगाचा आधार घेऊन अशी मागणी पूर्ण करवून घेणे मुसलमान हिंदुस्थानच्या आदर्शांशी आणि मागण्यांशी शत्रुत्वपूर्ण आहे, आणि तुम्हाला जर ही मागणी पूर्ण करवून घेण्यात यश मिळाले तर 'मुसलमान हिंदुस्थान'वर प्राणांतक आघात होईल. तुमच्यात आणि माझ्यात झालेला पत्रव्यवहार आणि चर्चा पाहता तुम्ही अजूनही या दुर्दैवी ठरावाला घट्ट धरून आहा असे दिसते.

आपल्या चर्चेच्या पहिल्या दिवसापासून आणि आपल्या पत्रव्यवहाराच्या दरम्यान तुम्ही मला स्पष्टपणे आणि वारंवार सांगितले की तुम्ही माझ्याकडे व्यक्तिगत पातळीवर प्रकाशाच्या आणि ज्ञानाच्या शोधार्थ आला आहा आणि तुम्हाला लाहोर प्रस्ताव अंतःकरणपूर्वक आणि गंभीरपणे समजून घ्यायचा असून तुमच्या विचारात जर काही चूक असेल तर ती दुरुस्त करण्याकरिता आणि तो ठराव तुम्हाला पसंत पडला तर मतपरिवर्तनाकरिता तुम्ही तयार आहा. यामुळे तुमच्या इच्छेचा आदर करून या सर्व दिवसात तुमच्याशी प्रदीर्घ चर्चा आणि पत्रव्यवहाराद्वारे तुमच्यात परिवर्तन घडवून आणण्याकरिता मी माझ्याकडून शक्य तितका

प्रयत्न केला, परंतु दुर्दैवाने असे दिसते की मला अपयश आले. आणि उत्तर म्हणून आलेल्या तुमच्या या पत्रातून तुम्ही नवीन सूचना आणि प्रस्ताव मांडलेले आहेत.

१. तुम्ही म्हणता, “यामुळे मी एक मार्ग सुचवला होता. जर विभाजन व्हायचेच असेल तर ते विभाजन दोन भावात वाटण्या होतात तसे होऊ द्या.” याचा अर्थ काय होतो हे खरोखरच मला माहीत नाही. तुम्ही हा प्रस्ताव विस्ताराने सांगावा आणि आणि तुमच्या या नवीन कल्पनेची काही ढोबळ रूपरेषा मला द्यावी म्हणजे असे विभाजन केव्हा होत असते आणि हे विभाजन लाहोर ठरावात कल्पना केलेल्या विभाजनापेक्षा कसे वेगळे आहे ते मला कळेल.

२. तुम्ही म्हणता, “आपल्याला मार्गदर्शन करण्याकरिता वा असे म्हणा की मध्यस्थी करण्याकरिता आपण तिसऱ्या पक्षाला वा लवादाला बोलावू या”. तुम्ही माझ्याशी व्यक्तिगत पातळीवर जिज्ञासू म्हणून चर्चा करत आहा हे तुम्ही मला वारंवार सांगितले आहे याची मी तुम्हाला आठवण करून दिली पाहिजे काय? अशा परिस्थितीत आपल्यामध्ये तिसऱ्या पक्षाने मार्गदर्शन करण्याचा वा लवाद म्हणून मध्यस्ती करण्याचा प्रश्न कसा उद्भवू शकतो?

अंतःकरणपूर्वक तुमचा,

जिन्ना

महात्मा गांधी संकलित साहित्य, खंड ८४, परिशिष्ट २४,‘द हिंदू’, २९ सप्टेंबर १९४४

२.१.१४. गांधीजी श्री जिन्नांना

२३ सप्टेंबर १९४४

प्रिय कायदे आझम

काल सायंकाळच्या चर्चेची कडवट चव अजूनही माझ्या तोंडात आहे. आपली चर्चा आणि आपला पत्रव्यवहार कधीही न भेटणाऱ्या समांतर दिशेने सुरू आहे असे वाटते. काल सायंकाळी आपली चर्चा मोडण्याच्या बेतात आली होती, परंतु ईश्वराचे आभार की तसे करण्याची आपल्या दोघांचीही इच्छा नव्हती. आपण परत चर्चा सुरू केली आणि माझ्या सायंकाळच्या प्रार्थनेकरिता वेळ मिळावा म्हणूनच आपण ती स्थगित केली. अशा महत्त्वाच्या प्रकरणी कोणतीही चूक राहू नये म्हणून मी तुम्हाला म्हणालो की कोणकोणत्या गोष्टींवर तुम्हाला माझी सही पाहिजे हे तुम्ही मला लिहून द्या. अशा वेळी आपण कोणत्या तरी बाहेरच्या कोणाची तरी मदत घ्यावी या माझ्या सूचनेवर मी कायम आहे.

अंतःकरणपूर्वक तुमचा,

मो. क. गांधी

महात्मा गांधी संकलित साहित्य, खंड ८४,विषय क्र. ५५०, 'द हिंदू', २९ सप्तेंबर १९४४

२.१.१४-२. गांधीजी श्री जिन्नांना

ईद [२३ सप्टेंबर १९४४] (हे पत्र स्रोतात १९४४सालच्या पत्रात ठेवलेले आहे. या वर्षी ईद या तारखेला आली होती.)

भाई जिना,

आज तुमच्याकरिता काय पाठवू याचा मी विचारच करत होतो. माझ्याकरिता विशेषेकरून बनवण्यात आलेले खाकरे तुमच्याकरिता आणि तुमच्या बहिणीकरिता (फातिमा) चांगले राहतील असे मला वाटले. तुमचा वाटा सोबत आहे. हे माझ्या प्रेमाचे प्रतीक आहे असे कृपाकरून समजा आणि त्यांचा आस्वाद घ्या.

ईद मुबारक

मो. क. गांधी

(हे पत्र लियाकत अली खान यांचे प्रास्ताविक असलेल्या जिन्ना-गांधी चर्चा या पुस्तकात वा राजगोपालाचारींची प्रस्तावना असलेल्या गांधी-जिन्ना चर्चा या पुस्तकात नाही.)

गुजराती प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स. सौजन्य प्यारेलाल

२.१.१५. जिन्ना गांधीजींना

२३ सप्टेंबर १९४४

प्रिय श्री गांधी,

मला तुमचे २३ सप्टेंबरचे पत्र मिळाले. तुम्ही २२ सप्टेंबरला जे पत्र पाठवले होते त्याचे उत्तर म्हणून मी आजच्या तारखेचे जे पत्र तुम्हाला पाठवले त्याच्याकडे मी तुमचे लक्ष वेधू

शकतो काय? त्यात भर घालण्यासारखे माझ्याजवळ नवीन वा ताजे काहीही नाही, परंतु मी म्हणेन की जोपर्यंत तुम्हाला स्वतःला कोणाचेही प्रतिनिधी म्हणून काम करण्याचे अधिकार मिळत नाहीत तोपर्यंत तुम्ही सही करा असे म्हणण्याचा प्रश्नच निर्माण होत नाही. मी आधीच सांगितल्याप्रमाणे आम्ही लाहोर येथे मंजूर करण्यात आलेल्या ठरावावर आणि त्यात अनुस्यूत असलेल्या तत्त्वांवर अजूनही कायम आहो. या उपखंडाच्या भविष्याचा आणि हिंदुस्थानातील लोकांच्या कल्याणाचा हा प्रश्न असल्यामुळे तुम्ही तुमच्या धोरणात आणि कार्यक्रमात बदल करावा आणि वास्तवाचा सामना करावा असे आवाहन मी तुम्हाला करतो.

तुमचा विश्वासू

मो. अ. जिन्ना

(हे पत्र च. राजगोपालाचारी यांच्या गांधी-जिना टॉक्स आणि लियाकत अली खान यांच्या जिन्ना-गांधी टॉक्स या पुस्तकांमधून घेतले आहे. हे संकलित गांधी साहित्यात नाही.)

—----------

२.१.१६. गांधीजी श्री जिन्नांना

२४ सप्टेंबर १९४४

प्रिय कायदे आझम,

माझ्या २२ आणि २३ तारखेच्या पत्रांच्या उत्तरार्थ सप्टेंबर २३ची तुमची दोन पत्रे (पाहा "मो. अ. जिना यांचे पत्र", २३ सप्टेंबर १९४४ची तळटीप आणि परिशिष्ट "मो. अ. जिना यांचे पत्र", २३ सप्टेंबर १९४४.) मला मिळाली.

तुमच्या मदतीने आपल्यामध्ये अशी काही सहमती होण्याचा मार्ग मी शोधतो आहे की ज्यामुळे मुस्लिम लीगने लाहोर ठरावात जो दावा केला आहे त्याची विवेकपूर्ण आणि समाधान

होईल अशी परिपूर्ती करता येईल. यामुळे ऑगस्टचा ठराव आपल्यामध्ये सहमती होण्याच्या मार्गातील अडसर होईल अशी धास्ती तुम्ही बाळगण्याचे कारण नाही. त्या ठरावात हिंदुस्थान विरुद्ध ब्रिटनचा प्रश्न हाताळला आहे आणि तो तडजोडीच्या आड येऊ शकत नाही.

हिंदुस्थानला दोन वा अधिक राष्ट्र समजू नये तर अनेक सदस्य असलेले एक कुटुंब समजून पुढे जायचे असे गृहीत धरून मी पुढे चाललो आहे. वायव्य भागात म्हणजे बलुचिस्तान, सिंध, वायव्य सरहद्द प्रांत आणि पंजाबमधील तो भाग की जिथे मुसलमानांचे इतर सर्व जनतेच्या तुलनेत पूर्ण बहुमत आहे, आणि आसाम आणि बंगालचा तो भाग जिथे मुसलमानांचे पूर्ण बहुमत आहे त्या भागांचाही समावेश असून तेथील मुसलमानांना उर्वरित हिंदुस्थानपासून वेगळे राहण्याची इच्छा आहे.

सर्वसामान्यपणे तुमच्याशी मतभेद असूनही लाहोर ठरावात विभाजनाचा जो दावा करण्यात आला आहे तो स्वीकारण्याकरिता काँग्रेस आणि देशाकडे पुढील अटीवर मी शिफारस करू शकतो -

या भागांचे सीमांकन काँग्रेस आणि लीगने मान्यता दिलेल्या आयोगाद्वारे केले जावे. सीमांकन केलेल्या या भागात राहणाऱ्या लोकांची इच्छा जाणून घेण्याकरिता प्रौढ मतदान पद्धतीने वा कोणत्या तरी समतुल्य पद्धतीने मतदान घेण्यात यावे.

मतदान जर विभाजनाच्या बाजूने झाले तर हिंदुस्थान विदेशी सत्तेपासून मुक्त झाल्यानंतर या भागाला शक्य तितक्या लवकर वेगळे राज्य म्हणून मान्यता देण्यात यावी. अशा प्रकारे दोन स्वतंत्र प्रभुत्वसंपन्न राष्ट्र निर्माण होतील.

या दोन राष्ट्रांत विभाजनासंबंधी करार होईल. त्यात विदेशव्यवहार, संरक्षण, अंतर्गत दळणवळण, जकात, वाणिज्य आणि यासारख्या विभागांचे कार्यक्षम आणि प्रभावी

संचालनाची व्यवस्था असेल. हा करार अनिवार्यपणे करार करणाऱ्या दोन्ही पक्षांच्या समान हिताकरिता असेल.

या करारात दोन्ही राज्यातील अल्पसंख्याकांच्या अधिकारांच्या रक्षणाच्या अटींचीही तरतूद असेल.

या कराराला काँग्रेस आणि लीगची मंजुरी मिळताच हे दोन्ही पक्ष हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य मिळण्याकरिता समान कार्यप्रणाली ठरवतील. असे असले तरी काँग्रेस जर एखादी सरळ कृती करील आणि लीगला जर तिच्यात भाग घेण्याची इच्छा नसेल तर लीग त्यापासून वेगळी राहील.

तुम्ही जर या अटींशी सहमत नसाल तर लाहोर ठरावाच्या संदर्भात तुम्हाला कोणत्या अटी मंजूर होऊ शकतील आणि काँग्रेसकडे त्यांची शिफारस करणे योग्य राहील हे तुम्ही मला थोडक्यात सांगू शकाल काय? तुम्ही जर असे करू शकत असाल तर माझे मत वेगळे असतानाही मी निश्चित काय करू शकतो याचा मी विचार करू शकेन. तुमच्या २३ सप्टेंबरच्या पत्रात तुम्ही "लाहोर प्रस्तावातील पायाभूत आणि मूलभूत सिद्धांतांची" चर्चा केली होती आणि ते मंजूर करण्याकरिता मला सांगितले होते. मला वाटते की मी जेव्हा म्हणतो की तशी परिस्थिती निर्माण केल्यामुळे होणारे परिणाम मला मान्य आहेत तेव्हा ही गोष्ट मान्य करण्याची निश्चितच अनावश्यक ठरते. (मो. अ. जिन्नांच्या उत्तराच्या उताऱ्याकरिता पाहा परिशिष्ट "मो. अ. जिना यांचे पत्र", २५ सप्टेंबर १९४४.)

अंतःकरणपूर्वक तुमचा,

मो. क. गांधी

महात्मा गांधी संकलित साहित्य, खंड ८४, विषय क्र. ५५३. 'द हिंदू', २९ सप्तेंबर १९४४

२.१.१७. श्री जिन्ना गांधीजींना

(पाहा “मो. अ. जिन्ना यांना पत्र”, २४ सप्टेंबर १९४४. इथे केवळ काही उतारे उद्धृत केले आहेत.)

२५ सप्टेंबर १९४४

प्रिय श्री गांधी,

तुमचे सप्टेंबर २४चे पत्र मला मिळाले आणि त्याकरिता मी तुमचा आभारी आहे. लाहोर ठरावात जे आधारभूत मूलभूत सिद्धांत सांगितले आहेत ते तुम्ही आधीच फेटाळलेले आहेत.

(१) हिंदुस्थानातील मुसलमान राष्ट्र आहेत हे तुम्हाला मान्य नाही.

(२) मुसलमानांना स्वयंनिर्णयाचा जन्मसिद्ध अधिकार आहे हे तुम्हाला मान्य नाही.

(३) मुसलमानांनाच्या भागात केवळ मुसलमानांनाच हा स्वयंनिर्णयाचा अधिकार आहे हे तुम्हाला मान्य नाही.

(४) सिंध, बलुचिस्तान, वायव्य सरहद्द प्रांत, पंजाब, बंगाल आणि आसाम असे वायव्येकडे आणि ईशान्येकडे मिळून पाकिस्तानचे दोन भाग आहेत हे तुम्हाला मान्य नाही. लाहोरच्या ठरावात नमूद करण्यात आलेले असल्याप्रमाणे या भागांमधील सीमा मागेपुढे करता येऊ शकतात. या संबंधीच्या वर सांगितलेल्या मूलभूत गोष्टी मान्य केल्यानंतरच सीमांकनाचे काम हाती घेता येऊ शकते आणि या कामाकरिता दोघांच्या सहमतीने यंत्रणा उभारता येऊ शकते.

लाहोर प्रस्तावात अल्पसंख्याकांच्या सुरक्षिततेकरिता सांगितलेली उपाययोजना तुम्हाला मान्य नाही, आणि तरीही उत्तरार्थ लिहिलेल्या तुमच्या पत्रात तुम्ही म्हणता, “तुमच्या

मदतीने मी तडजोडीकरिता अशा शक्यतांच्या शोधाच्या प्रयत्नात आहे की ज्यामुळे लाहोरच्या ठरावात जो दावा करण्यात आला आहे त्याची समाधानकारक पूर्ती करता येईल" आणि पुढे जाऊन तुम्ही म्हणता की ऑगस्ट ठराव तडजोड करण्याच्या मार्गात आडवा येईल अशी आशंका घेण्याचे तुमच्याकरिता कोणतेही कारण राहायला नको. याशिवाय जगत नारायण लालचा ठरावही अखिल हिंदुस्थान कॉँग्रेस समितीने अलाहाबाद येथे १९४२ साली मजूर केला आहे. त्यात स्पष्ट शब्दांत असे सांगितले आहे -

"कोणत्याही घटक राज्याला किंवा प्रादेशिक घटकाला भारतीय संघातून किंवा महासंघापासून वेगळे होण्याचे स्वातंत्र्य देऊन भारताचे विघटन करण्याचा कोणताही प्रस्ताव विविध राज्ये, प्रांत आणि देशातील लोकांच्या हितासाठी अत्यंत हानिकारक ठरेल असे अखिल हिंदुस्थान कॉँग्रेस समितीचे मत आहे. एकूण पाहता देश आणि कॉँग्रेस अशा कोणत्याही प्रस्तावाला सहमती देऊ शकत नाही."

जोपर्यंत हे दोन ठराव कायम आहेत तोपर्यंत हिंदुस्थानचे हिंदुस्थान आणि पाकिस्तान असे दोन भागात विभाजन करण्यावर पूर्णपणे बंदी आहे. कॉँग्रेसला या ठरावांवर पुनर्विचार करण्याचा वा त्यात दुरुस्ती करण्याचा अधिकार आहे. परंतु तुम्ही तुमच्या वैयक्तिक क्षमतेत बोलत आहा, आणि या क्षमतेतसुद्धा तुम्ही ऑगस्ट ठरावावर कायम आहा आणि जगत नारायण लाल यांच्या ठरावाबद्दल तुमची काय भूमिका आहे हेसुद्धा तुम्ही स्पष्ट केलेले नाही.

गांधी-राजाजी फॉर्म्युलावर आपण चर्चा केल्यानंतर तुम्ही काय म्हणत होता हे तुमच्याच भाषेत सांगायचे तर "राजाजींनी त्यांच्या फॉर्म्युलात लाहोर ठरावाची मोडतोड न करता त्याला केवळ आकारच दिला नाही तर त्याचा विपर्यास न करता त्याला वस्तुस्थितीनुसार करून योग्य रूप दिले आहे," असे तुम्ही म्हणाला आणि पुढे जाऊन तुम्ही म्हणाला, "तुम्हाला राजाजी फॉर्म्युला

आवडत नसल्यामुळे मी तो मनातून बाजूला सारला आणि परस्पर तडजोडीचा काही आधार सापडतो की काय हे पाहण्याकरिता माझे सगळे लक्ष लाहोर ठरावावर केंद्रित केले आहे हे खरे आहे. मी जेव्हा यासंबंधात अजून स्पष्टीकरण मागितले तेव्हा तुम्ही ते तुमच्या १५ सप्टेंबरच्या पत्रातून दिले. तुम्ही सुरुवातीलाच सांगितले की तुम्ही राजाजी फॉर्म्युला बस्त्यात बंद करून ठेवला आहे आणि माझ्या मदतीने तुम्ही “मुस्लिम लीगच्या प्रसिद्ध लाहोर ठरावाचा” अतिशय गंभीरपणे विचार करत आहा. आणि त्यानंतर राजाजी फॉर्म्युलावर परत चर्चा झालीच नाही. यानंतर तुम्ही मला लाहोर ठरावाच्या मूलभूत मुद्द्यांकडे वळवण्याचे काम दिलेले असल्यामुळे आणि तेव्हापासून आपण लाहोर ठरावाचीच विस्ताराने चर्चा करत असल्यामुळे आणि त्याच्या बारीकसारीक गोष्टी तपासण्याच्या कामामुळे आणि अखेरीस तुम्ही लाहोर ठराव फेटाळल्यामुळे सुरुवातीलाच मी जो तुमच्या प्रतिनिधित्वाचा मुद्दा उपस्थित केला होता तो परत उपस्थित झालाच नाही. आपल्या पत्रव्यवहारावरून आणि चर्चेवरून माझ्या असे लक्षात आले की हिंदुस्थानचे हिंदुस्थान आणि पाकिस्तान अशा विभाजनाची गोष्ट तुम्ही केवळ ओठांपासूनच करता, ती तुमच्या अंतःकरणातून बाहेर पडत नाही. ती वेळ आली की अकस्मात तुम्ही काही तरी नवीन प्रश्न विचारता. उदाहरणार्थ तुमच्या २४ तारखेच्या पत्रात तुम्ही म्हणता, “यामुळे मी तुम्हाला एक मार्ग सुचवला आहे. जर विभाजन करायचेच असेल तर ते दोन भावातील वाटण्यांप्रमाणे होऊ द्या.” यावर स्वाभाविकपणेच तुमच्या या नवीन सूचनेचा अर्थ काय आहे, अशी वाटणी केव्हा होणार आहे आणि अशा लाहोर ठरावात सांगण्यात आलेल्या वाटणीपेक्षा ही वेगळी कशी आहे हे मी तुम्हाला विचारले. आणि आता तुम्ही मला ती रूपरेषा विस्ताराने समजावून सांगितली याबद्दल मी तुमचा आभारी आहे. २४ सप्टेंबरला उत्तर म्हणून तुम्ही जे पत्र पाठवले त्यात तुम्ही म्हणता, "सर्वसामान्यपणे तुमच्याशी माझे मतभेद असतानाही मुस्लिम लीगने लाहोर येथे १९४०

साली मंजूर केलेल्या ठरावानुसार विभाजनाचा दावा मान्य करण्याकरिता मी काँग्रेस आणि देशाकडे काही अटींवर शिफारस करू शकतो."

तुम्ही सांगितलेल्या अटींवरून अगदी स्पष्ट होते की त्याचा मूळ आधार आणि लाहोर प्रस्तावाचा मूळ आधार आणि त्याचा सिद्धांत यांच्यात समानता नसून विरोध आणि संघर्ष आहे. आता मी तुमचे महत्त्वाचे मुद्दे घेतो -

(अ) "मी असे गृहीत धरून चालतो आहे की हिंदुस्थान दोन वा अधिक राष्ट्र नसून अनेक सदस्याचे कुटुंब आहे असे समजण्यात यावे आणि त्यातील वायव्य भागात बलुचिस्तान, सिंध, वायव्य सरहद्द प्रांत, आणि पंजाबच्या काही भागात मुसलमानांचे इतर सर्व लोकांच्या संख्येपेक्षा स्पष्ट बहुमत आहे आणि बंगाल आणि आसामच्या काही भागात मुसलमानांचे स्पष्ट बहुमत आहे आणि यांना शेष हिंदुस्थानपासून वेगळे राहण्याची इच्छा आहे." जर ही अट मान्य करण्यात आली आणि या अटीचे पालन करायचे तर या प्रदेशांच्या सध्याच्या ज्या सीमा आहेत त्यांची इतकी काही मोडतोड होईल की आम्हाला त्यावर कोणताही उपायसुद्धा करता येणार नाही आणि आपल्या हाती केवळ सांगाडा राहील. - ही गोष्ट लाहोर प्रस्तावाच्या विरोधीसुद्धा आहे.

(ब) तुकडेतुकडे झालेल्या क्षेत्रात आत्मनिर्णय करण्याचा अधिकाराचा उपयोग केवळ मुसलमानच नाही तर सीमांकन केलेल्या प्रदेशात राहणारे सर्व लोक करतील. - ही गोष्टसुद्धा लाहोर ठरावाच्या विरोधी आहे.

(क) मतदान जर विभाजनाच्या बाजूने झाले तर या भागांचे "विदेशी प्रभुत्वापासून हिंदुस्थान मुक्त झाल्याबरोबर लवकरात लवकर वेगवेगळी राज्ये निर्माण करण्यात येतील." जेव्हा की आमचा प्रस्ताव असा आहे की आम्ही आपसात

ताबडतोब समेट करू आणि आमची संयुक्त संघटना आणि प्रयत्न यांच्याद्वारे जी काही आमच्यात शक्ती आहे तिच्या आधारे पाकिस्तान आणि हिंदुस्थानच्या आधारावर हिंदुस्थानी जनतेला स्वातंत्र्य मिळवून देण्याचा आम्ही प्रयत्न करू.

(ड) यानंतर तुम्ही म्हणता, “विभाजनासंबंधी एक करार केला जाईल आणि त्यात विदेशव्यवहार, संरक्षण, अंतर्गत दळणवळण, जकात, वाणिज्य आणि अशाच प्रकारच्या समान हितसंबंध असलेल्या विषयांची प्रभावी आणि कार्यक्षम प्रशासनाची व्यवस्था केली जाईल.” या महत्त्वाच्या विषयांचे प्रशासन जर एखादे केंद्रीय अधिकरण सांभाळणार असेल तर ही प्रकरणे हाताळण्याकरिता कोणत्या प्रकारचे अधिकरण वा यंत्रणा असेल आणि ही यंत्रणा वा अधिकरण कसे आणि कोणाला जबाबदार असेल हेही तुम्ही सांगितलेले नाही. मी आधीच स्पष्ट केले त्याप्रमाणे लाहोर ठरावानुसार या सर्व बाबी, ज्या कोणत्याही राष्ट्राकरिता रक्तवाहिन्यांसारख्या असतात त्या कोणत्याही केंद्रीय अधिकरणाकडे वा सरकारकडे सोपवता येत नाहीत. या दोन राष्ट्रांच्या संरक्षणाचा प्रश्न आणि भौतिक सानिध्यामुळे निर्माण होणाऱ्या स्वाभाविक आणि परस्परांशी संबंधित जबाबदाऱ्या निर्माण होतील. हे दोन स्वतंत्र राष्ट्र आहेत या आधारावर पाकिस्तान आणि हिंदुस्थानच्या घटना तयार करणाऱ्या संस्था त्यासंबंधीचा निर्णय घेतील. जोपर्यंत अल्पसंख्याकांच्या हक्कांच्या रक्षणाचा प्रश्न आहे तर मी आधीच सांगितलेले आहे की लाहोर ठरावात हा प्रश्न आधीच पूर्णपणे हाताळण्यात आलेला आहे.

(ब) तुकडेतुकडे झालेल्या क्षेत्रात आत्मनिर्णय करण्याचा अधिकाराचा उपयोग केवळ मुसलमानच नाही तर सीमांकन केलेल्या प्रदेशात राहणारे सर्व लोक करतील.
- ही गोष्टसुद्धा लाहोर ठरावाच्या विरोधी आहे.

(क) मतदान जर विभाजनाच्या बाजूने झाले तर या भागांचे "विदेशी प्रभुत्वापासून हिंदुस्थान मुक्त झाल्याबरोबर लवकरात लवकर वेगवेगळी राज्ये निर्माण करण्यात येतील." जेव्हा की आमचा प्रस्ताव असा आहे की आम्ही आपसात ताबडतोब समेट करू आणि आमची संयुक्त संघटना आणि प्रयत्न यांच्याद्वारे जी काही आमच्यात शक्ति आहे तिच्या आधारे पाकिस्तान आणि हिंदुस्थानच्या आधारावर हिंदुस्थानी जनतेला स्वातंत्र्य मिळवून देण्याचा आम्ही प्रयत्न करू.

(ड) यानंतर तुम्ही म्हणता, "विभाजनासंबंधी एक करार केला जाईल आणि त्यात विदेशव्यवहार, संरक्षण, अंतर्गत दळणवळण, जकात, वाणिज्य आणि अशाच प्रकारच्या समान हितसंबंध असलेल्या विषयांची प्रभावी आणि कार्यक्षम प्रशासनाची व्यवस्था केली जाईल." या महत्त्वाच्या विषयांचे प्रशासन जर एखादे केंद्रीय अधिकरण सांभाळणार असेल तर ही प्रकरणे हाताळण्याकरिता कोणत्या प्रकारचे अधिकरण वा यंत्रणा असेल आणि ही यंत्रणा वा अधिकरण कसे आणि कोणाला जबाबदार असेल हेही तुम्ही सांगितलेले नाही. मी आधीच स्पष्ट केले त्याप्रमाणे लाहोर ठरावानुसार या सर्व बाबी, ज्या कोणत्याही राष्ट्राकरिता रक्तवाहिन्यांसारख्या असतात त्या कोणत्याही केंद्रीय अधिकरणाकडे वा सरकारकडे सोपवता येत नाहीत. या दोन राष्ट्रांच्या संरक्षणाचा प्रश्न आणि भौतिक सानिध्यामुळे निर्माण होणाऱ्या स्वाभाविक आणि परस्परांशी संबंधित जबाबदाऱ्या निर्माण होतील. हे दोन स्वतंत्र राष्ट्र आहेत या आधारावर पाकिस्तान आणि हिंदुस्थानच्या घटना तयार करणाऱ्या संस्था त्यासंबंधीचा निर्णय करतील. जोपर्यंत अल्पसंख्याकांच्या हक्कांच्या रक्षणाचा प्रश्न आहे तर मी आधीच सांगितलेले आहे की लाहोर ठरावात हा प्रश्न आधीच पूर्णपणे हाताळण्यात

आलेला आहे.

यावरून तुमच्या लक्षात येईल की तुमच्या नवीन प्रस्तावाचा संपूर्ण आधार मूलतः लाहोर प्रस्तावाशी जुळणारा नाही, आणि आपल्यामध्ये झालेला पत्रव्यवहार आणि चर्चा यांच्या दरम्यान मी आधीच तुम्हाला सांगितले आहे की या विरोधी प्रस्तावांबद्दल मला तुम्ही जोपर्यंत प्रतिनिधी म्हणून विचारत नाही तोपर्यंत या प्रस्तावांबद्दल चर्चा करणे आणि पर्यायी प्रस्ताव देणे व त्याबद्दल युक्तिवाद करणे माझ्याकरिता फार कठीण आहे. . . . तुम्ही प्रतिनिधी म्हणून जर वाटाघाटी कराल तर मात्र गोष्ट वेगळी. राजाजींच्या फॉर्म्युलासंबंधीही हीच अडचण आली होती, आणि अगदी सुरुवातीलाच मी ही गोष्ट तुम्हाला स्पष्ट करून सांगितली होती, परंतु तुम्ही आग्रह करत म्हणाला की त्यात लाहोर ठरावाचा सार आलेला आहे. यामुळे फॉर्म्युलाची चर्चा केली गेली. परंतु तुम्ही जेव्हा मला फॉर्म्युलाबद्दल स्पष्टीकरण देत होता तेव्हाच तुम्ही तो फॉर्म्युला वेगळा ठेवून दिला आणि आपण लाहोर ठरावापर्यंत सीमीत झाल्यामुळे फॉर्म्युलाच्या संबंधात तुमच्या प्रतिनिधित्वाच्या स्वरूपाचा प्रश्न उपस्थित झाला नाही. परंतु आता तुम्ही तुमच्या सप्टेंबर २४च्या पत्रात स्वतःच्या आधारावर नवीन प्रस्ताव मांडला आहे, आणि त्यामुळे पूर्वी ज्या अडचणी मला जाणवल्या होत्या त्याच आताही जाणवत आहेत आणि जोपर्यंत तुम्ही हा प्रस्ताव प्रतिनिधी म्हणून मांडत नाही तोपर्यंत त्यावर पुढील चर्चा करणे कठीण आहे.

पत्राचा शेवट करताना तुम्ही जे म्हणाला त्याच्याशी मी सहमत होऊ शकत नाही. -

“२३ तारखेच्या तुमच्या पत्रात तुम्ही लाहोर ठरावातील मूलभूत आणि प्रमुख सिद्धांतांचा उल्लेख करता आणि मला मान्य करण्याकरिता सांगता. अशा प्रकारच्या मान्यतेमुळे जे परिणाम निर्माण होतील ते मान्य केल्यानंतर याची निश्चित आवश्यकता नाही

असे मला वाटते.” स्पष्ट आहे की हे मुळीच बरोबर नाही. मग लाहोर प्रस्तावातील मूलभूत गोष्टीच मान्य करून त्यावर विस्ताराने चर्चाच का करत नाही?

अंतःकरणपूर्वक तुमचा,

जिना

महात्मा गांधी संकलित साहित्य, खंड ८४,परिशिष्ट २५, 'द हिंदू', २९ सप्टेंबर १९४४

२.१.१८. गांधीजी जिन्नांना

२५ सप्टेंबर १९४४

प्रिय कायदे आझम,

काल तुमच्याबरोबर झालेल्या चर्चेमुळे मला तुमच्यावर हे पत्र लादावे लागत आहे. आशा आहे तुम्ही वाईट वाटून घेणार नाही.

गत जुलैमध्ये राजाजींच्या फॉर्म्युलासंबंधी तुमच्यात जो पत्रव्यवहार झाला होता आणि त्यासंबंधात मुस्लिम लीगच्या कार्यकारिणीशी तुम्ही जी सल्लामसलत केली आणि आपल्या दोघांच्या भेटीचा प्रस्ताव ठेवत मी तुम्हाला जे पत्र (पाहा “मो. अ. जिना यांना पत्र”, १७ जुलै १९४४.) लिहिले त्यामुळे आपली चर्चा झाली. लाहोरच्या प्रस्तावाच्या गरजा पूर्ण करण्याचा प्रामाणिकपणे आणि गंभीरपणे प्रयत्न करणारा माझा कालचा प्रस्ताव आहे. यामुळे माझी इच्छा आहे की तुम्ही तो प्रस्ताव, जो मी सांप्रदायिक भेटीगाठी सुलभ व्हाव्या या सेवाभावनेनेच मांडला आहे, तो फेटाळणापूर्वी तुम्ही पन्नास वेळा विचार करावा असे मला वाटते. हा प्रस्ताव फेटाळण्याची जबाबदारी तुम्ही तुमच्या खांद्यावर घेऊ नये अशी माझी विनंती आहे. ती जबाबदारी तुम्ही

तुमच्या परिषदेवर फेका. मला त्यांच्याशी बोलण्याची संधी द्या. त्यांना जर तो फेटाळावा असे वाटत असेल तर तुम्ही त्यांना तो लीगच्या जाहीर अधिवेशनात मांडण्याचा सल्ला द्यावा असे मला वाटते. तुम्ही जर माझा सल्ला ऐकाल आणि मला परवानगी द्याल तर मी जाहीर अधिवेशनात हजर होईन आणि तिला संबोधित करीन.

माझ्याजवळ कोणतेही प्रातिनिधिक अधिकार नाहीत आणि मी केवळ व्यक्ती म्हणून तुमच्याकडे आलो आहे या कारणाने तुम्ही जेव्हा पंचासंबंधीचा वा बाहेरून मार्गदर्शन घेण्यासंबंधीचा माझा प्रस्ताव फेटाळता तेव्हा तुम्ही फार तांत्रिक पद्धतीने वागता. मी जर तुमच्याकडे व्यक्ती म्हणून आलो असेन आणि प्रतिनिधी म्हणून आलो नसेन तर याचे कारण त्यामुळे तुमच्यात आणि माझ्यात जर काही तडजोड झाली तर त्यामुळे काँग्रेस लीगमध्ये करार होण्यात ठोस मदत होईल आणि मग देशही तो करार सहजपणे स्वीकारू शकतील हा आपला विश्वास आहे. यामुळे एकमेकांची खात्री पटवून देण्याकरिता आपण जर बाहेरील मदत, मार्गदर्शन आणि सल्ला घेतला अथवा लवादाच्या निर्णयाची मदत घेतली तर ही गोष्ट असंबद्ध वा अस्वीकारार्ह होईल काय?

अंतःकरणपूर्वक तुमचा,

मो. क. गांधी

संकलित गांधी साहित्य खंड ८४, विषय क्र. ५५८ द हिंदू, २९ सप्टेंबर १९४४

२.१.१९. श्री जिन्ना गांधीजींना

२६ सप्टेंबर १९४४

प्रिय श्री गांधी,

मला तुमचे २५ सप्टेंबरचे पत्र मिळाले. खरे म्हणजे राजाजींच्या फॉर्म्युलाच्या संबंधात त्यांच्याशी गेल्या जुलैमध्ये माझा जो पत्रव्यवहार झाला त्याच्या वा "लीगच्या कार्यकारिणीशी तुमची जी सल्लामसलत झाली" त्याच्या परिणामी आपल्या चर्चेची सुरुवात झाली असे जे तुम्ही म्हणता ते पूर्णपणे चूक आहे आणि त्याला कोणताही आधार नाही. मी श्रीनगरमध्ये असताना माझ्याशी भेट घेण्याची तीव्र इच्छा व्यक्त करणारे तुमचे १७ जुलै १९४४चे जे पत्र मला मिळाले आणि त्यात तुम्ही "माझी निराशा करू नका" असे लिहिले होते. त्याला दिलेल्या प्रतिसादामुळे आपली भेट झाली होती. आणि श्रीनगरहून २४ जुलै १९४४ला दिलेल्या उत्तरात मी कळवले होते की बहुधा ऑगस्टमध्ये मी मुंबईला परतेन आणि त्यानंतर मुंबई येथील माझ्या घरात तुमचे स्वागत करण्यात मला आनंद होईल. कार्यकारिणीची सभा वा अ. हिं. मुस्लिम लीग परिषदेच्या सभेच्या बऱ्याच दिवसापूर्वीची आणि मी लाहोरला पोहोचण्याच्या बऱ्याच आधीची ही गोष्ट आहे. आणि जेव्हा तुम्ही इथे आला आणि तुम्ही तुमच्या व्यक्तिगत पातळीवर इथे आला आहा असे मला सांगितले तेव्हा मी तुम्हाला प्रत्यक्ष आणि माझ्या पत्रातूनही ताबडतोब स्पष्ट करून सांगितले होते की तुमची ही पद्धत अगदी आगळीवेगळी आहे आणि जोपर्यंत दोन्ही पक्ष प्रतिनिधित्वाच्या आधाराने चर्चा करत नाहीत तोपर्यंत कोणत्याही वाटाघाटी करणे आणि तडजोडीपर्यंत पोहोचता येणे शक्य नाही. ही एकतर्फी कारवाई होईल आणि कोणत्याही संघटनेकरिता कोणत्याही अर्थाने ती बंधनकारक होणार नाही. जरी कोणताही करार झाला तरी एक व्यक्ती म्हणून तुम्ही काँग्रेसला आणि देशाला केवळ

शिफारस करू शकाल तर दुसरीकडे मुस्लिम लीगचा अध्यक्ष म्हणून माझ्यावर ते बंधनकारक राहील. ही भूमिका मी स्वीकारू शकत नाही. यातील अनौचित्य आणि यामुळे माझी होणारी गैरसोय तुम्ही समजून घेऊ शकाल. आणि ही इतकी साधी आणि प्राथमिक गोष्ट आहे की ती कोणीही समजू शकेल.

२४ सप्टेंबरच्या तुमच्या पत्रातून तुम्ही चांगल्या प्रकारे समजावून सांगितलेल्या तुमच्या कालच्या प्रस्तावाबद्दल बोलायचे तर त्याचे उत्तर मी तुम्हाला आधीच पाठवले आहे.

तुम्हाला परिषदेत भाषण देण्याची सुविधा देण्याबद्दल आणि त्यांनी जर तुमची सूचना फेटाळली तर लीगच्या जाहीर अधिवेशनात ही बाब ठेवावी अशी जी सूचना तुम्ही केली आहे तिच्याबद्दल मी तुम्हाला कळवू इच्छितो की लीगच्या सभेत भाग घेण्याची परवानगी केवळ लीगच्या सदस्याला वा प्रतिनिधीला असते. ही एक अपारंपारिक आणि अभूतपूर्व सूचना आहे. तुमच्या सल्ल्याकरिता मी आभारी आहे.

तुम्ही लवादाची आणि बाह्य मार्गदर्शनाची जी सूचना केली तिच्याबद्दल सांगायचे तर मी तिचे उत्तर आधीच दिलेले आहे. ही सूचना केवळ औपचारिक नाही तर तात्त्विक आहे. काँग्रेस लीगमध्ये समेट व्हावा ही जी तुमची इच्छा आहे तीच माझीही आहे.

असे असले तरी तुम्हाला आश्वस्त करण्याची आणि तुमचे मतपरिवर्तन करण्याची मी जी आशा करत होतो तिच्यात मी अपयशी झालो हे मी खेदपूर्वक कबूल केले पाहिजे.

अंतःकरणपूर्वक तुमचा,

जिन्ना

महात्मा गांधी संकलित साहित्य, परिशिष्ट २६,खंड ८४,'द हिंदू', २९ सप्टेंबर १९४४

२.१.२०. गांधीजी श्री जिन्नांना

२६ सप्टेंबर १९४४

प्रिय कायदे आझम,

काल मी तुम्हाला लिहिलेले पत्र पाहता मी जर माझ्या निर्णयाप्रमाणे काम केले असते तर आजची आपली भेट होईपर्यंत मी तुमच्या पत्राचे (पाहा परिशिष्ट "मो. अ. जिन्ना यांचे पत्र", २६ सप्टेंबर १९४४.) उत्तर देणे टाळले असते. परंतु राजाजींच्या सल्ल्यानुसार आपल्या पत्रव्यवहाराची साखळी मी पूर्ण करू इच्छितो.

माझ्या २४ सप्टेंबरच्या पत्रातून मी तुमच्यासमोर मांडलेल्या फॉर्म्युला तसेच राजाजींनी तुमच्यासमोर मांडलेल्या फॉर्म्युलात लाहोर प्रस्तावात जे अनुस्यूत आहे ते सर्व आहे आणि देशही या फॉर्म्युलाचा स्वीकार करू शकेल. असे सर्व असूनही तुम्ही या फॉर्म्युलाचा स्वीकार का करू शकत नाही हे मला कळत नाही हे मी कबूल करतो. तुम्ही सतत म्हणत असता की मी काही सिद्धांत मान्य केले पाहिजे, जेव्हा की माझे म्हणणे असते की समस्येबद्दल वेगवेगळा दृष्टिकोन ठेवणाऱ्या आपल्यासारख्याकरिता सर्वोत्तम मार्ग प्रस्तावात जी मागणी करण्यात आली आहे तिला मूर्त रूप देणे आणि दोघांचेही समाधान होईल अशा प्रकारे त्यावर कार्यवाही करणे हाच आहे. यामुळे माझे मत आहे की राजाजींच्या फॉर्म्युलाकडे याच दृष्टीने पाहिले पाहिजे, आणि याच योजनेनुसार आपल्या चर्चेच्या निमित्ताने त्यावर कार्य करण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. माझे म्हणणे आहे की हे दोन्ही ठराव तुम्हाला लाहोर प्रस्तावाचा सार देतात. दुर्दैवाने तुम्ही दोन्ही फेटाळत आहा. आणि लाहोरचा प्रस्ताव जशा स्वरूपात मी स्वीकारावा अशी तुमची इच्छा आहे, आणि विशेषतः त्याचा अर्थ लावताना तुम्ही त्यात ज्या दाव्यांचा आणि सिद्धांताचा समावेश करू पाहता तशा स्वरूपात दुर्दैवाने मी तो स्वीकारू शकत नाही, आणि

हिंदुस्थानलाही कधी काळी तो मान्य करण्याकरिता मी प्रवृत्त करू शकत नाही.

मझ्याजवळ प्रातिनिधिक अधिकार नाहीत असे जे तुम्ही वारंवार म्हणता ते खरे म्हणजे अप्रासंगिक आहे. मी तुमच्याकडे आलो कारण आपण दोघे मिळून जर एका मार्गचा स्वीकार केला तर काँग्रेसला आणि देशाला मान्य करायला लावण्याकरिता माझा जो काही प्रभाव आहे त्याचा उपयोग करता यावा म्हणून. तुम्ही जर चर्चा तोडाल तर ती मी प्रतिनिधी नाही म्हणून तोडणार नाही तर लाहोर प्रस्तावाच्या संदर्भात तुमचा जो दावा आहे त्याचे मी समाधानकारक समर्थन करू शकत नाही म्हणून तोडाल? (मो. अ. जिन्ना यांच्या याच तारखेच्या उत्तराकरिता पाहा परिशिष्ट "मो. अ. जिन्ना यांचे पत्र", २६ सप्टेंबर १९४४.)

अंतःकरणपूर्वक तुमचा,

मो. क. गांधी

महात्मा गांधी संकलित साहित्य, खंड ८४, विषय क्र. ५५९. द हिंदू, २९ सप्टेंबर १९४४

२.१.२१. श्री जिन्ना गांधीजींना

२६ सप्टेंबर १९४४

प्रिय श्री गांधी,

तुमचे २६ सप्टेंबरचे पत्र आणि राजाजींच्या सल्ल्यानुसार तुम्ही लिहिलेली चिठ्ठी दोन्ही मिळाले. अर्थात कोणाचा सल्ला ऐकायचा याची निवड करण्याचा तुम्हाला अधिकार आहे. परंतु सध्या तरी माझा तुमच्याशीच संबंध आहे. आतापर्यंत गांधी-राजाजी फॉर्म्युला जरी तुम्ही

बाजूला ठेवला होता तरी मला वाटते की शेवटच्या क्षणी तुम्ही तो पुनर्जिवित केला आहे आणि तुमचे म्हणणे आहे की या फॉर्म्युलात मला (मो. अ. जिन्नांना) ते सर्व मिळते जे लाहोर प्रस्तावात अनुस्यूत आहे. २४सप्टेंबरच्या पत्रात लिहिल्याप्रमाणे तुम्ही पुढे म्हणता की याच योजनेच्या आधारावर तुम्ही तुमचे अलीकडचे प्रस्ताव तयार केलेले आहेत. तुमचे म्हणणे आहे की या दोघांमधूनही मला लाहोर प्रस्तावातील आशय मिळेल. तुमच्या मागील पत्रात तुम्ही ठामपणे म्हणाला होता की तुमच्या फॉर्म्युलातून मला (मो. अ. जिन्नांना) लाहोर ठरावाचा “सार” मिळेल. या दोनमध्ये मला फार जवळचा कौटुंबिक संबंध दिसतो आणि दोघांचाही सार एकच आहे. मला तर दोन्ही फार सारखे वाटतात, केवळ त्यांची भाषा वेगळी आहे, आणि यासंबंधात मी तुम्हाला आधीच माझे मत सांगितले आहे की यांपैकी कशातही ना तर लाहोर ठरावाचा सार आहे आणि ना आशय आहे. उलटपक्षी हे दोन्ही प्रस्ताव ‘मुसलमान हिंदुस्थान’ची पाकिस्तानची मागणी उद्ध्वस्त करण्याच्या हिशेबाने तयार करण्यात आले आहेत. मी तुम्हाला कधीही विशेष सिद्धांत मान्य करण्याकरिता म्हणालेलो नाही आणि लाहोर प्रस्तावात मी कोणता प्रबंधही मांडलेला नाही. सिद्धांत आणि प्रबंध हा विद्वानांचा शौक असतो.

मला अतिशय खेदपूर्वक परत सांगावे लागते, आणि सांगणे भाग आहे की तुम्ही प्रतिनिधीच्या अधिकाराने आला नाही म्हणून मी जो वारंवार उल्लेख केला आहे तो खरोखरी अनावश्यक आहे असे जे तुम्ही म्हणता त्याच्याशी मी सहमत होऊ शकत नाही. उलटपक्षी मी तुम्हाला एकापेक्षा अधिक वेळा समजावून सांगितल्याप्रमाणे ही गोष्ट फार महत्त्वाची आहे. तुम्ही परत सांगता की तुमच्यात आणि माझ्यात जर एखाद्या समान गोष्टीबद्दल सहमती झाली तर तुम्ही तुमच्या संपूर्ण प्रभावाने त्या गोष्टींला मान्यता मिळवून देण्याकरिता काँग्रेस आणि देशाकडे शिफारस करू शकाल. मी सुरुवातीपासूनच सांगितले आहे की हे पुरेसे नाही आणि

त्याचे कारणही मी सांगितलेले आहे. तुमच्या प्रातिनिधिक क्षमतेचा प्रश्न तेव्हा उपस्थित होतो जेव्हा तुम्ही पर्यायी प्रस्ताव देता, आणि तरीही त्याला तुम्ही प्रसंगोचित मानत नाही. कोणतीही जबाबदार संघटना कोणत्याही व्यक्तीकडून, मग ती व्यक्ती कितीही महान असो, आलेल्या प्रस्तावावर तोपर्यंत विचार करणार नाही जोपर्यंत तो प्रस्ताव एखाद्या मान्यताप्राप्त संस्थेकडून वा तिच्या प्रतिनिधीकडून आलेला नसेल. असे असले तरी हा मुद्दा आपल्या आधीच्या पत्रव्यवहारात स्पष्ट केलेला असल्यामुळे मी या मुद्द्यावर फार भर द्यायला नको.

जर वाटाघाटी तुटणार असतील तर त्या केवळ यामुळे तुटतील की राजाजींचा प्रस्ताव लाहोर प्रस्तावाचा सार आहे असा जो तुमचा दावा आहे त्यासंबंधात तुम्ही माझे समाधान करू शकला नाही. तुमची इच्छा नसण्याचा हा प्रश्न नसून सत्य आणि वास्तव हेच आहे. जर वाटाघाटी तुटल्या तर ती अतिशय दुर्दैवी गोष्ट होईल. तुमच्याशी कोणी जर सहमत झाला नाही वा तुमच्याशी कोणाचे मतभेद असले तर तुम्ही नेहमीच बरोबर असता आणि समोरचा नेहमीच चूक, आणि शिवाय दुसरी गोष्ट अशी आहे की ही गोष्ट पसरताच तुमच्या बाजूचे अनेक लोक तर मला अपमानित करण्याकरिता तयार बसलेले असतील. परंतु या सर्व धमक्या आणि परिमाण सहन करायची माझी तयारी आहे. अखेरीस मला माझ्या विवेकानुसार आणि अंतरात्म्यानुसारच चालावे लागणार आहे.

अंतःकरणपूर्वक तुमचा,

जिन्ना

महात्मा गांधी संकलित साहित्य, परिशिष्ट २७, खंड ८४,'द हिंदू', २९ सप्टेंबर १९४४

२.२. चक्रवर्ती राजगोपालाचारींचा फॉर्म्युला

२.२.१. च. राजगोपालाचारींचा फॉर्म्युला

(पाहा "च. राजगोपालाचारी यांना पत्र", जुलै २०, १९४२.)

अखिल हिंदुस्थान राष्ट्रीय काँग्रेस आणि अखिल हिंदुस्थान मुस्लिम लीग यांच्यात तडजोड व्हावी म्हणून गांधीजी आणि जिना ज्या अटींवर सहमत होऊ शकतील आणि ज्या अटी अनुक्रमे काँग्रेसने आणि मुस्लिम लीगने मान्य कराव्या म्हणून ते प्रयत्न करतील त्या अशा आहेत -

(१) मुस्लिम लीग हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याकरिता अनुमोदन करते आणि संक्रमण काळाकरिता अस्थायी अंतरिम सरकार बनवण्याकरिता कॉंग्रसशी ती सहकार्य करील. हे अनुमोदन वा समर्थन खालील अटींवर असेल -

(२) युद्ध संपल्यानंतर एक आयोग बसवण्यात यावा आणि त्याने हिंदुस्थानच्या वायव्य भागात आणि पूर्व भागात मुसलमानांची स्पष्ट बहुसंख्या असलेले सलग जिल्हे कोणते हे ठरवावे. अशा प्रकारे मुसलमान बहुसंख्य असलेले जिल्हे ठरल्यानंतर प्रौढ मतदानाच्या आधारावर जनमत घेण्यात येऊन हिंदुस्थानच्या विभाजनासंबंधी निर्णय घेण्यात यावा. वा दुसऱ्या कोणत्या तरी पद्धतीने हिंदुस्थानच्या विभाजनासंबंधीचा निर्णय घेण्यात यावा. बहुमताने जर हिंदुस्थानपासून वेगळे स्वायत्त राज्य स्थापण्याचा निर्णय घेण्यात आला तर या निर्णयाचा अंमल करण्यात यावा आणि कोणताही पूर्वाग्रह न ठेवता सीमेवरील जिल्ह्यांना कोणत्या राज्यात सामील व्हायचे आहे हे ठरवण्याचा अधिकार असावा.

(३) जनमत चाचणी होण्यापूर्वी सर्व पक्षांना आपले मत मांडण्याचा अधिकार असेल.

(४) विभाजन झाल्यास संरक्षण, वाणिज्य आणि दळणवळण आणि इतर महत्त्वाच्या विषयासंबंधात दोन्ही पक्षात करार व्हावा.

(५) लोकसंख्येची जर अदलाबदल करायची असेल तर ती पूर्णपणे स्वेच्छेच्या आधारावर झाली पाहिजे.

(६) ब्रिटनची पूर्ण सत्ता असताना आणि त्याने जबाबदारी घेतली तरच या अटी लागू होतील.

महात्मा गांधी संकलित साहित्य, परिशिष्ट ३, खंड ८३, गांधी-जिना टाक्स, पृष्ठ ३६.

२.२.२. मुस्लिम लीगचा मार्च १९४०चा लाहोर ठराव

२३ मार्च १९४०

१. अखिल हिंदुस्थान मुस्लिम लीग परिषदेने आणि कार्यकारिणीने जी कार्यवाही केली आणि जिचा उल्लेख घटनेसंबंधी जे ठराव तिने १९३९च्या २७ ऑगस्टला, १७ आणि १८ सप्टेंबरला आणि २२ ऑक्टोबरला तसेच १९४०च्या ३ फेब्रुवारीला केले त्यांना अखिल हिंदुस्थान मुस्लिम लीगचे हे अधिवेशन मान्यता आणि समर्थन देऊन मंजुरी देते आणि घोषित करते की १९३५च्या हिंदुस्थान सरकारच्या अधिनियमात जी घटनात्मक योजना सांगितली आहे ती या देशातील विशिष्ट परिस्थिती पाहिली तर पूर्णपणे अनुपयुक्त आणि अव्यवहार्य आहे आणि ती मुस्लिम लीगला मुळीच मान्य नाही.

२. याशिवाय या अधिवेशनाचे दृढ मत आहे की महामहीमच्या सरकारतर्फे १८ ऑक्टोबर १९३९ला व्हाईसरायनी केलेली घोषणा परत आश्वस्त करत सांगते की १९३५चा हिंदुस्थान सरकारचा अधिनियम ज्या धोरणावर आणि योजनेवर आधारित आहे त्यासंबंधी विविध पक्ष, हितसंबंध आणि वर्ग यांच्याशी चर्चा करून त्याच्यावर पुनर्विचार केला जाईल. आणि 'मुसलमान हिंदुस्थान'ला तोपर्यंत त्यात केलेली कोणतीही सुधारणा मान्य होणार नाही जोपर्यंत तयार होणाऱ्या योजनेला मुस्लिम लीगची मान्यता नसेल.

३. ठरवण्यात येते की अखिल हिंदुस्थान मुस्लिम लीगचे पूर्ण विचारांती असे मत झाले आहे की या देशात अशी कोणतीही घटनात्मक योजना व्यवहार्य असणार नाही आणि मुसलमानांना ती मान्य होणार नाही जोपर्यंत तिची रूपरेषा मूलभूत सिद्धांतावर तयार करण्यात येत नाही - म्हणजे भौगोलिक दृष्टीने जवळजवळ असलेल्या भागांच्या सीमा ठरवण्यात येऊन त्यात आवश्यक फेरबदल करून ज्या भागात मुसलमान बहुसंख्य आहेत जसे की हिंदुस्थानच्या वायव्य भागात आणि पूर्वेकडील भागात मुसलमानांचे "स्वतंत्र प्रांत" तयार करण्यात यावे आणि त्या प्रांतातील सर्व घटक स्वशासित आणि प्रभुत्वसंपन्न असावे.

घटकात आणि विभागात अल्पसंख्यांकांकरिता धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय, प्रशासकीय आणि इतर अधिकारांच्या रक्षणाकरिता प्रांतांच्या सल्ल्याने घटनेत पुरेशी तरतूद असावी. तसेच हिंदुस्थानच्या ज्या भागात मुसलमान अल्पसंख्य आहेत त्या भागात त्यांच्या आणि इतर अल्पसंख्याकांच्या धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय, प्रशासकीय आणि इतर अधिकारांच्या रक्षणाकरिता अनिवार्यपणे घटनेत पुरेशी तरतूद असावी.

याशिवाय हे अधिवेशन कार्यकारिणीला यासंबंधात अधिकार देते की तिने वर सांगितलेल्या मूलभूत सिद्धांतानुसार घटनेसंबंधी अशी रूपरेषा तयार करावी की ज्यात प्रत्येक

विभागाला सुरक्षा, विदेशव्यवहार, दळणवळण, जकात आणि इतर प्रकरणी सर्व आवश्यक अधिकार आपल्या हाती घेता येण्याची तरतूद असेल.

महात्मा गांधी संकलित साहित्य खंड 78 परिशिष्ट ३ - अ. हिं. मुस्लिम लीगने मंजूर केलेला ठराव, द इंडियन ॲन्युअल रजिस्टर, जानेवारी-जून १९४०, खंड १, पृष्ठ ३११-१२

२.२.३. रियासतींचे प्रांतांमध्ये सामिलीकरण न करण्यासंबंधी काँग्रेस कार्यकारिणीचा ठराव

"रियासतींना प्रांतांमध्ये सामील न होऊ देण्याच्या अभिनव तत्त्वाला आधीच मान्यता देणे हा देखील हिंदुस्थानच्या ऐक्याच्या संकल्पनेला मोठा धक्का असून हे आमीष समोर ठेवल्यामुळे प्रांतांमध्ये वाढत्या समस्या निर्माण होण्याची शक्यता असून त्यामुळे हिंदुस्थानी संस्थाने हिंदुस्थानी संघराज्यात सामील होण्याच्या मार्गात अडथळे निर्माण होतील. काँग्रेस हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याकरिता आणि ऐक्याकरिता वचनबद्ध आहे. आणि विशेषत: आधुनिक जगात लोकांचे मन अपरिहार्यपणे मोठ्या महासंघाच्या संदर्भात विचार करत असल्यामुळे जर त्या ऐक्यात खोळंबा येत असेल तर सर्व संबंधितांसाठी ती गोष्ट किती हानिकारक आणि वेदनादायक असेल याची कल्पनाही करता येणे कठीण होते. असे असले तरी एखाद्या भागातील लोकांना त्यांच्या घोषित आणि निर्विवादपणे सिद्ध झालेल्या इच्छेविरुद्ध बळजबरीने संघराज्यात ठेवून घेण्याचा विचार करता येऊ शकत नाही. हे तत्त्व लक्षात घेऊन समितीला असे वाटते की, विविध घटकांकरिता समतेच्या आणि सहकार्याच्या एका भावनेने राष्ट्रीय जीवन विकसित करण्यास मदत होईल अशी परिस्थिती निर्माण करण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले पाहिजे. या तत्त्वाच्या स्वीकृतीमध्ये अपरिहार्यपणे या गोष्टीचा

समावेश होतो की असे कोणतेही बदल करण्यात येऊ नये की ज्यामुळे नवीन समस्या निर्माण होतील आणि त्या क्षेत्रातील इतर महत्त्वपूर्ण गटांवर सक्ती करावी लागेल.” ***८ एप्रिलचा काँग्रेस कार्यकारिणीचा ठराव, १० एप्रिलला हा सर स्टॅफर्ड क्रिप्स यांना देण्यात आला होता आणि प्रकाशितही करण्यात आला होता.***

२.३. “सूज्ञपणाचे दिवाळे”

२.३.१. प्रार्थना प्रवचन

११ सप्टेंबर १९४४

मुंबईत ११ सप्टेंबर १९४४च्या प्रार्थनेनंतर हिंदुस्तानीत (या प्रवचनाची हिंदुस्तानी आवृत्ती उपलब्ध नाही.) बोलताना नेहमीप्रमाणे गांधीजींनी हरिजन निधीकरिता आवाहन केले. आदल्या दिवशी जमावाने अत्यधिक प्रेमाचे जे प्रदर्शन केले होते त्यासंबंधी बोलताना गांधीजी म्हणाले की वर्षांच्या प्रशिक्षणानंतरही अशा प्रकारे अत्यधिक प्रेमाचे प्रदर्शन केल्याने मुंबईच्या नावावर डाग लागला आहे. हे वाईट चिन्ह आहे. जर वेळीच योग्य काळजी घेतली गेली नसती तर मला, माझ्याबरोबर असलेल्या काही भगिनींना आणि इतकेच नाही तर शांतिकुमारनाही (शांतिकुमार नरोत्तम मोरारजी) दुखापत झाली असती. आणि याशिवाय झालेल्या गोंधळात माझ्याजवळील हरिजन निधीची जी थैली होतो तीसुद्धा हरवली असती. हरिजनांकरिता असलेल्या एकेका पैची मी कशी काळजी घेत असतो हे तुम्हांला माहीत आहे. यामुळे काल झालेल्या प्रकाराची कधीही पुनरावृत्ती करू नका असे गांधीजी जमावाला उद्देशून म्हणाले. स्वयंसेवकांना माझ्याभोवती गराडा का घालावा लागावा? मला मुळीच पहारेकरी नको. ईश्वरच माझा पहारेकरी आहे. मी देवाचे काम करतो आहे आणि माझी श्रद्धा आहे की जोपर्यंत ईश्वराला माझी सेवा हवी आहे तोपर्यंत तो माझे रक्षण करील.

श्री जिनांशी झालेल्या भेटीचा उल्लेख करत गांधीजी म्हणाले की चर्चेची प्रगती जाणून घेण्याकरिता तुम्ही किती उत्सुक आहा हे मला माहीत आहे. तुमची ही उत्सुकता स्वाभाविक आहे आणि आपणा सर्वांचे जे सामान्य उद्दिष्ट आहे त्याची हानी होणार नाही अशा प्रकारे मी ती शमवीनही.

सध्याच्या पातळीवर मी इतकेच सांगू शकतो की जिन्ना साहेब आणि माझी ही भेट जुन्या मित्रांची भेट व्हावी तशी आहे. आम्ही शनिवारी (९ सप्टेंबरला) भेटलो आणि आज (सोमवारी) परत भेटलो. गांधीजी पुढे म्हणाले की उद्यासुद्धा आम्ही सकाळी साडेदहा ते दुपारी एक वाजेपर्यंत आणि सायंकाळी साडेपाच ते सात वाजेपर्यंत भेटणार आहो. यामुळे इतर कामाकरिता आणि चर्चेत काय झाले याचा सार समजून घेण्याकरिता क्वचितच वेळ मिळेल. आमच्या खांद्यावर किती मोठी जबाबदारी आहे याची आम्हांला चांगली कल्पना आहे. आम्हांला माहीत आहे की आमच्या चर्चेकडे करोडो लोकांचे लक्ष आहे आणि अशी तडजोड व्हावी की ज्यामुळे केवळ काही विशिष्ट गटांचे वा संप्रदायांचे नाही तर संपूर्ण हिंदुस्थानचे हितसंबंध जपले जातील. गांधीजी म्हणाले : संपूर्ण हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य मिळावे हे आमचे उद्दिष्ट आहे. याकरिताच आपण प्रार्थना करत असतो आणि आपण आपले जीवन देशहिताकरिता वाहून टाकत असतो. जिन्नासाहेब आणि माझ्यात साक्षीदार म्हणून केवळ ईश्वर हजर आहे. आजकाल मी सतत हीच प्रार्थना करत असतो की ईश्वराने मला असे मार्गदर्शन करावे की जिन्नासाहेबांची भावना दुखावेल वा आम्हा दोघांनाही प्रिय असलेल्या उद्दिष्टाची हानी होईल असा एकही शब्द माझ्या ओठांबाहेर पडू नये. आशा आहे की जिनासाहेबांचीही हीच परिस्थिती असेल. आज ते मला म्हणाले होते, "कोणतीही तडजोड न करता जर आपण वेगळे झालो तर आपण आपल्या बुद्धीची दिवाळखोरी जाहीर करू."

(अधोरेखन अनुवादकाचे) आणि याहूनही मोठी गोष्ट म्हणजे आम्ही जर असे केले तर देशातील करोडो लोकांच्या आशा उधळून लावल्या जातील. आज जगातील सर्व पीडितांच्या नजरा आपल्यावर खिळलेल्या आहेत. यामुळे आम्हांला आमच्या जबाबदारीची पूर्ण जाणीव आहे आणि तडजोड व्हावी म्हणून आमच्याकडून आम्ही सर्व काही करण्याचा प्रयत्न करत आहो. परंतु अंतिम परिणाम ईश्वराच्या हाती आहे याची आम्हांला जाणीव आहे. यामुळे त्याने आम्हांला हिंदुस्थानच्या उद्दिष्टाच्या सिद्धीकरिता मार्गदर्शन करावे आणि तशी सद्बुद्धी द्यावी तुम्ही प्रार्थना करा.

एकाही व्यक्तीच्या वा समुदायाचा बळी दिला जाणार नाही असे आश्वासन महात्मा गांधींनी दिले. (हा परिच्छेद 'द हिंदू'मधून घेतला आहे.)

अखेरीस महात्मा गांधींनी वृत्तपत्रांना आवाहन केले की तुम्ही तुमच्या कल्पनाशक्तीवर अंकुश ठेवा आणि तिला मोकाट उधळू देऊ नका. ज्याअर्थी मी अथवा श्री जिन्ना या चर्चेसंबंधी कोणालाही काही सांगणार नाही त्याअर्थी या चर्चेचे स्वरूप कोणालाही कळणार नाही.

गांधी-जिन्ना टाक्स, पृष्ठ ३८-९, आणि 'द हिंदू', १५ सप्टेंबर १९४४, शिवाय पाहा म. गां. सं. सा. खंड ८४-विषय क्र. ५०७

२.३.२. ईदकरिता गांधीजींनी केलेली कळकळीची विनंती

मुंबई,

१९ सप्टेंबर १९४४

प्रार्थनासभेतील भाषणाच्या दरम्यान गांधीजी म्हणाले की इथे श्रोत्यात किती मुसलमान बंधू वा भगिनी आहेत हे मला माहीत नाही परंतु किमान रेहानाबेन तैय्यबजी ही एक मुसलमान भगिनी निश्चितच उपस्थित आहे हे मला माहीत आहे. माझ्या सध्याच्या उद्दिष्टाकरिता इतके पुरेसे आहे. इथे हजर असणाऱ्या सर्वांना माझी कळकळीची विनंती आहे की तुमच्या देशाचे कल्याण व्हावे आणि हिंदुस्थान लवकरात लवकर स्वतंत्र आणि मुक्त व्हावा अशी तुमच्या मनात अंतःकरणपूर्वक इच्छा असेल तर तुम्ही हिंदू आणि मुसलमान आणि इतर समुदायांचे लोक यांच्यात मैत्रीचे निकटचे प्रेमसंबंध प्रस्थापित करा. ही किमान गोष्ट प्रत्येकाने करावी अशी अपेक्षा आहे आणि करण्यासारखी आहे. तुमचे हृदय जर एक झाले तर स्वातंत्र्य जवळ येईल याबद्दल शंका वाटणारा तुमच्यात कोणी आहे काय? जेव्हापासून मी हिंदुस्थानात परतलो तेव्हापासून मी हे सत्य वारंवार उद्घोषित करतो आहे. याचा अर्थ असा नाही की तुम्ही हातावर हात धरून आराम करत बसावे आणि स्वातंत्र्य आपोआप तुमच्या मांडीवर येऊन पडेल. स्वातंत्र्य जर मिळाले तर अनेक गोष्टी त्याच्या मागोमाग होतील.

जिनांशी सुरू असलेल्या चर्चेचा उल्लेख करत गांधीजी म्हणाले की आम्ही दोन भाऊ आपसात मैत्रीपूर्ण चर्चा करत आहो ही गोष्ट फार भाग्याची आहे. आमच्या चर्चेचे स्वरूप उघड करण्याकरिता सध्या मी मोकळा नाही. परंतु काही आशा नसल्याशिवाय आम्ही चर्चा करून राहिलो नाही हे लक्षात ठेवून तुम्ही समाधान मानले पाहिजे. आता आशेला काही जागा नाही असे ज्या दिवशी मला वाटेल त्या दिवशी मी ‘नाही’ म्हणण्यात संकोच करणार नाही.

ईदच्या शुभ प्रसंगी बंधुभावाने वागावे म्हणून आणि योग्य मार्गाने चालावे म्हणून आम्हांला मार्गदर्शन कर अशी प्रार्थना तुम्ही ईश्वराला करावी अशी माझी इच्छा आहे.

अखेरीस गांधीजींनी सावधगिरीची सूचना दिली की देशी आणि विदेशी पत्रकार ज्या निराधार वावड्या उठवत आहेत त्यावर विश्वास ठेवू नका.

काही वेळा तुम्हांला सर्व प्रकारची भविष्यवाणी आढळेल. ईश्वर आपल्याबरोबर आहे. आपण भविष्यवाणीच्या भरवशावर चालू शकत नाही, तर ईश्वरी भावनेच्या बळावर चालू शकतो. वर्तमानपत्रांमध्ये सर्व प्रकारचे अंदाज आणि संदेश तयार केले जातात आणि ते देशविदेशात पाठवले जातात. या अहवालांवर अवलंबून राहून जनतेचा फायदा होणार नाही. खरे म्हणजे त्यावर विश्वास ठेवून तुमचे अनहितच होणार आहे.

'द बॉम्बे क्रॉनिकल', २० सप्टेंबर १९४४, शिवाय पाहा म. गां. सं. सा. खंड ८४, विषय क्र.५४०

२.४. "निराशेचे कारण नाही"

२.४.१. मो. अ. जिना यांचे वक्तव्य

(पाहा गांधीजींचे "प्रार्थना सभेतील भाषण", २७ सप्टेंबर १९४४.)

२७ सप्टेंबर १९४४

आमच्या चर्चेची सुरुवात होत असतानाच श्री गांधींनी स्पष्ट केले होते की ते माझ्याकडे व्यक्तिगत पातळीवर आले होते आणि ते स्वतःशिवाय इतर कोणाचेही प्रतिनिधित्व करत नव्हते. तरीही मला ते आश्वस्त करत म्हणाले की मार्च १९४०मध्ये मुस्लिम लीगने मंजूर केलेल्या ठरावासंबंधीचा आपला विश्वास बदलवण्याकरिता आणि मतपरिवर्तनाकरिता ते

तयार आहेत.

दुसरी बाजूसुद्धा योग्य प्रतिनिधित्व करत असेल आणि तिला तसे अधिकार असतील तरच वाटाघाटी यशस्वी होऊन तडजोड होऊ शकते या माझ्या आक्षेपासंबंधी कोणताही पूर्वग्रह न ठेवता श्री गांधींच्या इच्छेचा मान ठेवून लाहोर ठरावातील मूलभूत गोष्टी पटवून देण्याचा प्रयत्न करण्याकरिता मी तयार झालो.

आमच्या प्रदीर्घ चर्चेच्या आणि पत्रव्यवहाराच्या दरम्यान मी त्याच्यासमोर मुसलमानाच्या दृष्टिकोनाचे सर्व मुद्दे आणि बाजू या दोन्ही गोष्टी मांडल्या आणि आम्ही सर्वसाधारणपणे सर्व साधकबाधक मुद्द्यांवर चर्चा केली आणि मला सांगण्यात दुःख होते की श्री गांधींचे मतपरिवर्तित करण्याच्या माझ्या कामात मी यशस्वी झालो नाही.

यामुळे आमच्यामध्ये झालेला पत्रव्यवहार वृत्तपत्रांना प्रकाशित करण्याकरिता देण्याचे आम्ही ठरवले आहे.

असे असूनही आम्ही आशा करतो की यामुळे जनता घाबरणार नाही आणि आमच्या पत्राचा हा शेवट नाही याबद्दल आम्हाला विश्वास आहे.

'गांधी - जिन्ना टाक्स', पृष्ठ ४०, शिवाय महात्मा गांधी संकलित साहित्य, खंड ८४, परिशिष्ट २८

२.४.२. प्रार्थना प्रवचन

(गुजराती भाषणाचे “अधिकृत आवृत्ती” म्हणून हे प्रसृत करण्यात आले होते.)

मुंबई,

२७ सप्टेंबर १९४४

गांधीजी म्हणाले की श्रोत्यात बहुसंख्य लोक गुजराती असल्यामुळे आणि माझे शब्द सरळ श्रोत्यांच्या अंतःकरणात शिरावे अशी माझी इच्छा आहे. यामुळे आज नेहमीप्रमाणे हिंदुस्तानीत न बोलता मी गुजरातीत बोलणार आहे. गांधीजींच्या मनात विशेषेकरून स्त्रिया होत्या. त्यांना हिंदुस्थानी भाषणांची सवय नव्हती.

गांधीजी आणि कायदे आझम यांच्यातील पत्रव्यवहार काही पत्रकारांना कळला होता आणि काही विशिष्ट वृत्तपत्रांनी तो अनधिकृतपणे प्रकाशितही केला होता. याचा उल्लेख करत गांधीजी म्हणाले की असे घडण्याचा अंदाज मी आधीच केला होता आणि यामुळे उद्दिष्टाची हानी होईल याची जाणीव असल्यामुळे त्याबद्दल वृत्तपत्रांना मी सावधगिरीची सूचनाही (पाहा, “वृत्तपत्रांना मुलाखतॉ”, १३ सप्टेंबर १९४४.) दिली होती. परंतु आता वृत्तपत्रांमध्ये जे घडले ते तर्कातीत आहे. असे दिसते की काही तरी करून पत्रव्यवहाराच्या मूळ प्रती त्यांनी मिळवल्या. कदाचित यातून त्यांची हुशारी दिसेल, परंतु ही गोष्ट भूषणावह नाही. इतर संस्थांप्रमाणेच पत्रकारितेचेसुद्धा नैतिकतेचे मापदंड असतात आणि म्हणून अशा वृत्तपत्रांबद्दल मला कोणताही निर्णय द्यायचा नाही. मी इतकेच म्हणू शकतो की पत्रकारितेच्या क्षेत्रात असूनही मी नैतिकतेचे वेगळे नियम पाळले आहेत.

ते म्हणाले की खात्रीपूर्वक मी इतकेच सांगू शकतो की ही गोष्ट माझ्या कार्यालयातून फुटलेली नाही, आणि मला ही जी खात्री आहे त्याकरिता सबळ कारणे आहेत. कालपरवाच

कायदे आझमचे लक्ष या गोष्टीकडे मी वेधले होते परंतु त्याबद्दल ते बेफिकिर होते. सार्वजनिक माणसाने अशा गोष्टी मनाला लावून घ्यायच्या नसतात, असे केले नाही तर त्याला जगणे कठीण होऊन जाईल. परंतु अशा गोष्टीत रस न घेणे हे जनतेचे कर्तव्य आहे. जनतेने जर अशा सर्व अनुचित प्रकारांबद्दल नाराजी दर्शवली तर वत्तपत्रे परत असे करणार नाहीत. कोणाच्याही खाजगी पत्रव्यवहारात नाक खुपसायचे आणि कोणताही अधिकार नसताना ती गोष्ट जाहीर करायची ही गोष्ट असह्य आहे.

गांधीजी श्रोत्यांना म्हणाले की चर्चा जेव्हा संपेल तेव्हा मी तुम्हांला परिणाम सांगेन असे मी म्हणालो होतो. काल ती वेळ आली, परंतु पत्रव्यवहाराच्या प्रती तयार नसल्यामुळे काल पत्रव्यवहार प्रकाशित करता आला नाही आणि परिणामी प्रकाशनाची वेळ आजपर्यंत पुढे ढकलावी लागली. आता पत्रव्यवहाराच्या अधिकृत प्रती कायदे आझमच्या प्रास्ताविकासह वृत्तपत्रांना पाठवण्यात आल्या आहेत.

आतापर्यंत मी तुम्हांला सांगत होतो की चर्चेच्या परिणामांबद्दल मी निराश नाही. मी कबूल करतो की ज्या परिणामाच्या अपेक्षेने मी आलो होतो ते प्रत्यक्षात येऊ शकले नाही. परंतु मी निराश वा हताश नाही. माझी खात्री आहे की चर्चा जरी भंग झालेली आहे तरी त्यातून काही तरी चांगलेच निघेल.

कायदे आझमना मी पूर्वीपासून सार्वजनिक जीवनात जरी चांगले ओळखत होतो तरी आम्ही यापूर्वी कधीही इतक्या निकटच्या संपर्कात आलो नव्हतो. आमची चर्चा मैत्रीच्या आणि सौहार्दाच्या वातावरणात झाली. माझी इच्छा आहे की सर्व समुदायांनी परस्परांच्या संबंधात अशाच प्रकारची सौहार्दाची आणि मैत्रीची भावना रुजवायला पाहिजे. तुम्ही परस्परांमध्ये परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

तुम्ही विचारू शकता की, “मग तुम्ही आणि कायदे आझम परस्परांत परिवर्तन का घडवून आणू शकला नाही?” माझे उत्तर आहे की कायदे आझमच्या दृष्टिकोनापर्यंत पोहोचण्याचा माझ्याकडून मी शक्य तितका प्रयत्न केला होता. मी त्यांना समजून घेण्याचा आणि माझे म्हणणे त्यांना समजावून सांगण्याकरिता शक्य तितका जास्तीत जास्त त्रास घेतला. परंतु मला अपयश आले.

कायदे आझमसमोर मी राजाजींचा फॉर्म्युला ठेवला, परंतु तो त्यांना पसंत पडला नाही. मग मी त्या ठिकाणी माझा स्वतःचा प्रस्ताव मांडला, परंतु त्यालासुद्धा मी जिनासाहेबांची संमती मिळवू शकलो नाही. अशाच प्रकारे जिनासांहेबांनी मांडलेला प्रस्तावसुद्धा मला पसंत पडू शकला नाही. आम्हा दोघांपैकी कोणीही जर दुर्बल असता तर शक्य आहे की आम्ही कोणत्या ना कोणत्या तडजोडीपर्यंत पोहोचू शकलो असतो, परंतु जबाबदार माणूस म्हणून आम्हांला दुबळेपणा परवडू शकत नव्हता. सुकाणू धरणाराने खंबीर आणि दृढ राहायला पाहिजे, असे केले नाही तर ते जहाज एखाद्या शिळेवर जाऊन आदळेल. आम्ही दोघांनीही परस्परांना समजावण्याचा प्रयत्न केला. शक्य आहे की आम्ही दोघेही चूक असू. परंतु आम्हा दोघांनाही आपापली बाजू बरोबर आहे असे वाटत असल्यामुळे आम्ही आमची पकड सोडू शकत नव्हतो.

मला माहीत आहे आमची चर्चा भंग झाली या बातमीने हिंदुस्थानच्या मित्रांना दुःख होईल आणि हिंदुस्थानच्या शत्रूंना आनंदित होण्याकरिता कदाचित कारण सापडेल. गांधीजींनी श्रोत्यांचे लक्ष त्यांच्या (स्रोतात इथे “his” ऐवजी “their” आहे; पाहा परिशिष्ट “मो. अ. जिन्ना यांचे वक्तव्य”, २७ सप्टेंबर १९४४.) वक्तव्याच्या शेवटच्या वाक्याकडे वेधले. त्यात ते म्हणाले की आमच्या प्रयत्नाची ही काही शेवटची वेळ नसेल.

आम्ही जरी परस्परांचा दृष्टिकोन समजून घेऊ शकलो नाही तरी जनता आम्हांला तो समजून घेण्याकरिता मदत करू शकते. आम्ही निराश होऊ शकत नाही. जर कोणी निराश व्हायलाच पाहिजे असेल तर तो मी असायला पाहिजे होते. मी कायदे आझमचे दार ठोठावले होते. परंतु मी आधीच सांगितल्याप्रमाणे मी निराश नाही. सत्य आणि अहिंसेच्या पुजाऱ्याच्या प्रयत्नाचे वांछित फळ मिळाले नाही तरी तो निराश होत नसतो. विफलतेमुळे तर अधिक प्रयत्न करण्याची प्रेरणा मिळाली पाहिजे. माझ्याकरिता सर्वात चांगले काय आहे हे केवळ ईश्वरालाच माहीत आहे. ईश्वराच्या मार्गासंबंधी प्रश्न विचारण्याचा माणसाला अधिकार नाही. यामुळे नैराश्याच्या भावनेने ग्रस्त होण्याऐवजी तुम्ही तुमच्या श्रद्धेला दिलेले हे आव्हान आहे आणि विविध समुदायांमध्ये ऐक्य प्रस्थापित करण्याकरिता अधिक प्रयत्न करावे म्हणून देण्यात आलेले हे प्रलोभन आहे असे समजायला पाहिजे.

'द हिंदू', २९ सप्टेंबर १९४४, म. गा. सं. सा. खंड ८४, विषय क्र. ५६३

२.५. अनिश्चित काळाकरिता चर्चा स्थगित

२.५.१. . गांधीजींनी वृत्तपत्रांना २८ सप्टेंबर १९४४ला दिलेले वक्तव्य

(२८ सप्टेंबर १९४४ला जवळपास ४० देशी आणि विदेशी पत्रकारांची परिषद बिर्लाभवनमध्ये भरली होती; या परिषदेत सरोजिनी नायडू, च. राजगोपालाचारी, भूलाभाई देसाई, नगीनदास मास्टर, एम. वाय. नुरी, डॉ. एम. डी. डी. गिल्डर, आणि स. का. पाटील हे इतरांबरोबर उपस्थित होते. गांधीजींनी आधी आपले वक्तव्य वाचले.)

२८ सप्टेंबर १९४४

आम्हा दोघांमध्ये करार होऊ शकला नाही ही अतिशय दुःखाची गोष्ट आहे. परंतु यामुळे

निराश होण्याचे कारण नाही. चर्चा तर नावापुरती भंग झाली आहे. ती अनिश्चित काळाकरिता भंग करण्यात आली आहे. आता आपल्यापैकी प्रत्येकाने जनतेशी संवाद साधायला पाहिजे आणि तिच्यासमोर आपला दृष्टिकोन ठेवला पाहिजे. आपण भावनाविवश न होता जर असे केले आणि जनतेने जर सहकार्य दिले तर शक्य आहे की या अशक्य दिसणाऱ्या समस्येवरही जनता लवकरच उपाय शोधून काढू शकेल. तिसऱ्या पक्षाच्या उपस्थितीने उपाययोजना शोधण्यात अडथळा येत असतो हे माझे मत गत तीन आठवड्यांच्या अनुभवाने अजूनच दृढ झाले आहे. गुलाम मन स्वतंत्र असल्याप्रमाणे वागू शकत नाही. मला जे स्वयंसिद्ध सत्य म्हणून जाणवते ते सिद्ध करण्याकरिता मला शासकांच्या उद्दिष्टांवर शंका घेण्याचे कारण नाही. असे असूनही या तीन आठवड्यांत ज्याप्रमाणे मी उपाययोजना शोधण्याकरिता काम करत होतो त्याप्रमाणेच यापुढेही मी काम करत राहीन. विचाराधीन प्रश्न फार साधे आहेत. राजाजींचा वा माझा फार्म्युला लाहोरच्या प्रस्तावाच्या एका निश्चित सीमेपर्यंत पोहोचू शकतो काय? हे प्रस्ताव वा यांच्यातील कोणताही एक प्रस्ताव जर लाहोर प्रस्तावापर्यंत पोहोचत असेल तर सर्व पक्षांनी आणि विशेषतः मुस्लिम लीगच्या सदस्यांनी कायदे आझमना आपले मत बदलायला सांगितले पाहिजे. मी आणि राजाजींनी जर लाहोरच्या ठरावाची मोडतोड केली असेल तर आम्हांला तसे समजावून सांगितले पाहिजे. वृत्तपत्रे आणि जनता यांच्याकरिता ही महत्त्वाची गोष्ट आहे. त्यांनी पक्षपात आणि कटुता टाळली पाहिजे.

तुमची भविष्याकरिता काय योजना आहे, तुम्हाला हिंदू - मुसलमान प्रश्नावर लक्ष केंद्रित करायचे आहे की राजकीय कार्य हाती घ्यायचे आहे आणि वेळ आली तर तुरुंगवास पत्करायचा आहे हा प्रश्न विचारण्यात आला असता महात्मा गांधी म्हणाले -

माझा आतला आवाज सांगेल तसे मी करीन.

तुम्ही जो प्रस्ताव दिला होता तो किती प्रमाणात लाहोर प्रस्तावतील मागणी मान्य करतो असे विचारले असता महात्मा गांधी जोर देत म्हणाले की मी त्यांच्यासमोर जो राजाजींचा फॉर्म्युला वा माझा प्रस्ताव ठेवला त्यात लीगच्या मागणीतील सार स्वीकारण्यात आला होता. ते म्हणाले -

माझ्या मते या दोन्ही फॉर्म्युलांनी संपूर्ण हिंदुस्थानचे हित लक्षात ठेवून जे काही वाजवी प्रमाणात देता येण्याची अपेक्षा करता येऊ शकते तितके सर्व त्या फॉर्म्युलातून देण्यात आले होते.

तुम्ही दिलेला प्रस्ताव आता मागे घेतला असे समजायचे काय असे विचारले असता ते म्हणाले की जोपर्यंत माझा संबंध आहे मी दिलेला प्रस्ताव अजूनही कायम आहे. तो देवघेवीच्या भावनेने ठेवण्यात आला नव्हता. ते म्हणाले -

समस्येची ती न्याय्य उपाययोजना आहे आणि कॉंग्रेसने सातत्याने सांप्रदायिक प्रश्नासंबंधी जे धोरण अवलंबिले होते ते स्वयंनिर्णयानुसार आहे.

वाटाघाटीत सहभागी झालेल्या दोन्ही पुढाऱ्यांच्या प्रातिनिधिक स्वरूपासंबंधी किती तरी प्रश्न विचारण्यात आले आणि जिनांनी प्रातिनिधिक स्वरूपासंबंधी चर्चेच्या पहिल्याच दिवशी आपला दृष्टिकोन स्पष्ट केल्यानंतरही बोलणी का सुरू ठेवण्यात आली असेही विचारण्यात आले. महात्मा गांधींनी उत्तर दिले -

मी असीम धैर्याकरिता प्रसिद्ध असलेला माणूस आहे आणि कायदे आझमनी माझे मतपरिवर्तन घडवून आणण्याचा वा मी त्यांचे मतपरिवर्तन करण्याचा प्रयत्न केला. यात मला निराश होण्यासारखे कोणतेही कारण दिसत नाही. यामुळे जोपर्यंत किंचितशी शक्यता दिसत होती तोपर्यंत उपाय शोधून काढण्याच्या आशेला मी चिकटून राहिलो. अशा प्रकरणी घाई करणे धोक्याचे असते. यामुळे कालचा दिवसच खरोखरी असा होता की जेव्हा जनतेला विश्वासात घेणे आवश्यक होते. माझ्याबद्दल सांगायचे तर आम्ही हे तीन आठवडे व्यर्थ दवडले नाही याबद्दल मी पूर्ण समाधानी आहे. पूर्वी कधी नाही तितके आम्ही परस्परांना ओळखू

लागलो याबद्दल माझ्या मनात किंचितही शंका नाही.

तुम्ही जेव्हा जिनांना भेटायला तयार झाला तेव्हा जिना मुसलमानांचे एकमेव प्रतिनिधी आहेत या आधारावर तुम्ही जिनांती भेट घेतली होती काय?

मी हा दावा कधीही मान्य केला नाही, परंतु मुस्लिम लीग मुसलमानांची सर्वाधिक प्रातिनिधिक संघटना आहे असे मी सातत्याने म्हणत होतो. मी जर हे मान्य केले नसते तर मी चूक केली असती, परंतु लीगच्या बाहेरही मुसलमानांचा एक फार मोठा भाग आहे आणि त्याचे लीगशी मुळीच पटत नाही आणि द्विराष्ट्र सिद्धांतावर त्यांचा विश्वास नाही याची मला सतत जाणीव असते.

महात्मा गांधी जोर देऊन म्हणाले की मी जिनांकडे जरी गेलो होतो तरी त्या वेळी स्वातंत्र्याकरिता सुरू असलेला संघर्ष स्थगित करण्यात आलेला नव्हता. ते म्हणाले -

मी कायदे आझमकडे जो गेलो होतो तोसुद्धा स्वातंत्र्यसंघर्षाचा भाग होता.

निकटच्या भविष्यात तुम्ही दोन पुढारी परत भेटण्याची शक्यता आहे काय असे विचारले असता महात्मा गांधी म्हणाले -

मला आशा आहे. ही तारीख जवळ येण्याकरिता प्रयत्न करणे वृत्तपत्रसृष्टीचे आणि जनतेचे काम आहे. आम्ही शत्रू म्हणून वेगळे झालो नाही तर मित्र म्हणून झालो याबद्दल खात्री बाळगा.

राजाजींचा फॉर्म्युलात वा तुमच्या स्वतःच्या प्रस्तावात जर लाहोर ठरावाचा सार आहे तर मग लाहोर ठरावाचाच स्वीकार का करत नाही?

ठराव जरी असे काही म्हणत नाही तरी पत्रव्यवहाराचा अभ्यास केला तर तो ठराव द्विराष्ट्र सिद्धांतावर आधारित आहे हे तुम्ही मान्य कराल आणि तो पाकिस्तान ठराव म्हणून

प्रसिद्ध आहे. याशिवाय कायदे आझमनी आपल्या असंख्य भाषणात आणि वक्तव्यात ठरावाची चर्चा करताना त्याचा जो अर्थ लावला तोसुद्धा मला तपासून पाहायचा होता. ठरावात कोणत्याही सिद्धांताचे प्रतिपादन नसले तरी तो द्विराष्ट्र सिद्धांतावर निर्विवादपणे आधारित आहे हे निर्विवाद सत्य आहे. कायदे आझमचा त्या ठरावाकरिता आग्रह आहे. यामुळे माझी विनंती आहे की द्विराष्ट्र सिद्धांताशिवायही लीगच्या मागणीनुसार मी जर हिंदुस्थानच्या विभाजनाचा सिद्धांत स्वीकारू शकत असेन तर मी त्या ठरावाचा स्वीकार केला पाहिजे. परंतु दुर्दैवाना याच मुद्द्यावर आम्हांला वेगळे व्हावे लागले.

अस्थायी अंतरिम सरकारसंबंधीचा श्री जिनांचा दृष्टिकोन काय आहे हे विचारले असता गांधीजी म्हणाले -

कायदे आझम अस्थायी अंतरिम सरकारला विशेष महत्त्व देतात असे मला खात्रीपूर्वक वाटत नाही. हातचे काहीही राखून न ठेवता अंतरिम सरकार संबंधीच्या माझ्या सर्व संकल्पनांचे स्पष्टीकरण मी त्यांना दिले. माझ्या पत्रांमधून (पाहा "मो. अ. जिन्ना यांना पत्र", १४ सप्टेंबर १९४४ आणि १५ सप्टेंबर १९४४.) ही गोष्ट पूर्णपणे स्पष्ट होईल. मी अजून पुढे गेलो नाही कारण मी अजून पुढे जाऊ शकत नव्हतो. आणि तुम्ही जरी माझी उलटतपासणी घेतली तरी मी हेच म्हणेन की मी अजून पुढे जाऊ शकत नाही. परंतु तुम्ही सुचवत असल्याप्रमाणे कायदे आझम जर याला अधिक महत्त्व देत असतील तर त्यांनी त्याला ठोस रूप द्यावे. तसे झाले तर तो ठराव मंजूर करून घेण्याकरिता मी अधिक मेहनत घेईन वा त्यासंबंधात अजून काही सूचना करीन.

महात्मा गांधींना सांगण्यात आले की ज्या मुसलमानांचे लीगशी मुळीच पटत नाही त्यांना मुसलमानांचा खरा पाठिंबा नाही. गांधीजींनी उत्तर दिले-

म्हणूनच मी म्हणतो की लीग मोठ्या प्रमाणात मुसलमानांचे प्रतिनिधित्व करते, परंतु बाकीच्या लोकांना मुसलमानांचा पाठिंबा नाही म्हणून ते तुच्छ आहेत असे मी म्हणू शकत नाही. एका मुसलमानाचे जरी असे मत असेल आणि त्याला इतर मुसलमानांचा पाठिंबा नसेल वा हाताच्या बोटावर मोजण्याइतक्या मुसलमानांचे अगदी योग्य मत असेल आणि त्यांना इतर मुसलमानांचा पाठिंबा नसेल तर त्यामुळे काय फरक पडतो? प्रश्नाच्या सोडवणुकीकडे जाण्याचा मार्ग त्या मतामागे किती लोकांचे बहुमत आहे हे तपासणे नसते तर गुणवत्तेवर ते मत किती टिकाऊ असते हे आहे, आणि असे केले नाही तर आपण कधीही उपाययोजनेपर्यंत पोहोचू शकणार नाही, आणि जरी पोहोचलो तरी ती आंधळेपणाने मिळवलेली उपाययोजना असेल कारण समाजातील बहुसंख्य लोकांचा पाठिंबा असल्यामुळे ती उपाययोजना आपण स्वीकारलेली असेल. बहुसंख्य लोक जर चुकीच्या मार्गाने जात असतील तर तुम्ही चूक आहा हे सांगणे आणि तुमच्या म्हणण्याला मान न डोलवणे हे माझे काम आहे. बहुमताचे राज्य म्हणजे एका माणसाचे मत जरी योग्य असेल तरी ते दाबून ठेवणे होत नाही. एका व्यक्तीचे मत जर गुणवत्तेच्या आधारावर श्रेष्ठ असले तर त्याला अनेकांच्या मतापेक्षा अधिक महत्त्व दिले पाहिजे. खऱ्या लोकशाहीचा माझा हा दृष्टिकोन आहे.

भाषा, संस्कृती आणि संप्रदाय यांच्या आधारावर प्रांतरचना करण्याच्या कल्पनेविषयी तुमचे काय मत आहे असे महात्मा गांधींना विचारले असता ते म्हणाले की १९२० पासून मी भाषावार प्रांतरचनेच्या बाजूने आहे. संस्कृतीनुसार जर प्रांतांची पुनरर्चना करायची असेल तर त्याचा काय अर्थ होतो हे मला माहीत नाही आणि सांप्रदायिक तत्त्वांवर प्रांतांची पुनरर्चना करायची म्हणजे काय करायचे हेही मला माहीत नाही. सांप्रदायिक तत्त्वांवर जर प्रांतांची पुनरर्चना करायची असेल तर एखाद्या विशिष्ट भागात विशिष्ट संप्रदायाचे केंद्रिकरण करावे लागले आणि त्याकरिता सांप्रदायिक तत्त्वांवर जनतेचे मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरण करावे लागेल. ही गोष्ट गांधींना विलक्षण आणि अशक्यप्राय वाटत होती. ते म्हणाले -

आपण काही अशा भागात वसाहत करून राहत नाही की जिथे वाळवंट आणि पडीत जमीन आहे. आपण घनदाट वस्ती असलेल्या प्रदेशात राहतो आणि अशा प्रकारे लोकसंख्येच्या अदलाबदलीची मला मुळीच शक्यता वाटत नाही. या दृष्टीने लाहोर ठराव फार चांगला आहे. जिथे कुठे मुसलमान स्पष्ट बहुमतात असतील तिथे त्यांना त्यांचा वेगळा प्रांत तयार करण्याला परवानगी द्यावी आणि राजाजी फॉर्म्युलात वा माझ्या फॉर्म्युलात ही गोष्ट मान्य करण्यात आली आहे. या दोन्ही फॉर्म्युलांमध्ये विशेष अंतर नाही. किंचितही हातचे राखून न ठेवता तो अधिकार मान्य करण्यात आला आहे. परंतु त्याचा अर्थ जर दोघांमध्ये काहीही सामान्य नाही अशी प्रभुत्वसंपन्नता होत असेल तर ती अशक्यप्राय गोष्ट आहे असे माझे मत आहे. त्याचा अर्थ रक्ताच्या शेवटच्या थेंबापर्यंत युद्ध होईल. हा प्रस्ताव असा नाही की ज्यात स्वेच्छापूर्ण आणि मैत्रीपूर्ण तोडगा काढता येईल.

यामुळे राजाजींच्या आणि माझ्या फॉर्म्युल्यात प्रभुसत्तासंपन्न राज्यातही काही गोष्टी सामान्य ठेवण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. यामुळे यात एका पक्षाने दुसऱ्यावर वरचढ होण्याचा वा इतरांना दाबून टाकता येईल इतकी हिंदूंची प्रचंड बहुसंख्येचा केंद्रात असण्याचा प्रश्नच येत नाही. मला वाटते की आमच्या फॉर्म्युलाचे काटेकोर आणि सहानुभूतीपूर्ण परीक्षण केले तर लक्षात येईल की आपण जर आपल्याला एक कुटुंब समजत असू तर आमच्या फॉर्म्युलात वाजवी पद्धतीने जे काही देता येण्यासारखे असेल ते सर्व देण्यात आले आहे. आपण एकाच कुटुंबाची मुले आहो आणि धर्मांतर केल्यामुळे आपल्यामध्ये परस्परांबद्दल नाराजी आलेली आहे. यामुळे आमच्यात जर विभाजन होणार असेल तर ते आपल्यामध्ये व्हायला पाहिजे आणि सर्व जगाला दिसेल असे विभाजन व्हायला नको. दोन भाऊ जेव्हा वेगळे होतात तेव्हा ते जगाच्या दृष्टीने एकमेकांचे शत्रू होत नसतात, वेगळे होऊनही जग त्यांना

भाऊभाऊ म्हणून ओळखत असते.

एक पत्रकार म्हणाला की महात्मा गांधींच्या माध्यमातून काँग्रेस श्री जिनांना भेटत आहे आणि यामुळे आमची विचित्र परिस्थिती होत आहे. परिणामी आम्हांला आमच्या हिंदुस्थानी राष्ट्रीयत्वाबद्दलच्या भूमिकेत बदल करावा लागेल.

महात्मा गांधी म्हणाले की ही तर अतिशय विचित्र गोष्ट आहे. राष्ट्रवादी मुसलमान कोणाला खुश करण्याकरिता राष्ट्रवादी नाहीत, ते इतर काही करूच शकत नाही म्हणून ते राष्ट्रवादी आहेत. ते म्हणाले-

मी राष्ट्रवादी आहे तो कोणाला खुश करण्याकरिता नाही, मी दुसरे काही करूच शकत नाही म्हणून मी राष्ट्रवादी आहे. आणि मी जो कायदे आझमकडे गेलो तो माझ्या आणि राष्ट्रवादी मुसलमानांच्या आणि इतर राष्ट्रवादींच्या हिताकरिता. मला माहीत आहे त्याप्रमाणे मी जेव्हा जिनांकडे गेलो तेव्हा राष्ट्रवादी मुसलमानांना आनंद झाला होता आणि ज्या हितसंबंधांचे ते प्रतिनिध्वत्व करतात त्यांचा मी सौदा करणार नाही या विश्वासाने योग्य तोडगा निघण्याची ते वाट पाहत होते. यात काही संशय नाही की राष्ट्रवादी मुसलमान राष्ट्राचे प्रतिनिधित्व करतात, परंतु त्याचबरोबर हेही खरे आहे की मुसलमान, देशाचे भाग आहेत, ते देशाचे प्रतिनिधित्व करत असतात. मी जर मुसलमानांच्या हिताचा सौदा केला तर माझ्याकडून देशद्रोहाचा अपराध होईल. परंतु माझा राष्ट्रवाद मला सांगतो की मी एका जरी हिंदुस्थानीच्या हिताचा बळी दिला तर मी देशद्रोहाचा अपराध करीन.

मुस्लिम लीगच्या मागण्या आणि तिची भूमिका याबद्दल तुम्ही १९४२साली जे धोरण अवलंबिले होते त्यात आणि सध्या तुम्ही जे धोरण अवलंबिताहात त्यात काही अंतर आहे काय असे विचारले असता महात्मा गांधी म्हणाले -

१९४२साली फार मोठे अंतर होते. तेव्हा राजाजी आपला फॉर्म्युला घेऊन रंगमंचावर अकस्मात प्रकट झाले नव्हते जसे ते आगाखान महालात आपला ठोस प्रस्ताव घेऊन प्रगट

झाले. त्यातून दिसणाऱ्या त्यांच्या चिकाटीला याचे फार मोठे श्रेय जाते. पूर्ण विचार केल्याशिवाय ते कधीही भूमिका घेत नाहीत आणि एकदा भूमिका घेतली की कितीही कटुता जरी निर्माण झाली तरी ते ती भूमिका शेवटपर्यंत सोडत नाहीत. त्यांची माझ्या निष्ठेववर भरपूर श्रद्धा आहे आणि त्यांनी मला कधीही सोडले नाही, आणि मीसुद्धा त्यांना कधीही सोडले नाही. मी जेव्हा त्यांना आगाखान महालात आढळलो तेव्हा त्यांनी मला तो फॉर्म्युला दिला आणि तो फॉर्म्युला ठोस स्वरूपात आढळल्यामुळे त्याला "हो" म्हणायला मी पाच मिनिटसुद्धा लावले नाही. माझे मन संकुचित आहे. मी फारसे साहित्य वाचलेले नाही. मी फारसे जगही पाहिलेले नाही. मी जीवनात काही क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित केले आणि त्यापलीकडे मला कशातही रस नाही. यामुळे राजाजींच्या भूमिकेचे महत्त्व मला कळले नाही आणि मला ती भूमिका आवडली नाही. परंतु ते जेव्हा ठोस फॉर्म्युला घेऊन आले - आणि मीही हाडामासाचा ठोस माणूस असल्यामुळे - आणि त्यांनी माझ्यासमोर काही तरी ठोस स्वरूपात ठेवले तेव्हा मी त्याला जवळ घेऊ शकतो आणि स्पर्श करू शकतो असे मला वाटले. यामुळे तुम्हाला १९४२ आणि आजमध्ये महदंतर आढळेल. असे असले तरी कॉंग्रेसच्या सर्वसामान्य भूमिकेपासून मी ढळलो नाही. कॉंग्रेसने आत्मनिर्णयाचे तत्त्व स्वीकारले होते आणि राजाजींच्या फॉर्म्युलातही आत्मनिर्णयाच्या तत्त्वाला मान्यता देण्यात आली होती, आणि फॉर्म्युला दोघांमध्ये सामान्य आधार झाला.

बाह्य परिस्थितीच्या दडपणामुळे नाही वा ब्रिटिश सैन्याच्या बळामुळे नाही तर आपल्या स्वतःच्या निर्धाराने आपण एक आहो, सर्व जगासमोर आपण एक देश आहे अशा प्रकारे वागलो पाहिजे हे मैत्रीतून सूचीत होत असते.

'द बॉम्बे क्रॉनिकल', २९ सप्टेंबर १९४४

२.६. गांधीजींनी "द न्यूज क्रॉनिकल"ला दिलेली मुलाखत

(लंडनचे एक वर्तमानपत्र. त्याचे संपादक स्टुअर्ट गेल्डर होते.)

मुंबई,

२९ सप्टेंबर १९४४ ('हिंदू'मध्ये या भेटीचा वृत्तांत ३० सप्टेंबर १९४४ या तारखेअंतर्गत प्रकाशित झाला होता.)

हिंदू मुसलमान मतभेदावरील तोडगा काढण्याकरिता श्री जिनांबरोबर ज्या वाटाघाटी सुरू होत्या त्यांचा भंग का झाला हे श्री गांधींनी मला सांगितले.

मी द्विराष्ट्र सिद्धांताचा आधार मान्य करू शकत नव्हतो. जिनांची ही मागणी होती. त्यांना वायव्य सरहद्द प्रांत, सिंध, पंजाब, बंगाल आणि आसाम यांच्याकरिता प्रभुत्वसंपन्न स्वतंत्र पाकिस्तान म्हणून ताबडतोब मान्यता हवी होती.

जिनांची इच्छा आहे की मतदानाद्वारे त्या भागातील जनतेची इच्छा काय आहे हे जाणून न घेता श्री गांधींनी फाळणीला मान्यता द्यावी. जिनांनी राजगोपालाचारींचा फॉर्म्युला फेटाळला. श्री गांधींना मी विचारले की पाकिस्तानला मान्यता देण्याकरिता तुम्ही कोणत्या अटीवर तयार व्हाल आणि भविष्यात कोणत्या अटीवर तुमच्यात करार होऊ शकेल अशी आशा तुम्ही करू शकाल? त्यांनी स्पष्टपणे आणि संक्षेपात उत्तर दिले. ते म्हणाले-

मी स्पष्ट करू इच्छितो की जिना प्रामाणिक आहेत असा माझा विश्वास आहे, परंतु हिंदुस्थानची अस्वाभाविक फाळणी केल्याने ते संबंधित भागातील जनतेला सुखसमृद्धी देऊ शकतात असा भ्रम त्यांना झालेला आहे असे मला वाटते. मी त्यांना म्हणालो की जनमतसंग्रहाची माझी सूचना जर तुम्ही मान्य केली तर प्रामुख्याने मुस्लिमबहुल क्षेत्रातील लोकांना प्रभुत्वसंपन्नता मिळू शकते, परंतु हिंदुस्थान आणि पाकिस्तानमध्ये मैत्रीचे जर बंधन

असेल तरच ती मिळू शकेल. विदेश व्यवहार, संरक्षण, दळणवळण आणि अशाच इतर सामान्य हितसंबंधात समान धोरण आणि समान कार्यपद्धती असली पाहिजे. हिंदुस्थानच्या दोन्ही भागांकरिता ही गोष्ट आवश्यक आहे हे स्पष्ट आहे.

श्री गांधी म्हणाले की ही व्यवस्था मुसलमानांच्या अंतर्गत जीवनात हस्तक्षेप करू शकणार नाही आणि त्यांना कोणत्याही प्रकारे हिंदुंच्या प्रभुत्वाखाली यावे लागणार नाही. अशा प्रकारच्या विभाजनाने जनता वेगवेगळ्या धर्माची जरी असली तरी ती एकाच वंशाची आणि हिंदुस्थानी असल्यामुळे तिचे कृत्रिम रीतीने विभाजन होणार नाही.

दुर्दैवाने श्री जिनांना यापैकी काहीही नको होते, उलटपक्षी मी पूर्णपणे स्वतंत्र द्विराष्ट्र सिद्धांताला मान्यता द्यावी असे त्यांचे म्हणणे होते.

श्री गांधींना मी विचारले की अशा प्रकारे विभाजन करून तुम्ही देश विकू शकणार नाही असे वाटल्यामुळे तुम्ही ही भूमिका घेतली की तत्त्वतःच असे विभाजन चूक आहे म्हणून तुम्ही ही भूमिका घेतली. त्यांनी उत्तर दिले -

मला जिना बरोबर आहेत असे वाटले असते तर सर्व जग जरी माझ्या विरुद्ध असते तरी तो विरोध मी स्वतःववर ओढवून घेतला असता आणि निःसंकोचपणे जिनांशी मी सहकार्य केले असते.

जिना तुमच्या विभाजनाच्या दृष्टिकोनाशी जर सहमत झाले असते आणि जनमतसंग्रह नको वा केवळ मुसलमानांचे जनमतसंग्रह हवे या मताचा जर त्यांनी आग्रह धरला असता तर तुम्ही या आधारावर तडजोड केली असती काय?

कधीही नाही. वैयक्तिक वा इतर कोणत्याही अधिकाराने मी करोडो लोकांचे भविष्य त्यांना न विचारता कसा ठरवू शकतो?

जुलैमध्ये ज्या अंतरिम राष्ट्रीय सरकारची रूपरेषा ठेवली होती (पाहा "स्टुअर्ट गेल्डर यांना मुलाखत", ४।६ जुलै १९४४.) **तिच्यासंबंधी जिनांची भूमिका काय आहे असे तुम्हाला वाटते?**

जिना म्हणाले की मला स्वातंत्र्यात अंतःकरणापासून रस आहे, परंतु मला वाटत नाही की पाकिस्तानला ताबडतोब मान्यता मिळण्याच्या संबंधात त्यांना जितका रस होता तितका या बाबतीत रस होता. उलट तुम्हाला नेहमीच आढळून येईल की जोपर्यंत साम्राज्यवादी प्रभुत्वापासून आम्ही मुक्त होत नाही तोपर्यंत आम्ही स्वतंत्र होऊ शकत नाही असा माझा आधीपासून दृष्टिकोन आहे. आम्ही मित्र म्हणून निरोप घेतला. हे दिवस वाया गेलेले नाहीत. माझी खात्री आहे की जिना सद्गृहस्थ आहेत. मला आशा आहे की आम्ही परत भेटू. मी प्रार्थनेचा माणूस आहे आणि मी त्यांना समजून घेण्याकरिता प्रार्थना करीन. मध्यंतरीच्या काळात ही परिस्थिती सहन करणे आणि आमच्यावर आपल्या मताचे दडपण आणणे हे जनतेचे कर्तव्य आहे.

पाहा म. गा. सं. सा. खंड ८४, विषय क्र. ५६९. द न्यूज क्रॉनिकलला मुलाखत, २९ सप्टेंबर १९४४

२.७. श्री जिन्नांनी ४ ऑक्टोबर १९४४च्या वृत्तपत्रपरिषदेत दिलेले वक्तव्य

द्विराष्ट्र सिद्धांतांवर भर

श्री जिन्नांनी मुंबई येथे ४ ऑक्टोबर १९४४च्या वृत्तपत्रपरिषदेत पुढील वक्तव्य दिले -

२९ सप्टेंबर १९४४ला प्रकाशित झालेल्या श्री गांधींच्या वृत्तपत्रांतील वक्तव्याकडे माझे लक्ष वेधण्यात आले. तिसऱ्या पक्षाच्या उस्थितीमुळे तोडगा शोधून काढण्यात अडथळा येतो असे जे

त्यांना वाटते ती दुःखद गोष्ट आहे, आणि “गुलाम मन स्वतंत्र असल्याप्रमाणे वागू शकत नाही” असे जेव्हा ते म्हणतात तेव्हा मला फार वाईट वाटते. माणसाच्या मनाला आणि आत्म्याला जगातील कोणतीही शक्ति गुलाम करू शकत नाही. आशा आहे की त्यांना सतत हे जे नैराश्याचे झटके येतात त्यातून ते लवकरच बाहेर पडतील. तिसऱ्या पक्षाच्या उपस्थितीनंतरही आम्हांला स्वतःलाच तौडगा शोधून काढावा लागेल.

इतर बाबींसंबंधी बोलायचे तर दुर्दैवाने आमच्या संयुक्त वृत्तपत्रपरिषदेशी विसंगत अशा प्रचाराला श्री गांधीनी लगेच राजेशाही शैलीने सुरुवात केली आहे. त्यांनी मुस्लिम लिगच्या अधिकृततेला आणि प्रतिनिधित्वाला आव्हान तर दिलेच आहे, शिवाय ते माझ्या विरोधात मुसलमानांना चिथावणीही देत आहेत. या संपूर्ण वक्तव्यात त्यांचे सातत्याने म्हणणे आहे की त्यांनी त्यांच्या प्रस्तावातून वा प्रस्तावांमधून ‘गांधी-राजाजी फॉर्म्युला’ला मान्यता देऊन आणि ऐनवेळी राजाजींनी मांडलेल्या प्रस्तावातून लाहोर ठरावाचा सार वा आवश्यक गोष्टी मान्य करण्यात आल्या आहेत. या दोनमध्ये काहीही अंतर नाही हे कोणत्याही सुज्ञ माणसाच्या लक्षात येईल. थोडक्यात सांगायचे तर ज्याला ते स्वतःचा प्रस्ताव म्हणून संबोधतात त्यात आणि राजाजींचा प्रस्ताव या दोघांमध्ये कोणतेही अंतर नाही. लाहोर ठरावातील सर्व आवश्यक गोष्टी फेटाळल्यानंतर आणि गांधी-राजाची फॉर्म्युलावर चर्चा करायला सुरुवात झाली. सर्व दारे बंद झाल्यानंतरच तो प्रस्ताव मांडला होता. आता या बाबीची जनतेत चर्चा सुरू असल्यामुळे आणि श्री गांधी जनतेची भयंकर दिशाभूल करणारी वक्तव्यामागून वक्तव्ये देत असल्यामुळे ज्याला ते त्यांचा प्रस्ताव म्हणतात त्याची समीक्षा करणे मला भाग पडत आहे.

१. एक संपूर्ण राष्ट्र म्हणून हिंदुस्थानला ताबडतोब स्वातंत्र्य देणे.

२. १५ सेप्टेंबरच्या पत्रात त्यांनी वर्णिल्यानुसार त्यांच्या संकल्पनेतील तात्पुरत्या राष्ट्रीय सरकारची ताबडतोब स्थापना करणे. त्यांचे १५ सेप्टेंबरचे पत्र असे होते - "तात्पुरते राष्ट्रीय सरकार सध्याच्या विधिसभेत निवडून आलेल्या सदस्यांना वा नवीन विधिसभेला जबाबदार असेल. सरसेनापतीला असलेले अधिकार वगळत्या त्याला तेच सर्व अधिकार असतील आणि युद्ध संपल्यानंतर सर्व अधिकार असतील. लीग आणि काँग्रेसमध्ये जी काही तडजोड होईल ती अंमलात आणण्याचे अधिकार त्याला असतील." एकीकडे त्यांना तिसऱ्या पक्षाची उपस्थिती मान्य नाही, परंतु दुसरीकडे मात्र ते त्यांना युद्ध आणि संरक्षणाच्या काळात अतिशय महत्त्वाचे आणि शक्तिशाली असलेले सरसेनापती पद देण्याकरिता तयार आहेत. याचा स्पष्ट अर्थ असा होतो की संपूर्ण नागरी असलेले असे केंद्रीय वा संघ सरकार ताबडतोब स्थापन केले जाईल. ते अशा विधिसभेला जबाबदार असेल की जिच्यात हिंदूंचे प्रचंड बहुमत असेल म्हणजे जिच्यात हिंदूंचे ७५%पेक्षा कमी बहुमत नसेल.

३. असे सरकार जेव्हा स्थापन केले जाईल तेव्हा या सरकारला स्वतंत्र हिंदुस्थानची घटना तयार करण्याकरिता सांगितले जाईल, वा ते असे अधिकृत मंडळ स्थापन करील की जे ब्रिटिश सत्ता निघून गेल्यानंतर हिंदुस्थानकरिता घटना तयार करील.

४. त्यांच्या स्वतःच्याच प्रस्तावात स्पष्ट करण्यात आलेले आहे की सामाईक हितसंबंधांच्या बाबींसंबंधात म्हणजे प्रशासनाशी संबंधित असलेले आणि सर्वसामान्य हिताचा विषय असलेले परराष्ट्र व्यवहार, संरक्षण, अंतर्गत दळणवळण, सीमाशुल्क, वाणिज्य यासारख्या बाबींकरिता राष्ट्रीय सरकार कार्यक्षम आणि समाधानकारक पद्धतीने तह आणि करार करील. हे विषय केंद्रीय अधिकरणाच्या वा सरकारच्या प्रशासनांतर्गत असणे आवश्यक आहे. याचा अर्थ इतकाच होतो की देशाच्या रक्तवाहिन्यासारखे असलेले हे सर्व विषय श्री गांधींनी प्रस्तावित केलेल्या राष्ट्रीय

संघ सरकारच्या अंतर्गत असतील, आणि हिंदुस्थान सरकार याच सरकारकडे सर्वाधिकार आणि जबाबदाऱ्या सोपवील. यावरून स्पष्ट होते की या अटींप्रमाणे जबरदस्त आणि ठोस बहुमताच्या आधारावर राष्ट्रीय सरकार पूर्ण स्वरूपात स्थापन होईल आणि मग त्याला सर्व अधिकार सोपवण्यात येतील. हे सरकार अक्षरशः हिंदू राज असेल.

५, आणि मग आम्हांला अशा अतिशय क्लेशकारक अटीवर सहमत होण्याकरिता आणि अशी तत्त्वे मान्य करण्याकरिता सांगितले जाते की ज्यांच्या आधारावर अशा जिल्ह्यांच्या सीमा ठरवल्या जातील की ज्यांत मुसलमानांचे स्पष्ट बहुमत आहे, आणि श्री गांधींच्या मते मुसलमानांच्या स्पष्ट बहुमताचे तेच जिल्हे आहेत ज्या जिल्ह्यात ७५% सारखी काही तरी मुसलमानांची लोकसंख्या आहे, जसे की, सिंध, बलुचीस्तान वायव्य सरहद्द प्रांत वगैरे. परंतु राजगोपालाचारींप्रमाणे स्पष्ट बहुमताचा तोच अर्थ होतो जो कायद्याच्या क्षेत्रात मान्य केला जातो. या प्रस्तावाच्या दोन्ही लेखकांमध्ये यासंबंधात मतभेद आहेत या बाबीकडे लक्ष न देता मी सरळ शब्दकोशाचा आधार घेतला आणि त्यात स्पष्ट बहुमताचा अर्थ आहे, "एखाद्या संस्थेतील सर्व सदस्यांमध्ये बहुमत. (मग ते मतदानात भाग घेणारे असो वा नसो)."

६. आपण जर त्याच्याशी आधीच सहमत होऊ शकणार नसू तर मग सीमांकन केलेल्या क्षेत्रांमध्ये प्रौढ मताधिकार किंवा इतर कोणत्यातरी प्रचलित व्यवहार्य पद्धतीच्या मताधिकाराच्या आधारावर जनमत संग्रह होईल आणि त्याचे स्वरूप आणि मताधिकाराचा निर्णय परत वर नमूद केलेल्या राष्ट्रीय सरकारद्वारे ठरवले जातील.

आपण जेव्हा या सर्व अटी मान्य करू केवळ तेव्हाच विच्छेदित, तोडफोड केलेले भाग वेगळे करण्याचा प्रश्न निर्माण होईल आणि तोही पुढील अटीवर (१) या बाबीचा विचार युद्ध संपल्यानंतरच केला जाईल, (२) सत्तेचे पूर्णपणे हस्तांतरण झाल्यानंतर आणि हिंदुस्थान

सरकारने आपली संपूर्ण सत्ता आणि जबाबदारी या राष्ट्रीय सरकारकडे हस्तांतरित केल्यानंतर, आणि ती केल्यानंतरच हे राष्ट्रीय सरकार वर सांगितल्याप्रमाणे सलग जिल्ह्यांचे सीमांकन करण्यासाठी आयोगाची स्थापना करेील. या सर्व विध्वंसानंतर विशेषत: पंजाब, बंगाल आणि आसामसंबंधीचे आपले निष्कर्ष आयोग या राष्ट्रीय सरकारला देईल आणि मग राष्ट्रीय सरकार त्यावर कार्यवाही करील. यानंतरही लुळेपांगळे झालेल्या या गरीब भागांना अखंड हिंदुस्थानापासून वेगळे वा विभाजित व्हायचे असेल तर पूर्णपणे स्थिरस्थावर झालेल्या संघराज्य सरकारने आयोजिलेल्या सर्व जातिजमातीच्या लोकांच्या सार्वमताला त्यांना सादर व्हावे लागेल. अशाही परिस्थितीत निकाल जरी मुसलमानांच्या बाजूने लागला तरीही परराष्ट्र व्यवहार, संरक्षण, अंतर्गत दळणवळण, जकात, वाणिज्य यासारख्या महत्त्वाच्या सर्व बाबींची अंमलबजावणी केंद्रीय प्राधिकरणाद्वारे वा सरकारद्वारे केली जाईल.

यालाच श्री गांधी दोन भावांमधील वाटणी संबोधतात. आणि "माझ्या प्रस्तावात लाहोर प्रस्तावातील साराचे समाधान करण्यात आले आहे" असे ते कान किटावे इतक्या वेळा म्हणून राहिले आहेत याचेच नवल वाटते. याहून अधिक खोटारडेपणाच्या, क्लेशकारकतेच्या आणि कपटीपणाच्या विधानाची कल्पनाही करता येणे कठीण आहे. आणि कुणाला काही कळतच नाही असे समजून ते सतत या विधानांची पुनरावृत्ती करत आहेत.

लोकांची दिशाभूल करणाऱ्या आणि अजून अजून संभ्रम वाढवणाऱ्या या अटी स्वीकारून काय उपयोग? आपण जर या अटी स्वीकारल्या तर आपण खरोखरच अशा सापळ्यात अडकू जे आपल्याला मृत्यूपंथाकडे घेऊन जाईल. या अटी स्वीकारण्याचा अर्थ होईल पाकिस्तानचे दफन करणे. परंतु ते (गांधी) जेव्हा म्हणतात, "राजाजींनी आणि मी लाहोर ठरावाची मुस्कटदाबी केली

आहे असे जर कोणाचा समज झाला असेल तर आम्हांला तसे पटवून दिले आले पाहिजे." या त्यांच्या विधानातून मला आशेचा किरण दिसला.

जोपर्यंत गांधींचा संबंध आहे तीन आठवडे मी तसे करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्यांचा विकार इतका काही दीर्घ काळापासूनचा आणि जुनाट आहे की तो कोणताही हकीम वा डॉक्टर तो दूर करू शकत नाही.

आशा आहे की हे समजावून सांगण्याकरिता त्यांनी जनतेला आणि वृत्तपत्रांना जे आवाहन केले ते बधीर कानांवर पडणार नाही. परंतु आता पुढे काय असे जेव्हा त्यांना विचारण्यात आले तेव्हा "माझा आतला आवाज जसे सांगेल तसा मी वागेन" असे ते अगदी खुशीत म्हणाले. माझ्यासारख्या सामान्य माणसाच्या जीवनात "आतल्या आवाजाला" कोणतेही स्थान नाही.

श्रीयुत गांंधींना कितीही प्रामाणिकपणे जरी वाटत असले की त्यांनी त्यांच्या स्वतःच्या प्रस्तावाद्वारे वा गांधी-राजाजी फॉर्म्युलाद्वारे लाहोर अधिविशेनात जे काही सांगितले आहे त्याची पूर्ती केली आहे तरी तो केवळ दिवास्वप्न वा भ्रम आहे. श्री गांधींनी स्पष्ट केल्याप्रमाणे या दोन्ही प्रस्तावांची भाषा आणि अटी पाहता असे वाटते की हे दोन्ही एकपेशीय जुळ्या भावंडांसारखे आहेत आणि या दोघांपैकी कोणातही लाहोर ठरावातील आवश्यक भागाचा समावेश झाला आहे असे म्हणता येत नाही. त्यांचे एखादे लहानसे पत्रसुद्धा अशा काही विरोधाभासांनी आणि विसंगतीने भरलेले असते की ते सांगवत नाही. आणि गेल्या चार आठवड्यात जे काही झाले ते एखाद्या अतीशय कूटकासारखे आहे. अशा अनेक गोष्टींपैकी मी केवळ एक उदाहरण देईन -

"जिथे मुसलमान स्पष्टपणे बहुसंख्य आहेत तिथे त्यांना एक स्वतत्र राज्य स्थापन करण्याचा निश्चितच अधिकार असेल. परंतु याचा अर्थ जर असा होत असेल की इतके पराकोटीचे

स्वातंत्र्य की ज्यात दोघांमध्ये काहीही समान नाही तर माझ्या मते ही अशक्यप्राय गोष्ट असेल. मग याचा अर्थ होईल अखेरपर्यंत लढाई."

इथे अहिंसेचा हा असा प्रेषित आणि दूत आहे की जो आम्हांला अखेरपर्यंत लढण्याची धमकी देत आहे. आणि त्यांच्या मतानुसार ही चर्चा अनिश्चित काळाकरिता स्थगित झाली आहे. परंतु ही गोष्ट जरी सोडली तरी स्पष्ट बहुमत असलेल्या मुसलमानांना ते कशा प्रकारचे राज्य देऊ शकतात की ज्या राष्ट्राला मुसलमान आपले राष्ट्रीय घर मानू शकतील?

मुस्लिम लीग हीच मुसलमानांचे अधिकृतपणे प्रतिनिधीत्व करणारी एकमेव संस्था आहे हा मुस्लिम लीगचा दावा मी कधीही मान्य केला नाही असे जे श्री गांधी म्हणतात ते बहुधा त्यांना देण्यात आलेल्या चिथावणीमुळे असावे असे जरी मान्य केले तरी त्यामागे सुप्तपणे असेही सूचित करण्यात आले आहे की मुसलमानांच्या अजूनहीअशा काही संघटना आहेत की ज्यांच्यामागे असे बरेचसे जनमत आहे की ज्यांचा द्विराष्ट्र सिद्धांताला पाठिंबा नाही आणि ज्यांचे मुस्लिम लीगशी पटत नाही. अशा प्रकारे त्यांनी परत एकदा मुस्लिम लीगची प्रतिष्ठा कमी करण्याचा प्रयत्न केला असून मुसलमानांबद्दल अविश्वास दाखवला आहे. हे खरे नाही हे त्यांना चांगले माहीत आहे. अर्थात कोणताही देश परिपूर्ण ऐक्यापर्यंत पोहोचू शकत नाही.

एका श्वासात श्री गांधी फाळणीचे तत्त्व मान्य करतात आणि दुसऱ्या श्वासात असा प्रस्ताव मांडतात की ज्या तत्त्वांच्या आधारावर मुसलमान जग फाळणीची मागणी करतो त्याच तत्त्वाला ते पोखरू पाहतात. एकीकडे त्यांना लीग-काँग्रेसमध्ये तडजोड हवी आहे तर दुसरीकडे हिंदुस्थानातील मुसलमानांचे प्रतिनिधित्व करण्याचा अधिकार मुस्लिम लीगला आहे हे ते नाकारतात. अशा प्रकारे श्री गांधी हे एक कोडे आहेत.

यानंतर अनेक वृत्तपत्र प्रतिनिधींनी पाकिस्तान राज्याच्या सीमेबद्दल विचारलेल्या प्रश्नांचे उत्तर श्री जिनांनी दिले. त्यांना विचारण्यात आले की सीमेवर काही भागात प्रामुख्याने मुसलमानेतर राहतात. अशा भागातील लोकांनी तुम्हाला पाकिस्तानमध्ये राहायचे आहे की हिंदुस्थानात असे विचारण्याकरिता एखादी यंत्रणा स्थापित केली जाईल काय असे विचारले. श्री जिनांनी त्यांना लाहेर ठरावाचा संदर्भ देत सांगितले की त्यात वायव्य सरहद्द प्रांत, पंजाब, सिंध, बंगाल, आसाम आणि बलुचिस्तान या सहा प्रांतांच्या सध्या ज्या सीमा आहेत आहेत त्यांच्या आधारावर फाळणी झाली पाहिजे. अर्थात परिस्थितीनुसार त्यात काही काही फेरफार होऊ शकेल.

"काही अटींवर" या शब्दांवर भर देत त्यांनी स्पष्ट केले की फेरफाराची ही गोष्ट एकाच बाजूला लागू होत नाही तर हिंदुस्थान आणि पाकिस्तान या दोन्ही बाजूंना लागू होते.

जिना म्हणाले, "मी स्पष्ट केले आहे की आम्ही जर लाहोर ठरावातील मूलभूत गोष्टींवर सहमत झालो तर दोन राष्ट्रांत होत असते त्याप्रमाणे दोन्ही राष्ट्रांच्या सीमा निश्चित करण्याचा प्रश्न नंतरही हाती घेता येईल" आणि तो सोडवता येईल. ही गोष्ट ज्याप्रमाणे एक सरकार दुसऱ्या सरकारशी वाटाघाटी करते त्याप्रमाणे होईल.

एक वार्ताहर मध्येच हस्तक्षेप करत म्हणाला, "परंतु इथे तर कोणतेही सरकार नाही?" श्री जिना म्हणाले की या दोन संस्था घटनासमित्या तयार करतील आणि त्याच ही गोष्ट हाताळतील वा त्याआधीही यासंबंधात तडजोड होऊ शकते.

"यापुढेही निकटच्या भविष्यात तुम्ही महात्मा गांधींना भेटण्याची शक्यता आहे काय?" असे विचारण्यात आले असता श्री जिन्ना म्हणाले, "श्री गांधी म्हणतात की हे त्यांच्या आतल्या आवाजावर अवलंबून आहे. मला ती जागा घेण्याची इच्छा नाही. मी काही सांगू शकत नाही."

"तुमच्याजवळ पाकिस्तानची घटना तयार करण्याची काही योजना आहे काय?" असे विचारण्यात आले असता श्री जिन्ना म्हणाले की आधी पाकिस्तानच्या तत्त्वाला मान्यता मान्यता मिळाली पाहिजे. त्यानंतरच योजना तयार होईल.

हा मुद्दा अजून स्पष्ट करत असताना हिंदुस्थान आणि पाकिस्तान या दोन करार करण्यासंबंधीच्या मागील प्रश्नाचा उल्लेख करत श्री जिन्ना म्हणाले, "हो, खरे आहे की सध्या कायदेशीरपणे यांचे अस्तित्व नाही." परंतु विभाजनाचे तत्त्व जर मान्य करण्यात आले तर मग हिंदुस्थान आणि पाकिस्तानकरिता दोन वेगवेगळ्या घटनासमित्या नेमणे क्रमप्राप्त आहे. या संस्था दोन वेगवेगळ्या संस्था दोन प्रभुत्वसंपन्न देशांचे - दोन देशांचे - प्रतिनिधित्व करणार असल्यामुळे त्यांना परस्परांच्या आणि नैसर्गिक संबंधांचा विचार करावाच लागेल आणि कोणती तरी तडजोड करावीच लागेल. ते म्हणाले, "अमेरिकेचेच उदाहरण घ्या. तिथे २३ स्वतत्र प्रभुत्वसंपन्न राज्य आहेत. त्यांनी परस्परांच्या हिताच्या दृष्टीने एकमेकांशी करार केलेले आहेत. इतकेच नाही तर युरोपमधील देशांनीही परस्पराच्या हिताच्या दृष्टीने परस्परातील व्यापार, वाणिज्य आणि मैत्रीकरारसुद्धा आपसात केलेले आहेत. या अशा गोष्टी आहेत की ज्या आपसात बसून केव्हाही ठरवता येऊ शकतात. करार तर अशा देशातही होत असतात की ज्यांच्या सीमा एक नसतात. इथे तर दोन देश शेजारी असून त्यांच्या सीमाही एकमेकांना जोडलेल्या आहेत."

आधी श्री जिन्ना म्हणाले होते की मी माझ्या वक्तव्यात जो महत्त्वाचा विषय हाताळला आहे तो श्री गांधींच्या प्रस्तावात लाहोर ठरावाच्या साराचे समाधान होते काय हा आहे. मी माझी भूमिका पूर्णपणे स्पष्ट केली आहे. यापुढे श्री जिन्ना म्हणाले, "श्री गांधी म्हणतात की त्यांच्या वा राजाजींच्या फॉर्म्युलाचे समाधानकारक उत्तर द्यायचे असेल तर त्यांनी त्यांचा अभ्यास केला पाहिजे. यासंबंधात मी म्हणेन याकरिता मी २१ दिवस योगदान केले आहे आणि अजूनही करतो

आहे. आणि म्हणून जोपर्यंत जनतेचा प्रश्न आहे माझे हे म्हणणे अरण्यरुदन ठरणार नाही असा माझा विश्वास आहे. श्री गांधींनी आपल्या वक्तव्यात आणि मुलाखतीत लीगची प्रतिष्ठा कमी करण्याचा आणि मुसलमानांमध्ये फूट पाडण्याचा प्रयत्न केला आहे. स्वाभाविकपणेच मी याचा प्रतिकार करीन आणि त्यांना याचे उत्तर मिळेल."

२.८. पुनरावलोकन

लेखक - राईटएँगल

सुरुवात

इतक्या वर्षांनंतर होऊ घातलेल्या महात्मा गाधी आणि श्री जिन्ना यांच्या भेटीचे राजकीय महत्त्व होते हे तर खरेच आहे, परंतु माऊंट प्लेझंटमध्ये होऊ घातलेल्या वाटाघाटीतून निष्पन्न होणाऱ्या बातम्यांचे मूल्य फार मोठे राहणार असल्यामुळे हिंदुस्थानी वृत्तपत्रसृष्टीला मात्र त्यांचे वेध लागलेले होते.

महात्मा गांधींनी लीगच्या पुढाऱ्याला १७ जुलैला लिहिलेले पत्र आणि त्यांनी एका आठवड्यानंतर दिलेले त्याचे उत्तर प्रकाशित झाल्यापासूनच ही भेट कधी सुरू होते याची हिंदुस्थानातील प्रत्येकजण वाट पाहत होता आणि वृत्तपत्रसृष्टीचे लोक तर त्या भेटीची अधिकच आतुरतेने वाट पाहत होते. ८ऑगस्टला जेव्हा जिन्ना मुंबईला परतले तेव्हा रेल्वेत, चव्हाट्यावर आणि इतर सर्व सार्वजनिक ठिकाणी चर्चा करणाऱ्या राजकीय सट्टेबाजांच्या चर्चेला अजूनच ऊत आला होता. ते केवळ याच विषयावर बोलत होते. या सर्वांचे म्हणणे होते की कधीही नाही इतकी यावेळी तडजोड होऊ शकण्याची शक्यता उज्ज्वल आहे. महात्मा गांधी सूट देण्याच्या

“आत्यंतिक” मनःस्थितीत आहेत. कितीही किंमत द्यावी लागली तरी त्यांना हा गतिरोध तोडायचा आहे. तुरुंगाबाहेर असलेला परंतु निष्क्रिय असलेला प्रत्येक कॉंग्रेसी आपल्या मनाची अशीच समजूत घालतो आहे. आणि जिन्नांबद्दल सांगायचे तर राजकारणात नेहमीच नकारार्थी भूमिका घेणे हितावह नाही हे पंजाबमधील दुर्दैवी घटनांनंतर त्यांच्याही लक्षात आले असेल असे त्यांच्या शुभचिंतकांना वाटते. सार्वजनिक घडामोडींच्या चर्चेत वैयक्तिक घटक आयात करणाऱ्या राजकीय पंडितांना खात्रीपूर्वक वाटते की श्री जिन्नांनासुद्धा यांनी आपली "स्थिती" टिकवून ठेवण्याच्या हेतूने, अधिकाधिक सामावून घेण्याचा प्रयत्न करणे भाग पडेल. आणि वास्तवात श्री जिन्ना अशा राजकारण्यांपैकी आहेत की ज्यांच्याकरिता वैयक्तिक घटकच सर्व काही असतो. अशा प्रकारचे जे युक्तिवाद करण्यात येत आहेत ते अतिशय वास्तव वाटतात. शिवाय आतापर्यंत कॉंग्रेपक्षाकडून आलेल्या प्रत्येक पत्राला श्री जिनांनी दिलेला साळीच्या काट्यासारखा बोचरा प्रतिकार पाहता गांधीजींच्या पहिल्या पत्राचे त्यांनी जे उत्तर दिले त्यात त्यांनी दाखवलेली नम्रता आश्चर्यकारक नाही काय? ऑगस्ट ५पर्यंत पंजाबमध्ये असतानाही श्री जिनांनी जाहीरपणे गांधीजींना “महात्मा” म्हणून संबोधले आणि भूतकाळाचे “दफन करू या” असे ते म्हणाले. एका विशेष वक्तव्यात युद्धबंदीच्या काळाकरिता आवाहन करत ते म्हणाले, “आम्ही भेटलो पाहिजे ही सर्वांची इच्छा आहे, आणि आता आम्ही भेटणार असल्यामुळे आम्हांला मदत करा. आम्हांला समस्येचे आकलन होते आहे. भूतकाळाचे दफन करा.”

या सर्वांमधून हिंदुस्थानच्या राजकारणाचे नवीन प्रकरण सुरू होत असल्याचे दिसते आहे, आणि हे दोन पुढारी भेटणार असलेल्या १९ तारखेची वृत्तपत्रे आणि जनता श्वास रोखून वाट पाहत आहेत. श्री जिन्ना यांनी अत्यंत भावोत्कटतेने ज्या युद्धविरामाची मागणी केली त्याचे शब्दशः आणि भावनेच्या दृष्टीनेही वृत्तपत्रसृष्टीच्या आणि जनतेच्या फार मोठ्या वर्गाने जरी पालन केले तरी

खुन्हो सारखे मंत्री अवेळी पाकिस्तानचा प्रचार करण्याकरिता सिंधसारख्या लांबच्या ठिकाणावरून मंबईला आले होते.

परंतु इतके सगळे होऊनही जिना आजारी पडल्यामुळे १९ ऑगस्टला काही या चर्चेची सुरुवात होऊ शकली नाही. ती पुढे ढकलण्यात आल्यामुळे देशावर निराशेचे सावट पसरले. अखेरीस बोलणी होणार की नाही? व्हाईसरॉय लॉर्ड वेव्हेल म्हणाले नव्हते काय की गांधी-जिना करार हा केवळ अशा “घटकांच्या” साम्राज्यशाही पाठलागाची प्रस्तावना मानली जाईल की ज्यांचे नव्याने परिभाषित राजकीय अणूरेणूंचे किती सामर्थ्य आणि उपयोगिता आहे हे तर केवळ मलाच माहीत असेल. ज्यांचे सरळ कृतीचे आंदोलन अपयशी झाले आहे आणि तरीही जे ऑगस्टच्या ठरावाला घट्ट चिकटून आहेत अशा महात्मा गांधींशी करार करून जिन्नांचा कोणता लाभ होणार आहे? पाकिस्तानविरोधी भावना असलेल्या बंगाल, पंजाबमध्ये या शंकाकुशंकांना वाढते स्थान मिळू लागलेच होते, परंतु धाडसी श्रीनिवास शास्त्री सारख्यांमुळे मद्रासमध्येही या भावनेला चलन मिळू लागलेले असल्यामुळे अखेरीस ही भेट होते की नाही याबद्दल अनेक लोकांना शंका वाटू लागली होती. ब्रिटनने काळजीपूर्वक तयार केलेल्या राजकीय टाईमबॉम्बने हे विध्वंसक काम केले आहे आणि आता सांप्रदायिक ऐक्याचे कोणतेही ‘माऊंट प्लेझंट’ होणार नाही असे गृहीत धरण्यात येऊ लागले होते.

अशा प्रकारे जनतेच्या अपेक्षा किमान पातळीवर आलेल्या असतानाच श्री जिन्नांनी आपली प्रकृती आता चांगली झाली असल्याची आणि मी तुमचे स्वागत करण्याकरिता तयार आहे असे कळवणारी जी तार श्री गांधींना केली होती ती प्रकाशित करण्यात आली आणि ‘मी ८तारखेला मुंबईला पोहोचत आहे’ अशी महात्मा गांधीच्या तारेची घोषणा करण्यात आली. परत एकदा एखाद्या रॉकेटप्रमाणे आशाअपेक्षांनी उंच उड्डाण घेतले.

३१ ऑगस्टला गांधीजींनी जरी या “आम्हा दोघांनाही सुज्ञपणे वागण्याकरिता सर्वशक्तिमान ईश्वर मार्गदर्शन करो अशी देशातील सर्व व्यक्तींना आणि संस्थाना मौन प्रार्थना करण्याकरिता आणि कोणत्याही प्रकरची निदर्शने न करण्याकरिता विनंती केली होती” तरीही खाकसारांनी “सलाम” आणि असेच इतर काही कार्यक्रम घोषित केले होते. अखेरीस जरी त्यांचा काहीही परिणाम झाला नाही तरी त्यांना वृत्तपत्रांच्या ठळक बातम्यात स्थान मिळालेच. दुसरीकडे अखिल हिंदुस्थान पाकिस्तानविरोधी फ्रंट उघडल्यामुळे आणि सेवाग्राम येथे गांधींच्या झोपडीला घेराव घालण्याचा कार्यक्रम घोषित केल्यामुळे शूरवीर श्री थत्तेसुद्धा प्रसिद्धीच्या झोतात आले होते. मास्टर तारासिंगनी शिखांना खालसावर विश्वास ठेवण्याकरिता आणि ३ सप्टेंबरला पाकिस्तानविरोधी दिवस पाळण्याकरिता आवाहन केले तर नेहमीच सामूहिक निवेदने देण्याची कार्यशैली असलेले सर चिमणलाल सेटलवाडनी श्री गांधी आणि श्री जिन्ना या दोघांनाही गोधळवण्याकरिता आपल्या निवेदनावर मान्यवरांच्या सह्या घेण्याचा प्रयत्न केला. “जनतेकरिता अतिशय महत्त्वाच्या असलेल्या या बाबीची सुरुवात अतिशय अस्पष्ट भाषेत करण्यात येत आहे” अशी तक्रार करण्यावरच श्री अणेंनी समाधान मानले.

तयारी

सामान्यपणे हिंदुस्थान आणि विशेषतः मुंबई “चर्चा”, “बोलणी”, “संवाद”, “वाटाघाटी” वगैरे योग्य वाटण्याऱ्या नावांनी होणार असलेल्या या वाटाघाटींकरिता ५ सप्टेंबरपासूनच तयारी करत होते. जवळपास ३,००० खाकसार मुंबईत गूढपणे आले आणि वाटाघाटींकरिता “योग्य” वातावरण निर्माण व्हावे म्हणून मुंबईत फिरू लागले. मुंबईतील साम्यवादी सभा घेऊ लागले. परेल आणि माटुंगामधील साम्यवाद्यात जर सहमती झाली तर गांधी आणि जिन्नांना संयुक्त कृती

करणे भाग पडेल असा विश्वास ते बाळगून होते. शिख "लोकसंख्येच्या आधारावर विभाजन न करता मालमत्तेच्या आधारावर विभाजन करावे" आणि या उपकलमाच्या आधारावर, मग त्याचा काहीही अर्थ असो, स्वयनिर्णयाचा अधिकार असलेले शिखिस्तान हे राष्ट्र निर्माण करण्यात यावे या सिद्धांताचे प्रतिपादन करू लागले होते.

सरकारनेसुद्धा आपली तयारी केली होती. ती खाकसारांपासून जिन्नांना वाचवण्याकरिता होती की गांधींना संतप्त हिंदूपासून वाचवण्याकरिता होती हे माहीत नाही; परंतु मुंबईच्या पोलीस आयुक्तांनी ७ सप्टेंबरला पुढील आदेश जारी केला - "सात दिवसांकरिता काही विशिष्ट मार्गांवरील दळणवळणावर आणि सार्वजनिक ठिकाणांवर गोळा होण्यावर बंदी घालण्यात येत आहे. याला अपवाद त्या मार्गावर राहणारे लोक असतील तसेच या लोकांना भेटण्याची खरोखरच आवश्यकता असलेले लोक असतील." या आदेशावर मंबई महानगरपालिकेत चर्चा झाली आणि विशेष म्हणजे काँग्रेस पक्षाचे पुढारी श्री स. का. पाटील या आदेशाचे समर्थन करत होते. त्यांचे म्हणणे होते की डी. आय. आर. च्या अंतर्गत आढळलेल्या विशिष्ट परिस्थितीमुळे असे करणे आवश्यक आहे. नंतर या आदेशात दुरुस्ती करण्यात आली आणि गांधींच्या प्रार्थनेकरिता जाण्याची लोकांना परवानगी देण्यात आली. परंतु वर्तमानपत्रांच्या प्रतिनिधींकरिता मात्र निळ्या शाईने शब्द पुढील मजकूर लिहिलेला फलक नेणे आवश्यक होते. - "श्री जिन्नांच्या प्रांगणात त्यांच्या स्वीय सचिवाच्या स्पष्ट परवानगीशिवाय कोणालाही प्रवेश करणयाची परवानगी नाही." गोव्यातील नावासारखे या सचिवाचे काही तरी नाव होते. तो अतिशय साधा आणि निरभिमानी माणूस होता. श्री जिन्नांनीसुद्धा पोलिसांच्या या आदेशाला दुजोरा दिला आणि त्यानुसार त्यांनी एक वक्तव्य जारी केले - "ही भेट वृत्तप्रतिनिधींकरिता उघड नाही याची ते नोंद घेतील अशी आशा आहे यामुळे त्यांनी माझ्या घरी येण्याचा त्रास घेऊ नये ही विनंती. श्री गांधी आल्यानंतर

छायाचित्रकारांना आणि चित्रपट कंपन्यांच्या प्रतिनिधींना फोटो घेता येतील." श्री जिन्नांच्या प्रांगणात मुळीच प्रवेश करता येणार नाही. हा कठोर प्रतिबंध असतानाही श्री जिन्नांनी लवचिकतेचे धोरण अवलंबिले आणि देशी आणि विदेशी स्त्रीपुरुष वार्ताहरांना आपल्या बंगल्याच्या हिरवणीवर बसण्याची परवानगी दिली आणि इतकेच नाही तर पावसामुळे एका दिवशी तर त्यांनी त्यांना आपल्या बंगल्याच्या संगमरवरी रस्ता असलेल्या पडवीतही निवारा घेण्याची परवानगी दिली. परंतु हा आदेश लागू असेपर्यंतही या चौथ्या इस्टेटीचे स्तंभ मजेशीर गोष्टींनी वा संतप्त प्रतिक्रियांनी भरलेले असायचे.

८ सप्टेंबरला महात्मा गांधी सेवाग्रामहून मुंबईकरिता रवाना झाले. श्री थत्ते आणि इतर आठ जणांना निदर्शने करण्याच्या कारणाकरिता अटक करण्यात आली होती. या आठ लोकांपैकी एकाजवळ सुराही सापडला. हा सुरा खाकसारांपासून बचाव करण्याकरिता आणला आहे, श्री गांधींच्या विरोधात उपयोग करण्याकरिता नाही असा त्याबद्दल खुलासा करण्यात आला.

एक चिकित्सा

शहाणपणाचा आव आणत 'टाईम्स ऑफ इंडिया'ने लिहिले होते की हे पुढारी जेव्हा भेटतील तेव्हा "भौगोलिक विभाजनावर" आणि त्याबरोबर जे काही येते त्याची चर्चा करतील. दबलेल्या आशावादाची ही भावना 'लंडन टाइम्स'ने लिहिलेल्या अग्रलेखाच्या त्या भागातही टिकून राहिली जो रॉयटरने तारेद्वारे बाहेर पाठवला होता. त्यात स्पष्टपणे म्हटले आहे की "श्री गांधी आणि श्री जिना यांच्यातील करार त्यांच्या अनुयायांसाठी कितीही जरी समाधानकारक असेल तरी आम्ही स्पष्टपणे राजकीय सल्ला देऊ शकतो की हिंदुस्थानची खरी प्रगती तोपर्यंत

होऊ शकत नाही जोपर्यंत दलितांचे व्यापक हित . . . आणि संस्थानिकांचे दावे . . . लक्षात घेतले जात नाहीत."

अर्थात 'द टाईम्स'करिता वा हिंदुस्थान सरकारकरिता यामुळे काहीही फरक पडत नाही की हा अग्रलेख लिहिला जात होता जवळपास त्याच वेळी महात्मा गांधी बंगालमधील विद्यार्थ्यांना आश्वासन देत होते - "एकाही हितसंबंधाकडे दुर्लक्ष केले जाणार नाही वा त्याच्याशी तडजोड केली जाणार नाही."

ठरलेल्या कार्यक्रमाप्रमाणे महात्मा गांधी मुंबईला आले, पोलिसांनी मलबार हिलवर पहारा द्यायला सुरुवात केली आणि जोमदार पाटलांच्या नेतृत्वाखाली कॉंग्रेसचे स्वयंसेवक बिरलाभवनला पहारा देऊ लागले.

आशावाद

वृत्तपत्रांनी दिलेल्या माहितीप्रमाणे अखिल हिंदुस्थान कॉंग्रेस कार्यकारिणीने मुंबईत 'छोडो हिंदुस्थान' ठराव मंजूर केल्यानंतर बरोबर २ वर्ष १ महिन्यांनी आणि जिन्ना मुबईत आल्यानंतर बरोबर एक महिन्यानंतर पूर्ववत झालेले महात्मा गांधी १०, माऊट प्लेझंट रोड येथे स्थानिक वेळेनुसार ३ वाजून ५७ मिनिटांनी पोहोचले. श्री जिन्नांनी आणि त्यांच्या बहिणीने अंतःकरणपूर्वक त्यांचे स्वागत केले. हस्तांदोलननाचा समारंभ पार पडल्यानंतर मारलेल्या कडकडित मिठीने थोडेसे अस्वस्थ झालेल्या यजमानांनी "श्री गांधी, तुम्हाला भेटून मला आनंद झाला" असे उद्गार काढले. आणि गांधीसुद्धा म्हणाले, "मलासुद्धा तुम्हाला भेटून आनंद झाला, जिन्ना." ३.५७ पासून तर ७ वाजेपर्यंत फ्रेंच पद्धतीच्या खिडकीखाली बसून त्यांची चर्चा सुरू होती. खाली वाट पाहत असलेल्या पत्रकारांना हे कुठे माहीत होते की त्याच वेळी "जिन्नांच्या आणि आपल्या दृष्टिकोनामध्ये" इतके अंतर निर्माण करणारा हा कोणता महासागर आहे याचा गांधीजी

स्वतःकरिता शोध घेत होते, आणि गांधीजींनी “मी कोणाचेही प्रतिनिधित्व करत नाही” अशी जी भूमिका घेतली होती तिच्यातील कायदेशीर वैगुण्य पकडायला जिन्नांनी आपल्या कायद्याच्या ज्ञानाधारे मुळीच वेळ लावला नव्हता. हे सर्व तेव्हाच स्पष्ट झाले जेव्हा पत्रव्यवहार प्रकाशित झाला. या दोघांमध्ये तडजोड अशक्य नाही याच भावनेने त्या दिवशी वार्ताहर मलबार हिलवरून परतले होते. त्या दिवशी गांधीजी परतत असताना एका पत्रकारने गांधीजींना विचारले, “जिन्नांच्या घरून तुम्ही काय आणले?” त्यावर गाधीजी म्हणाले होते, “केवळ फुले!” त्या वेळी त्या वार्ताहराला गांधीजींच्या बोलण्यातील गूढार्थ कळलाच नव्हता. रविवार, १० सप्टेंबरला गांधीजी आणि जिन्ना भेटले नाही कारण “तो रमझाननंतरचा २१वा दिवस होता, सर्व मुसलमानांकरिता अतिशय पवित्र दिवस होता तो.“ त्या दिवशी गांधीजींनी आपल्या मित्रांशी भेटीगाठी घेतल्या तर जिन्नांनी घटनातज्ज्ञ आय. आय. चुंद्रिगर आणि मुस्लिम लीगच्या प्रांतिक समितीच्या सदस्यांची भेट घेतली. जिन्नांची महात्मा गांधींशी चर्चा सुरू असण्याच्या कालावधीत गांधीजींना जी पत्रांची मालिका पाठवली होती त्यांतील पहिले पत्रही याच दिवशी लिहिले होते आणि त्यात शेकडो गोष्टींचे स्पष्टीकरण मागितले होते. दुसऱ्या दिवशी २४ तासांचे आपले मौन संपवल्यानंतर महात्मा गांधी आणि जिन्ना हे दोघे परत सायंकाळी ५ वाजता भेटले. “काँग्रेस आणि लीगमध्ये आशावादी वातावरण होते” असे त्या दिवशीच्या सकाळच्या वर्तमानपत्रांमध्ये वृत्त होते. जणू काय या आशावादाला अधोरेखित करण्याकरिता की काय चौथ्या इस्टेटीसमोर झुकण्याची तयारी नसलेल्या जिन्नांनी पत्रकारांना बसण्याकरिता एखादी सतरंजी देण्याचेही नाकारले. बहुताश वृत्तपत्रांमध्ये अशीही बातमी होती की “ब्रिटिश इंस्टट्यूट ऑफ पब्लिक ओपिनियनने जनमत चाचणी घेतल्यानंतर त्यांना ब्रिटिश सरकारने काँग्रेसच्या आणि लीगच्या पुढाऱ्यांशी परत वाटाघाटी सुरू कराव्या” असे बहुसंख्य इंग्रजांचे मत असल्याचे आढळले. याशिवाय गांधीजी आश्वस्त करत म्हणाले होते की “आम्ही जर परस्परात सहमती न होता येथून

वेगळे झालो तर 'आमच्या अकलेचे दिवाळे निघाले आहे' असेच म्हणावे लागेल." श्री जिन्नांच्या शब्दांत सांगायचे तर "आमच्या सुज्ञपणाचे दिवाळे निघाले असे म्हणावे लागेल." त्या दिवशी गांधीजींच्या आशावादाकरिता कारणही होते. त्या दिवशी गांधीजींनी जिन्नांना लिहिलेल्या पत्रातून लीगच्या लाहोरच्या ठरावात जे काही आहे त्याचा सार सी. आरच्या फॉर्म्युलात आहे हे श्री जिन्नांना दाखवून देण्याचा कळकळीने प्रयत्न केला होता. "मी केवळ स्वतःचा प्रतिनिधी आहे, इतर कोणाचाही नाही" असे जे गांधीजी म्हणाले होते त्यावर श्री जिन्नांचा आक्षेप होता. श्री जिन्नांच्या या आक्षेपाचे निराकरण करण्याचा प्रयत्नही गांधीजींनी त्या दिवशी केला होता. ते म्हणाले होते की आपल्या दोघांमध्ये जर काही तडजोड झाली तर तिला काँग्रेसची मान्यता मिळावी म्हणून माझा जो काही प्रभाव आहे त्याचा मी उपयोग करीन. १२ सप्टेंबरला हे दोघेही सकाळी आणि सायंकाळी भेटले आणि ते एकूण चार तास बोलत होते. निदान त्या वेळी तरी वत्तपत्रांच्या प्रतिनिधींना चर्चेचे स्वरूप काय आहे ते निश्चित काहीही माहीत नव्हते. परंतु "चर्चा लांबेल" या निष्कर्षावर ते त्या दिवशी आले होते. इतके मात्र त्यांच्या लक्षात आले होते की या दोन पुढाऱ्यांमध्ये दररोज पत्रांची देवघेव सुरू आहे. त्या दिवशी श्री जिन्नांनी सुरू असलेल्या चर्चेला आणि पत्रव्यवहाराला शुद्ध सैद्धांतिक वादाचे रूप देण्याचा जो निर्णय घेतला त्यामुळे "चर्चेला काही गंभीर वळण लागलेले आहे" असा अंदाज १३ सप्टेंबरला चाणक्षपणामुळे त्यांनी केला. परंतु त्या दिवशी त्यांच्याकडे पाहणाऱ्या वार्ताहरांकरिता ही गोष्ट अगदी स्पष्ट नव्हती. दुसऱ्या दिवशी महात्मा गांधी जेव्हा श्री जिन्नांच्या घरातून बाहेर पडले तेव्हा ते वार्ताहरांना म्हणाले, "काल तुम्ही आमच्या चेहऱ्यावरून काही तरी वाचण्याचा प्रयत्न केला होता. आता आम्ही दोघेही इथे आहो. आमच्या चेहऱ्यांकडे पाहा आणि त्यातून आशा आणि आशेशिवाय इतर काहीही वाचण्याचा प्रयत्न करू नका."

हा आदेश आवश्यक होता कारण मुंबईच्या काही वर्तमानपत्रांनी संभाषणाच्या दीर्घ स्वरूपावरून ही चर्चा अपयशीच होईल असे भविष्य वर्तवण्याकरिता सुरुवात केली होती. एका स्थानिक वृत्तपत्राने, आधीच सी. आर.च्या फॉर्म्युलावरून आणि गेल्डरला गांधीजींनी दिलेल्या मुलाखतीवरून गांधीजींच्या विरोधात 'जिहाद' पुकारलेला होता. त्याने "ही चर्चा अपयशी होणार आहे" असे त्या दिवशी सकाळी स्पष्टपणे घोषित केले होते. १३ सप्टेंबरला जेव्हा अशा निराशावादी अंदाजाकडे या दोन पुढाऱ्यांचे लक्ष वेधण्यात आले तेव्हा श्री जिन्नांनी त्यांच्याबद्दल उदासीनतेचे धोरण अवलंबिले आणि म्हणाले, "त्यांची काय फिकीर करता?"

उत्तरार्थ महात्मा गांधी म्हणाले, "यांनी किती लिहिले आहे हे तुम्हाला माहीत नाही. तुम्ही वर्तमानपत्रे वाचता काय? हे लोक कोणता खोडसाळपणा करून राहिले आहेत याची तुम्हाला कल्पना नाही."

वार्ताहरांकडे परत वळत गांधीजी म्हणाले, "तुम्ही सर्व आम्हा दोघांनाही ओळखता. तुम्ही आम्हा दोघांनाही एकटे सोडायला पाहिजे, अथवा तुम्हांला जर आमचे चेहरे आणि हृदये वाचता येत असतील तर तुम्ही जे लिहिता ते आमच्यापैकी एकाला दाखवायला पाहिजे आणि मग वस्तुस्थिती काय आहे ते आम्ही तुम्हांला सांगू. तुम्हांला जर हिंदुस्थानची आणि जगाची सेवा करायची असेल तर तुम्ही शांत राहायला पाहिजे." हे शब्द गांधीजींच्या अंतःकरणातून बाहेर पडले होते. आपल्या पद्धतीत कायदेशीर अडथळा आणण्यासारखे काही तरी कायदे आझमच्या मनात अनाहूतपणे विकसित होत आहे याची गांधीजींना कल्पना आली होती. परंतु ते स्वतःला प्रार्थनेचा माणूस समजत असल्यामुळे त्यांनी आशेचा त्याग केला नव्हता. परंतु ते काहीही असले तरी तो आशेचा शेवटचा दिवस होता.

तडजोड काही ताबडतोब होऊ शकणार नाही असे ज्या दिवशी हिंदुस्थानच्या पुढाऱ्यांना अगदी अंतःकरणापासून वाटू लागले होते त्याच १३ सप्टेंबरला श्रीयुत चर्चिल आणि रुझवेल्टनी क्यूबेकमध्ये हिंदुस्थानबद्दल चर्चा करावी आणि अशा अनौपचारिक परिषदांनीच युद्धोत्तर जगाचे स्वरूप आणि रचना कशी राहील, तसेच त्या व्यवस्थेत हिंदुस्थानचे भवितव्य आणि त्याच्या स्वातंत्र्याच्या किचकट प्रश्नाकडेही दुर्लक्ष केले जाणार नाही असे रॉयटरने घोषित करावे यात योगायोगापेक्षाही अधिक असे काही तरी होते काय?

नैराश्याचे वातावरण

गुरुवारी १४ सप्टेंबरला व्हाईसरॉयच्या कार्यकारिणीचे सदस्य अझिझुल हक येऊन श्री जिन्नांना भेटले. अफवा अशीही होती की सर सुलतान अहमदनी जिन्नांकडे मुलाखत मागितली होती, परंतु ती विनंती फेटाळण्यात आली. यासंबंधात स्पष्टीकरण देण्याची ज्यांना आवश्यकता वाटत होती त्यांचे म्हणणे होते की अगदी अलीकडच्या भाषणात श्री जिनांचा जो दृष्टिकोन होता तोच सर श्री अझिजुल हकचाही होता, उलटपक्षी सर सुलतान अहमदनी कधीही पाकिस्तानच्या सिद्धांताची तरफदारी केली नव्हती.

१४ सप्टेंबरच्या वर्तमानपत्रांमध्ये केंद्रीय विधिसभेतील युरोपिअन गटाचे पुढारी सर हेन्री रिचर्डसन यांचे भाषण होते. या भाषणात या सद्गृहस्थाची भाषा मालकी हक्काची होती. हिंदुस्थानात राहणाऱ्या अधिकारी नसलेल्या युरोपिअनांच्या तोंडी अशी भाषा स्वाभाविकपणे येत असते. त्यांचे म्हणणे होते की महात्मा गांधी आणि जिन्नांमध्ये जर काही करार होत असेल तर तो “निश्चित आणि परिपूर्ण” असला पाहिजे. त्यात काहीही अस्पष्ट असू नये, कोणताही विषय घटना तयार करणाऱ्या संस्थेकडे सोपवण्यात यायला नको, आणि अशाच प्रकारची इतर कोणत्याही प्रकारची समस्या असायला नको. इथेसुद्धा परत नवल वाटावे असा योगायोगाचा वा

योगायोगाहून अधिक कशाचा तरी हात दिसून पडतो काय? काही वृत्तपत्रांनी घोषित केले होते की पुढारी पुढे काय करायचे याची चर्चा करत होते आणि आज पत्रव्यवहार पाहिला असता आम्हाला कळते की महात्मा गांधींनी आपल्या १४ तारखेच्या पत्रात काहीही करण्याआधी “तिसरा पक्ष काढून टाकणे आवश्यक आहे” या महत्त्वाच्या गोष्टीची विशेषेकरून नोंद केली होती. त्याच्या एक दिवस आधी श्री जिन्नांनी कशाबद्दलही मुळीच बांधिलकी न दाखवता प्रांतिक मध्यंतरकालीन सरकारचे स्वरूप आणि कार्य कसे आणि कोणते असेल हे विस्ताराने स्पष्ट करण्याची मागणी केली होती. महात्मा गांधींना जितक्या व्याख्या देणे भाग पडले होते तितक्या जर त्यांनी सर हेन्री रिचर्डसनला दिला असत्या तर त्यांचेसुद्धा समाधान झाले असते, परंतु श्री जिन्नांचे काही समाधान झाले नाही.

दुसऱ्या दिवसाच्या वृत्तपत्रांमध्ये सर स्टॅफर्ड क्रिप्स यांनी अमेरिकी वृत्तपत्रांना दिलेल्या मुलाखतीची बातमी होती. त्यात त्यांनी नमूद केले होते की “हिंदुस्थानकरिता नवीन घटना तयार करण्याचे काम कठीण आणि क्लिष्ट आहे. ते युद्धकाळात हाती घेता येऊ शकत नाही. हिंदुस्थानातील पक्षांना त्यात सहभागी होता यावे म्हणून जर काही तात्पुरती व्यवस्था करायची असेल तर ती सध्याच्या घटनेअंतर्गतच करायला पाहिजे.” साम्राज्याला या गोष्टीची परत आठवण करून देण्याची गरज नेमकी या वेळी जी वाटली तिचा वाटाघाटींवर काही परिणाम झाला की नाही हे माहीत नाही.

शुक्रवारी, सप्टेंबर १५ला बाह्यतः सर्व काही जसेच्या तसे कायम होते. महात्माजी आले. कायदे आझमनी त्यांचे स्वागत केले. सर्व लोकांनी जो सल्ला दिला होता, सूचना केल्या होत्या आणि सद्भावना व्यक्त केल्या होत्या त्याबद्दल त्यांचे आभार मानण्याकरिता श्री जिन्नांनी वृत्तपत्रांचा चातुर्याने उपयोग केल्यानंतर ते आणि गांधीजी वर गेले. ते जेव्हा बाहेर आले. तेव्हा

श्री जिन्नांच्या चेहऱ्यावर तेच शुष्क स्मित होते. महात्माजी गेले. वाटाघाटींच्या काळातील दररोज होणारा हा कंटाळवाणा कार्यक्रम होता. दररोजच्या या येण्याजाण्याच्या कार्यक्रमाच्या वेळी जे लोक दररोज हजर असायचे त्यांना कदाचित यात काही सूक्ष्म बदल आढळला असेल. जिन्नांच्या चेहऱ्यावरील स्मित दिवसेदिवस अधिकाधिक ओढूनताणून आणल्यासारखे वाटत होते, महात्माजी यायचे तेव्हा त्यांचा चेहरा दररोज अधिकाधिक गंभीर होत चालला असल्याचे दिसत होते. आपल्या पाहुण्याच्या स्वागतार्थ पडवीत येण्याची त्यांची सवय बंद झाली. दिवाणखान्यात उभे राहून स्वागत करण्यावरच त्यांनी समाधान मानले. शनिवारी, सप्टेंबर १६ला मुलाखत झाली नव्हती. नेत्यांचे दर्शन होत नसतानाही वृत्तपत्रांनी नाराजीने अंदाज वर्तवणे सुरूच ठेवले होते. रविवारी ते परत भेटले. परंतु भेटण्यापूर्वी त्याच दिवशी महात्माजींना श्री जिन्नांचे पत्र मिळाले होते. त्यात त्यांनी राजकीय पत्रे कशी लिहावी याचा धडा गांधीजींना शिकवण्याचा प्रयत्न केला होता. श्री जिन्नांना मध्यंतरकालीन प्रांतिक सरकारचे स्वरुप आणि कार्यपद्धती यांसंबंधातील व्याख्या आणि स्पष्टीकरणे पाहिजे होती. गांधीजींनी व्याख्या आणि स्पष्टीकरणे देण्याचा प्रयत्न केला. ही स्पष्टीकरणेच नाहीत असे श्री जिन्नांनी प्रत्युत्तरात लिहिले. गांधीजीं कोणाचेही प्रतिनिधी नाहीत यावर ते आता आधीपेक्षाही किती तरी अधिक भर देऊ लागले होते.

रविवारी प्रार्थनासभा फार मोठी झाली. आणि जमावाची उत्सुकता पाहून त्यावर टीका करत गांधींजी म्हणाले प्रार्थना आरडाओरड करण्याकरिता नसते. सोमवारी, १८ सप्टेंबरला गांधीजींचे मौन असल्यामुळे मुलाखत झाली नाही.

गुरुवारी श्री जिन्नांचा ईदप्रित्यर्थचा संदेश प्रकाशित झाला. त्यात वाटाघाटींबद्दल जरी पूर्णपणे मौन पाळण्यात आले होते तरी वातावरणात जो तणावाचा वास होता त्यावरून गांधीजींना वाटत असलेली आशा व्यर्थ असल्याचेच जाणवत होते. त्या दिवसी गांधीजी

आपल्या प्रार्थना प्रवचनात म्हणाले. “आम्ही जी बोलणी सुरू ठेवली आहे ती आशा असल्याशिवाय नाही याबद्दल तुम्ही आश्वस्त असायला पाहिजे. आता यापुढे आशा करणे व्यर्थ आहे असे जर मला वाटले असते तर तसे सांगायला मी संकोच केला नसता”. परंतु जे लोक श्री जिन्नांना ओळखत होते, ज्यांनी त्यांची वक्तव्ये आणि घोषणा वाचल्या आणि ऐकल्या होत्या त्यांना ईदचा संदेश वाचल्यानंतर आशावादी राहण्याकरिता निश्चितच कोणताही आधार दिसत नव्हता. ५ ऑगस्टला लाहोर येथे दिलेल्या त्यांच्या भाषणात सामावून घेण्याची जी भावना दिसून पडत होती, तेव्हा “भूतकाळ गाडून टाकण्याची” त्यांना जी इच्छा होती ती आता दिसून पडत नव्हती. श्री जिन्नांच्या राजकीय व्यक्तिमत्वाचा अतिशय महत्त्वाचा भाग झालेल्या कट्टर अडेटट्टूपणाशिवाय ईदच्या संदेशात अजून काहीही दिसत नव्हते.

कायदे आझम म्हणाले - “तुम्हाला मागील ईदला संदेश दिल्यानंतर राष्ट्र म्हणून आपली प्रगती स्थिर आणि ठोस आहे. आपली शक्ती सतत वाढते आहे आणि आज मला सांगताना आनंद होतो की हिंदुस्थानातील मुसलमानांमध्ये पराकोटीचे ऐक्य झाले आहे. आपल्या राष्ट्रीय उद्दिष्टाकरिता त्यांची कोणताही त्याग करण्याची तयारी आहे. आता आपण प्रत्यक्षात राष्टघडणीच्या कामाला लागलो आहो. आपल्या मातृभूमीत म्हणजे पाकिस्तानमध्ये ज्या भागाचा समावेश होणार आहे त्या भागाच्या सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक आणि विशेषतः औद्योगिक पुनर्बांधणीच्या कामाला आपण लागलो आहो. आपल्या प्रगतीत अडथळा आणणाऱ्या आपल्या देशात राहणाऱ्या कट्टर प्रवृत्तीच्या काही पाखंडी लोकांना अर्थातच आपल्याला हाताळावे लागेल. मला आनंद होतो की मुसलमानांना आता त्यांच्या जबाबदारीची जाणीव होऊ लागली आहे. आणि आपल्याला सहजपणे फसवता येऊ शकत नाही हे त्यांनी मुलतानमध्ये झालेल्या पोटनिवडणूकीत दाखवून दिले आहे. आज आपण एक राष्ट्र म्हणून उभे आहो.”

जिन्नांच्या संदेशात एक राष्ट्र म्हणून आपण प्रगती करत आहो हा जो उल्लेख होता तो बहुधा गांधीजींनी त्या दिवशी जे लिहिले होते त्याला दिलेले उत्तर असावे. त्या दिवशी गांधीजींनी जिन्नांना लिहिले होते की आपण दोघांनी "मान्य केलेच पाहिजे की आपणा दोघांमध्ये द्विराष्ट्र सिद्धांताबद्दल मतभेद आहेत आणि हा प्रश्न आपण स्वयंनिर्णयाच्या आधारावर सोडवला पाहिजे." गांधीजी म्हणाले होते की जर विभाजन व्हायचेच असेल तर हे गंभीर पाऊल त्या भागातील जनतेसमोर ठेवले पाहिजे आणि त्याकरिता त्यांची संमती घेतली पाहिजे. त्या भागातील सर्वात महत्त्वाचा भाग होता पंजाब. पंजाबींना विभाजन पाहिजे होते काय? हा प्रश्न जेव्हा केव्हा विचारला जायचा तेव्हा श्री जिन्ना अस्वस्थ होत असत. यामुळे ईदच्या संदेशात श्री जिन्ना "कट्टर प्रवृत्तीच्या काही पाखंडी लोकांना" अशा निंदानालस्ती करणाऱ्या शब्दावर उतरले होते. ईदचा हा संदेश खरोखरच विचित्र होता. त्यात लोकांना आशा जागृत व्हावी असा एक शब्दही नव्हता, परंतु पाकिस्तानच्या मुक्तीचा मुख्य मुद्दा म्हणून मुलतानच्या पोटनिवडणुकीचा मात्र त्यात उल्लेख होता.

ईदमुळे बुधवारी मुलाखत झाली नाही. अनेक वर्षात शक्य होते त्यापेक्षा अधिक सौहार्दाने मुंबईत हा सण साजरा करता येणे शक्य झाले. लीगच्या पुढाऱ्यांबरोबर काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांनीही ईदच्या सभांना हजेरी लावली आणि त्या सभेत श्री भूलाभाई देसाई आणि श्री राजगोपालाचारी बोलले. श्री देसाईंनी काँग्रेस पक्षाची भूमिका मांडली आणि म्हणाले की आधुनिक काळ धर्माच्या नावाने ओळखले जाण्याचा नाही. देशाचे स्वातंत्र्य मिळवण्याकरिता परस्परांना समजून घेण्याची आणि ऐक्याची आज गरज आहे. राजाजींचे मुसलमानांच्या जमावाने मनःपूर्वक स्वागत केले. त्याबद्दल राजाजींनी त्यांचे अंतऋकरणपूर्वक आभार मानले. ते म्हणाले की गांधी-जिन्ना वाटाघाटी तुमच्या आणि माझ्या अंतःकरणाच्या कितीही जरी जवळ असल्या तरी त्यांच्याबद्दल मी बोलू

शकत नाही. त्यांनी आपल्या भाषणाचा समारोप पुढील सावधगिरीच्या सूचनेने केला - “त्या जेव्हा संपतील तेव्हा मी तुम्हांला देशभरात ओरडत असताना आणि हिंदुस्थानची शांतता भंग करताना आढळेन”. इतकेच नाही तर प्रांतिक मुस्लिम लीगचे अध्यक्ष चुंद्रीगरांनीसुद्धा द्वीराष्ट्र सिद्धांत ताबडतोब मान्य करण्यात यावा असा आग्रह तीव्रतेने धरला नाही. उलटपक्षी ब्रिटिशांना सत्तेचे हस्तातरण करणे भाग पडेल इतकी क्षमता आपल्यामध्ये यावी म्हणून “हिंदू आणि मुसलमानामध्ये सांप्रदायिक सामंजस्य निर्माण होऊन त्यांच्यात ऐक्य व्हावे म्हणून प्रयत्न करणाऱ्या श्री गांधी आणि श्री जिन्ना यांच्यात सुरू असलेल्या वाटाघाटीकडे प्रत्येक हिंदूचे आणि मुसलमानाचे डोळे लागलेले आहेत” असे ते म्हणाले. त्यांच्या प्रयत्नाला यश मिळावे म्हणून त्यांनी प्रार्थना केली. या सभेवरून कधी नाही इतके स्पष्टपणे दिसून आले की ‘सी. आर. फॉर्म्युला’ फेटाळण्याची श्री जिन्नांनी जी भूमिका घेतली होती ती मुसलमान समाजाला नकोशी झाली होती. मलबार हिलला जरी ‘सी. आर. फॉर्म्युला/ घृणास्पद वाटत होता तरी मुसलमान समाजाला तसे करणे भावले नव्हते.

वाटाघाटी मोडल्या

जोपर्यंत वृत्तपत्रसृष्टीचा आणि जनतेचा संबंध आहे वाटाघाटी सुरू झाल्यापासून १४ सप्टेंबरपर्यंतचा काळ आशादायी वातावरणाचा होता. १४ सप्टेंबरपासून तर ईदपर्यंतचा काळ नैराश्याचा होता. ईदनंतर गुरुवार सप्टेंबर २१पासून तिसऱ्या कालखंडाची - वाटाघाटी मोडण्याच्या कालखंडाची सुरुवात झाली. त्या दिवशी चर्चा नेहमीपेक्षा दहा मिनिट जास्त वेळ चालली. गांधीजींनी २ ऑक्टोबरला सेवाग्राममध्ये राहण्याचा आपला निर्णय जाहीर केला. आणि पोलिसांनी मलबार हिलला भेट देण्याच्या बंदीचा काळ ३० सप्टेंबरपर्यंत लाबवला. पोलिसांनाही भविष्याची कल्पना आली ही निश्चितच कौतुकास्पद गोष्ट आहे.

तो गुरुवारच होता की ज्या दिवशी श्री जिन्नांनी या कलखंडात जी पत्रांची मालिका लिहिली त्यांतील सर्वाधिक प्रक्षोभक आणि बहुधा सर्वाधिक अडथळा निर्माण करणारे पत्र महात्मा गांधींना लिहिले. त्यात त्यांनी लिहिले की स्वयनिर्णय पुरेसे नाही. पाकिस्तानचा त्यांचा अर्थ होता 'एक असा नवीन देश निर्माण करण्याकरिता हिंदुस्थानातून एक तुकडा नेहमीकरिता काढून घेणे की ज्याचा यापुढे प्रशासन आणि संरक्षण यासारख्या बाबींकरितासुद्धा उर्वरित हिंदुस्थानशी काहीही संबंध राहणार नाही'. या पत्राचा उद्देश अपमानित करण्याचा जरी असता तरी त्यात अजून सुधारणा करण्याची आवश्यकता नव्हती.

त्याच दिवशी श्री जिन्ना आणि इ. व्ही. रामस्वामी नायकर यांच्यात झालेला पत्रव्यवहार वृत्तपत्रांमधून प्रकाशित करण्यात आला. त्यावरून असे लक्षात येते की श्री जिन्ना जरी संपूर्ण स्वतंत्र पाकिस्तानच्या बाजूने होते आणि ती "हिंदुस्थानी मुसलमानांची मातृभूमी असावी" असेही त्यांना वाटत असले तरी ज्या इतर गटांना हिंदुस्थानपासून पूर्णपणे विभक्त व्हावेसे वाटत होते त्यांच्याबद्दल त्यांना मनातून फारशी सहानुभूती वाटत असल्याचे दिसत नाही. दक्षिणेचे कायदे आझम म्हणवले जाण्याऱ्या पेरियारना श्री जिन्नांनी लिहिले, "मला मद्रासच्या लोकांबद्दल नेहमीच सहानुभूती वाटत आली आहे. त्यांच्यातील ९० टक्के लोक ब्राह्मणेतर आहेत. आणि तुम्हाला जर तुमचे वेगळे द्रविडीस्थान स्थापन करायचे असेल तर यासंबंधी निर्णय घेणे पूर्णपणे तुमच्या लोकांवर अवलंबून आहे. मी अजून काही सांगू शकत नाही, आणि तुमच्यातर्फे तर मी निश्चितच बोलू शकत नाही. मी जेव्हा एकापेक्षा अधिक वेळा मद्रासमध्ये आलो होतो तेव्हा मी तुमच्यासमोर आणि तुमच्या सहकाऱ्यांसमोर माझी भूमिका स्पष्ट केली होती. परंतु तुम्ही निर्णय घेण्याकरिता असमर्थ आहा असे माझ्या आतापर्यंतच्या तुमच्या कामकाजावरून लक्षात आले आहे. तुमच्या प्रांतातील लोकांना खरोखरच जर वेगळे द्रविडीस्थान पाहिजे असेल तर तसे ठामपणे सांगण्याचे

काम त्यांचे आहे. तुमच्या लक्षात माझी भूमिका आली असेल. मी केवळ 'मुसलमान हिंदुस्थान'बद्दल बोलू शकतो. तुम्हाला मी इतकेच आश्वासन देऊ शकतो की हिंदुस्थानातील कोणताही वर्ग, आणि विशेषतः दक्षिणेतील ब्राह्मणेतर जर योग्य आणि न्याय्य दावा करत असतील तर मी केव्हाही आणि कुठेही असलो तरी त्यांच्या मागणीला पाठिंबा देत असल्याचे तुम्हाला आढळेन."

शुक्रवारी सप्टेंबर २२ला गांधीजी आणि श्री जिन्ना परत भेटले. गांधीजी भेटायला येण्यापूर्वी सर तारिक अमीर अली तसेच मुंबई प्रांतिक मुस्लिम लीग समितीच्या सदस्यांसह चुंद्रिगर त्यांना भेटून गेले होते. श्री चुंद्रिगराना श्री जिन्ना म्हणाले होते की चर्चा सुरू आहे आणि "ती व्यवस्थित सुरू नाही असे समजण्याचे काही कारण नाही. जर ती योग्य दिशेने सुरू नसती तर एव्हाना वाटाघाटी मोडल्या असत्या." वाटाघाटी यशस्वी व्हाव्या म्हणून प्रार्थना करा असे त्यांनी भेटायला येणारांना सांगितले. श्री जिन्नांनी घेतलेली ही भूमिका त्यांनी आदल्या दिवशी लिहिलेल्या पत्रातूनही दिसत होती असा जर विचार केला तर त्यांची ईश्वरावरील श्रद्धा शब्दशः असीम होती असे दिसते. त्या दिवशी गांधीजींनी श्री जिन्नांना जे पत्र लिहिले होते त्यात "आपण गोलगोल फिरत आहो" असे त्यांनी लिहिले होते आणि आपल्याला मार्गदर्शन करण्याकरिता वा मध्यस्थी करण्याकरिता तिसऱ्या पक्षाला बोलावण्यात यावे असेही त्यांनी सूचित केले. जिनांना जर खरोखरच मार्गदर्शानाची इच्छा असती तर या सूचनेत करण्यात आलेले आवाहन कदाचित त्यांना भावले असते. परंतु बहुधा तोपर्यंत त्यांनी गांधीजींभोवती तक्रारींचे आणि टीकेचे जाळे विणत राहायचे आणि गोलगोल फिरत राहण्याशिवाय अजून काहीही करायचे नाही असे ठरवले असावे. त्या दिवशीच्या चर्चेनंतरच गांधीजींनी लिहिलेल्या पत्रात "या चर्चेची कटू चव माझ्या

जिभेवर अजूनही रेंगाळते आहे" असे उद्गार काढले असावे. त्या दिवशीच आम्ही "वाटाघाटी मोडण्याच्या क्षणापर्यंत पोहोचलो होतो" असेसुद्धा गांधीजी म्हणाले होते.

शनिवारी आणि रविवारी नेहमीप्रमाणे चर्चा सुरू राहिली. रविवारी जेव्हा हे पुढारी बाहेर आले तेव्हा वार्ताहरांनी काही वर्तमानपत्रात आलेल्या वृत्ताप्रमाणे आम्ही काही वक्तव्याची अपेक्षा करू शकतो काय असे विचारले असता त्यावर श्री जिन्ना म्हणाले आम्ही मंगळवारी परत भेटत आहो, आणि ते पुढे म्हणाले, "मी जे काही म्हणालो त्यापेक्षा मी तुम्हांला अधिक काही सांगू शकत नाही. तुम्ही मला सतत प्रश्न विचारायला नको." गुजराती वृत्त जन्मभूमीत आलेल्या काही वृत्ताकडे त्यांचे लक्ष वेधण्यात आले असता ते म्हणाले, "मला जे काही सांगता येणे शक्य होते ते मी तुम्हांला सांगितले आहे". वार्ताहरांनी त्यांना परत विचारले, "त्या वृत्तपत्रात जे काही सांगण्यात आले आहे त्यावर आम्ही विश्वास ठेवायला नको काय?" त्यावर श्री जिन्ना म्हणाले, "तुम्ही परत प्रश्न विचारत आहा. हे बरोबर नाही." खरी गोष्ट तर ही आहे की वाटाघाटी तुटल्या आहेत असा स्पष्ट निष्कर्ष जन्मभूमीने काढला होता. पुढाऱ्यांनी त्या दिवशी कोणत्या विषयावर चर्चा केली हेसुद्धा त्याने लिहिले होते. याशिवाय पूर्वानुमान करत त्याने लिहिले होते की या दोन पुढाऱ्यात कोणताही करार होणार नाही. नंतरच्या घटनांवरून हे वृत्तपत्र बरोबर असल्याचे सिद्ध झाले आणि त्याच्याजवळ महात्मा गांधी आणि श्री जिन्ना यांच्यात त्या वेळी सुरू असलेल्या पत्रव्यवहाराच्या प्रतीही होत्या.

शनिवारी आणि रविवारी (दुसऱ्या आठवड्याच्या) त्यांच्यात झालेल्या पत्रव्यवहारामुळे त्यांच्यात अजूनच तणाव निर्माण झाला. गांधीजींनी लवादाचा मांडलेला प्रस्ताव श्री जिनांनी आपल्या पत्रात झिडकारला. त्यानी विचारलेल्या नेहमीच्या प्रश्नाच्या स्वरुपापेक्षाही यावेळी त्यांनी विचारलेल्या प्रश्नांचे स्वरूप वाईट होते. त्यांनी गांधीजीं कोणाचेही प्रतिनिधित्व नव्हते यावर

आणि आठ ऑगस्टच्या ठरावावर अजून तीव्र आक्षेप घेतले. श्री जिन्नांचे मत होते की गांधीजींनी मांडलेल्या या ठरावाचा उद्देश ब्रिटिशांना सत्तांतर करायला लावण्याचा नव्हता तर मुस्लिम लीगमध्ये गोंधळ निर्माण करण्याचा होता. कायदे आझम श्री जिन्नांनी जेव्हा असे असमर्थनीय युक्तिवाद करायला सुरुवात केली तेव्हा "भूतकाळ विसरण्याच्या" भूमिकेवरून कायदे आझम ढळलेले असावे आणि आपल्या नेहमीच्या भूमिकेवर आले असावे असे महात्मा गांधींच्या निश्चितच लक्षात आले असावे. बहुधा हे जाणवल्यानंतर विदेश विभाग, संरक्षण, आंतरदेशीय दळणवळण इत्यादी विषयांच्या संचालनाकरिता दोन्ही देशांच्या हिताच्या दृष्टीने एकच सामान्य अधिकरण असावे या अटीवर गांधीजींनी २४ तारखेला पत्र लिहून जिन्नांना स्वातंत्र्य मिळवल्यानंतर मुसलमानांना वेगळे होण्याच्या अधिकार असेल असा नवीन प्रस्ताव दिला असावा. महात्मा गांधींनी हा प्रस्ताव काही निश्चित अटींवर दिला होता. याच्या उत्तरार्थ 'तुम्ही दिलेला प्रस्ताव लाहोर ठरावाच्या विरोधी आहे' असे म्हणणारे श्री जिन्नांचे २५ तारखेचे पत्र गांधीजींना मिळाले. २५ तारखेला सोमवार असल्यामुळे त्या दिवशी मुलाखत झाली नाही. मौन सुरू असतानाच गांधीजींनी जिन्नांना प्रस्ताव दिला की मला मुस्लिम लीगच्या कार्यकारिणीसमोर वा मुस्लिम लीगच्या उघड सत्रासमोर माझी बाजू मांडण्याची संधी द्या. दुसऱ्या दिवशी दिलेल्या उत्तरात लीगच्या अध्यक्षांनी हा प्रस्ताव फेटाळून लावला.

मंगळवारी सप्टेंबर २६ला जेव्हा वार्ताहर लोक नेहमीप्रमाणे श्री जिन्नांच्या हिरवळीवर गोळा झाले तेव्हा हा या वाटाघाटींचा बहुधा शेवटचाच दिवस असावा आणि आज आपल्याला वाटाघाटी अयशस्वी झाल्याची बातमी मिळेल अशी भावना त्यांच्यात होती. परंतु तसे झाले नाही. त्या दिवशी झालेल्या चर्चेनंतर आम्ही उद्या परत भेटणार आहो असे श्री जिन्नांनी घोषित केले. सप्टेंबर २६ला या पुढाऱ्यांनी पत्रांची अखेरची देवेघेव केली. दुसऱ्या दिवशी 'लोकमान्य' आणि 'जन्मभूमी'

या वृत्तपत्रांनी आपल्या सकाळच्या आवृत्तीत आदल्या दिवसाच्या सायंकाळपर्यंत झालेला संपूर्ण पत्रव्यवहाराचा अनुवाद प्रकाशित केला. यामुळे श्री जिन्नांच्या घरी गोळा झालेल्या पत्रकारांना माहीत होते की आजच्या भेटीचा उद्देश पत्रकारांना हा पत्रव्यवहार कोणत्या स्वरूपात द्यावा हे ठरवणेच असेल. अपेक्षेप्रमाणे त्या दिवसाच्या चर्चेनंतर श्री जिन्नांनी पत्रकारांना पत्रव्यवहाराचा प्रती दिल्या आणि त्याचबरोबर एक लहानसे वक्तव्यही दिले -

वर्तमानपत्रांच्या एका वर्गात अवेळी पत्रव्यवहार प्रकाशित झाल्याबद्दल किती तरी आशंका व्यक्त केल्या जात होत्या. महात्मा गांधींनी विश्वास व्यक्त केला की माझ्या सचिवालयाकडून ही बातमी फोडली जाऊ शकत नाही. याचा अर्थ काय होतो हे श्री जिन्नांच्या लक्षात आले. यामुळे ते संतापून म्हणाले की माझे सचिवालयसुद्धा संशयातीत आहे. हे कोडे सोडवण्याकरिता अनेक उपाय सुचवण्यात आले. त्यांतील एक पर्याय चौकशीकरिता स्वीकारण्यात आला. तो असा - “गत शनिवारी एक स्थानिक पत्रकाराने ज्याचा संबंध इंडियन न्यूज एजंसी आणि मुंबई गुप्तहेर संस्थेशीही होता” ब्लिट्झ या वर्तमानपत्राला फोन केला. त्याला गांधी-जिन्ना पत्रव्यवहार, चर्चेचे गोपनीय इतिवृत्त इत्यादी सर्व विकायची इच्छा होती. नंतर हा सौदा राजकीय आणि नैतिक कारणांकरिता होऊ शकला नाही. आरकेकेची (आर. के. करंजिया, ब्लिटझचे संचालक, संपादक) इच्छा या कागदपत्रांचे सर्वाधिकार पूर्णपणे ब्लिट्झकरिता विकत घेण्याची होती आणि त्याचबरोबर हा पत्रव्यवहार प्रकाशित करायचा की नाही हे देशहिताच्या दृष्टीने ठरवण्याचा अधिकारही त्यांना राखून ठेवण्याची इच्छा होती. यामुळेच अडचण निर्माण झाली. सर्वात आधी आपल्यालाच बातमी मिळावी या धडपडीमागे ज्या राजकीय सांप्रदायिक शक्ती होत्या. काहीही झाले तरी आणि कितीही त्याग करावा लागला तरी हा गोपनीय पत्रव्यवहार सार्वजनिक संपत्ती असलाच पाहिजे अशा त्यांची इच्छा होती. यामुळे ब्लिटचा सौदा फिसकटला.

वृत्तपत्रांचा वार्ताहर आणि गुप्तहेर खात्यात काम करणारा आपली फाईल घेऊन अजून कुठे तरी गेला. बाकी सर्व सर्वांनाच माहीत आहे.

अशा प्रकारे गाजावाजा करत नाही तर गुपचूप माऊंट प्लेझंट येथील चर्चा संपुष्टात आली. लक्षावधी हिंदुस्थानी देशातील सांप्रदायिक तणाव संपवण्याचा "अगदी सोपा मार्ग" म्हणून या नवीन प्रकरणाकडे पाहत होते. सर्वसामान्य विवेक असलेला कोणताही माणूस सहमत होईल की हिंदुस्थानी मुसलमानांना जे काही हवे होते वा जे मिळावे म्हणून ते आशा करत होते ते सर्व या प्रस्तावात होते. परंतु एका माणसाच्या हेकेखोरपणामुळे सर्वांच्या आशा आणि लाभाची धूळधाण झाली असे करोडो लाकांना जाणवले. या चर्चेच्या परिणामी काँग्रेसमध्ये निश्चितच नाराजी पसरली होती. परंतु मुसलमानांकरिता हा एक धडा होता आणि त्यांनी याचा विचार केला पाहिजे. जिन्नांनी घेतलेली भूमिका ही अशी होती - हिंदुस्थानातील मुसलमानांना समाजात वेगळे राष्ट्र म्हणून कायदेशीर दर्जा मिळाला पाहिजे, सध्याच्या त्यांच्या गुलामगिरीच्या परिस्थितीत त्यांचे अस्तित्व वेगळ्या स्वतंत्र राष्ट्राच्या रूपात असू शकत नाही आणि शेजारी राष्ट्रांशीही ते मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवू शकत नाही. अशा प्रकारच्या संबंधाशिवाय पाकिस्तानचे राष्ट्र म्हणून अस्तित्व अशक्य आहे. ही भूमिका सर्व मुसलमानांना मान्य आहे काय अथवा मुस्लिम लीगच्या सर्व सदस्यांना मान्य आहे काय? गांधीजींना पाठवलेल्या आपल्या अखेरच्या पत्रात श्री जिन्ना जवळपास सूचित करतात की माझ्या या भूमिकेला माझ्या स्वतःच्याच संघटनेत पुरेसा पाठिंबा मिळू शकत नाही याची मला जाणीव आहे. असे नसते तर ते धमक्यां आणि परिणामाच्या विचाराने खोड्यात अडकण्याच्या भीतीने ते घाबरले नसते.

३.परिशिष्टे

३.१. चर्चेपूर्वीचा पत्रव्यवहार

स्थानबद्धतेतून गांधींजींचे प्रयत्न

(मे ४, १९४३ला गांधीजींनी स्थानबद्धतेतून पुढील पत्र श्री जिन्नांना पाठवले होते. ते सरकारने अडवून ठेवले होते. नंतर गांधीजींचे स्वीय सचिव प्यारेलालनी १८ मे १९४४ ला ते पत्र प्रकाशित केले.)

३.१.१. स्थानबद्धतेतून गांधींजींनी श्री जिन्नांना पाठवलेले पत्र

स्थानबद्धांची छावणी,

मे ४, १९४३

कायदे आझम,

माझी तुरुंगात रवानगी झाल्यानंतर काही दिवसांनी सरकारने मला हव्या असलेल्या वृत्तपत्रांची यादी विचारली, मी माझ्या यादीत डॉनचा समावेश केला. ते मला जवळपास नियमितपणे मिळते. जेव्हा केव्हा ते माझ्याकडे येते तेव्हा मी ते काळजीपूर्वक वाचतो. डॉनच्या स्तंभांमध्ये आलेले मुस्लिम लीगच्या सभेच्या कार्यवृत्तही मी वाचत असतो. मी तुम्हाला लिहावे ('ट्रान्सफर ऑफ पॉवर', खंड ३, पृष्ठ ९८२नुसार एप्रिल २४ला मुस्लिम लीगच्या दिल्ली येथील वार्षिक अधिवेशनातील अध्यक्षीय भाषणात जिना म्हणाले म्हणाले होते : "पाकिस्तानच्या आधारावर जर श्रीयुत गांधींची आजही मुस्लिम लीगशी तडजोड करण्याच्या इच्छेने मला भेटाण्याची खरोखरच इच्छा असेल तर माझ्याइतक्या उत्साहाने दुसरा कोणीही त्यांचे स्वागत करणार नाही. . . . . त्यांची मनोभूमिका जर त्याकरिता तयार झालेली असेल तर श्रीयुत गांधींना सरळ मला लिहिण्यापासून कोण अडवू शकतो?. . . मला जर असे पत्र पाठवण्यात आले तर ते पत्र अडवण्याचे साहस सरकार करील यावर मी विश्वास ठेवू शकत नाही. . . .") म्हणून तुम्ही दिलेल्या निमंत्रणाची मी नोंद घेतली आहे. म्हणूनच हे पत्र. मी तुमच्या निमंत्रणाचे स्वागत करतो. पत्रव्यवहाराने चर्चा करण्याऐवजी आपण सरळ भेटून चर्चा करावी अशी माझी सूचना आहे. परंतु मी तुमच्या हाती आहे.

आशा आहे की हे पत्र तुम्हाला पाठवले जाईल आणि तुम्ही जर माझ्या प्रस्तावाशी सहमत असाल तर सरकार तुम्हाला मला भेटू देईल.

एका गोष्टीचा मी उल्लेख केला तर बरे राहील. तुमच्या निमंत्रणात "जर" आहे असे दिसते. तुम्हाला असे म्हणायचे आहे काय की माझे हृदयपरिवर्तन झालेले असेल तरच मी तुम्हाला लिहावे? माणसाच्या अंतःकरणाची माहिती केवळ ईश्वरालाच असते. तुम्ही मी जसा आहे तसा माझा स्वीकार केला तर मला आवडेल.

तुम्ही आणि मी - आपण दोघांनीही सांप्रदायिकतेच्या हा महान प्रश्न सोडवण्याचा निर्धार करून आपल्या हाती घ्यावा आणि जो कोणता तोडगा निघेल त्याच्याशी संबंधित लोकांनी आणि

त्यात रस असणाऱ्या सर्वांनी तो स्वीकारावा म्हणून आपण सोबत काम का करू नये? (सरकारने मो. अ. जिन्ना यांच्याकडे हे पत्र पाठवले नाही; पाहा पुढील विषय; शिवाय "सर रिचर्ड टोटेनहॅम यांना पत्र", मे २७, १९४३. गांधीजींचे स्वीय सचिव प्यारेलालनी १८ मे १९४४ ला हे पत्र प्रकाशित केले होते.)

अंतःकरणपूर्वक तुमचा,

मो. क. गांधी

कायदे आझम मो. अ. जिन्ना

माऊंट प्लेझंट रोड,

मुंबई

इंग्रजी फोटोप्रत. सी. डब्ल्यू. १०४३४ ब. सौजन्य - इंडिया ऑफिस लायब्ररी. शिवाय 'गांधीज कॉरस्पॉन्डन्स विथ द गव्हर्नमेंट', पृष्ठ ७१ आणि 'कॉरस्पॉन्डन्स विथ मि. गांधी' पृष्ठ १४, शिवाय पाहा म. गा. सं. सा. खंड ८३, २४७. मो. अ. जिन्ना यांना पत्र

३.१.२. सरकारने गांधीजींचे पत्र अडवून ठेवले

सरकारने वर्तमानपत्रांमधून पुढील विज्ञप्ती २६ मे १९४३ला प्रकाशित केली होती. आपल्या स्थानबद्धतेच्या ठिकाणावरून म्हणजे आगाखान महालातून गांधीजींनी लिहिलेले पत्र जिन्नांकडे पाठवायचे नाही हा निर्णय सरकारने या विज्ञप्तीतून घोषित केला होता.

श्री जिन्नांची भेट घेण्याची इच्छा व्यक्त करणारे महात्मा गांधींनी श्री जिन्नांना लिहिलेले एक लहानसे पत्र त्यांच्याकडे पाठवण्यात यावे अशी श्री गांधींची विनंती सरकारकडे आली आहे. गांधींच्या पत्रव्यवहारासाबंधी वा मुलाखतीसंबंधी हिंदुस्थान सरकारचे जे धोरण आहे ते पाहता हे पत्र श्री जिन्नांकडे न पाठवण्याचा निर्णय हिंदुस्थान सरकारने घेतला आहे आणि तसे श्री गांधी आणि श्री जिन्ना यांना कळवलेले आहे. सरकारची राजकीय पत्रव्यवहाराकरिता सोयी उपलब्ध करून देण्याची वा प्रोत्साहन देण्याची इच्छा नाही वा अवैध जनआंदोलनाकरिता जबाबदार असलेल्या माणसाला या आणीबाणीच्या प्रसंगी तशी परवानगी देण्याची इच्छा नाही आणि श्री गांधींनी अशा जनआंदोलनाबद्दल नाराजीही व्यक्त केलेली नाही. परत आपल्याला देशाच्या सार्वजनिक जीवनात भाग घेऊ देण्याला हरकत नाही असे हिंदुस्थान सरकारचे समाधान करून देणे ही श्री गांधीची जबाबदारी आहे आणि जोपर्यंत ते असे करत नाहीत तोपर्यंत त्यांच्यावर ही जी बंधने आहेत त्याकरिता ते स्वतःच जबाबदार आहेत.

३.१.३. जिनांनी गांधींना पत्राकरिता कसे आमंत्रित केले

जिनांनी दिल्ली येथे मुस्लिम लीगच्या वार्षिक सत्रात एप्रिल १९४३ला दिलेल्या भाषणात पुढील उद्गार काढल्याचे वर्तमानपत्रात आले होते. त्यात त्यांनी महात्मा गांधींनी मला सरळ लिहावे असे आवाहन केले होते आणि हा पत्रव्यवहार सरकारने थांबवून दाखवावा असे आव्हानही त्यांनी सरकारला दिले होते. यासंबंधात वर्तमानपत्रात आलेला उतारा असा आहे. -

मुस्लिम लीगशी तडजोड करण्याकरिता श्री गांधी जर माझ्याकडे येणार असतील तर त्यांचे स्वागत करण्याकरिता माझ्याइतका उत्सुक इतर कोणीही नसेल. तो दिवस हिंदू आणि मुसलमानांकरिताही फार महान दिवस असेल. श्री गांधींची जर अशी इच्छा असेल तर मला सरळ लिहिण्यापासून त्यांना कोण अडवू शकतो? असा कोण आहे की जो त्यांना असे करण्यापासून अडवू शकतो? व्हाईसरायकडे जाण्यात काय अर्थ आहे? या देशात हे सरकार कितीही जरी मजबूत असले तरी ते अशी पत्र अडवण्याचे साहस करणार नाही असा माझा विश्वास आहे. ही फार गंभीर गोष्ट असेल. . . . श्री गांधींना सर्व माहिती मिळते आहे आणि काय सुरू आहे हे त्यांना माहीत आहे. त्यांच्या पक्षाचे जर काही हृदयपरिवर्तन झाले असेल तर त्यांनी मला केवळ दोन ओळी खरडायची आवश्यकता आहे. मग आपल्यामध्ये कोणकोमते वाद सुरू होते हे मुस्लिम लीग सांगत बसणार नाही.

जिनांनी दिलेल्या आव्हानाची अजून एक आवृत्ती

महात्मा गांधींनी पाठवलेले पत्र जेव्हा हिंदुस्थान सरकारने अडवले तेव्हा असोसिएटेड प्रेस ऑफ इंडियाने श्री जिन्नांच्या भाषणाची पुढील आवृत्ती प्रकाशित केली.

पाकिस्तानच्या आधारावर मुस्लिम लीगशी तडजोड करण्याकरिता आतासुद्धा जर श्री गांधींची येण्याची इच्छा असेल तर त्यांचे स्वागत करण्यात माझ्याइतका आनंद अजून कोणालाही होणार नाही. मी तुम्हा सर्वांना सांगू इच्छितो की हिंदू आणि मुसलमानांकरिताही तो फार महान दिवस असेल. याकरिता त्यांची जर मानसिकता तयार तयार झालेली अ़सेल तर मला सरळ लिहिण्यापासून त्यांना अडवील असे काय आहे? ते व्हाईसरायला पत्रे लिहीत आहेत. ते मलाच सरळ का लिहीत नाहीत? व्हाईसरायकडे प्रनिधीमंडळ घेऊन जाण्यात आणि पत्रव्यवहार करत

बसण्यात काय अर्थ आहे? आज गांधींना अडवणारा कोण आहे? या देशात हे सरकार कितीही जरी मजबूत असले तरी तुम्ही या सरकारच्या विरोधात काहीही म्हणू शकता. असे असताना त्याच्यात अशा प्रकारचे पत्र थांबवण्याचे साहस असेल यावर क्षणभरसुद्धा माझा विश्वास बसत नाही. सरकार जर अशी काही गोष्ट करील तर ही फार गंभीर गोष्ट असेल. परंतु श्री गांधीत वा काँग्रेसमध्ये वा हिंदूंच्या पुढाऱ्यांत असा काही बदल झाला असल्याचे मला आढळत नाही.

३.१.४. सरकारने पत्र अडवून ठेवल्याबद्दल जिनांची प्रतिक्रिया

स्थानबद्धतेतून महात्मा गांधींनी जिनांना पाठवलेले पत्र अडवून ठेवल्याबद्दल सरकारने वृत्तपत्रांमधून प्रकाशित केलेल्या विज्ञप्तीवरील श्री जिन्नांची प्रतिक्रिया पुढीलप्रमाणे होती.

श्री गांधींच्या या पत्राचा अर्थ आपल्या सुटकेकरिता मदत व्हावी आणि सुटकेनंतर आपल्याला हवे ते करता यावे या एकमेव हेतूने मुस्लिम लीग आणि ब्रिटिश सरकारमध्ये तेढ निर्माण करून त्यांच्यात भांडण लावणे इतकाच आहे. खरे पाहता श्री गांधींच्या धोरणात कोणताही बदल नाही आणि दिल्ली येथील अखिल हिंदुस्थान मुस्लिम लीगच्या परिषदेत मी जी सूचना केली होती तिची पूर्ती करण्याचा त्यांचा प्रामाणिक हेतू मुळीच नाही. माझी श्री गांधींना वा इतर कोणत्याही हिंदू पुढाऱ्याला भेटण्याची नेहमीच तयारी असते, आणि अजूनही श्री गांधींशी माझी भेट होऊ शकली तर मला जरी आनंदच होणार असला तरीही माझ्या भाषणात मी जसे पत्र गांधींकडून अपेक्षिले होते ते केवळ भेटण्याची क्षणिक इच्छा व्यक्त करणारे तांत्रिक पत्र नव्हते आणि तेच पत्र सरकारने थांबवून ठेवले आहे. यासंबंधात मला हिंदुस्थान सरकारच्या गृहविभागाच्या सचिवाचे २४ मेचे पत्र मिळाले असून त्याय त्यांनी लिहिले आहे की “या पत्रात श्री

गांधींनी केवळ भेटण्याची इच्छा व्यक्त केलेली असल्यामुळे ते तुमच्याकडे पाठवले नाही, थांबवून ठेवले आहे.”

मला जे आवाहन केले जात होते त्याला उत्तर म्हणून माझे भाषण होते. आणि आता हा जो गतिरोध निर्माण झाला आहे तो दूर करण्याकरिता मुस्लिम लीगने काही केले पाहिजे असे आवाहन हिंदू पुढारी करत आहेत, आणि श्री गांधींनी मला (भेटीकरिता) पत्र लिहावे असे जे मी माझ्या भाषणात म्हणालो होतो तो त्याच आवाहनाला दिलेला प्रतिसाद होता. श्री गांधींनी मला लिहावे असे मी जेव्हा म्हणालो होतो तेव्हा मला हृदयपरिवर्तनाचे कोणतेही चिन्ह दिसत नव्हते. गांधींच्या वा हिंदू पुढाऱ्यांच्या धोरणात बदल झाल्याचा मला कोणताही पुरावा दिसत नव्हता. आणि मी श्री गांधी आणि व्हाईसरायमध्ये सुरू असलेल्या पत्रव्यवहाराचा उल्लेख केला. त्यात श्री गांधी ८ ऑगस्ट १९४२ भूमिकेवर कायम असल्याचे दिसते.

परंतु असे असूनही काही जबाबदार हिंदू पुढाऱ्यांनी मला आग्रहपूर्वक सांगितले होते की आपण चूक केली होती हे श्री गांधींच्या लक्षात आता आले आहे आणि त्यांनी जे पाऊल टाकले होते त्याचा पुनर्विचार करण्याची आणि संधी मिळाली तर ते मागे घेण्याची आता त्यांची तयारी आहे. ते पुढे म्हणाले की आता त्यांची पाकिस्तानबद्दलची भूमिका बदलली असून या विषयावर त्यांची तडजोड करण्याची तयारी आहे. परंतु काही प्रतिष्ठित लोकांना श्री गांधींना भेटण्याची परवानगी नाकारून हिंदु-मुसलमानात तडजोड होण्याचा मार्गात ब्रिटिश सरकार अडथळा आणते आहे. यामुळे मी त्यांना सुचवले की श्री. गांधींच्या ज्या धोरणाची आणि कार्यक्रमाची परिणती अखिल हिंदुस्थान काँग्रेस समितीच्या ८ ऑगस्टच्या ठरावात झाली आहे ते धोरण आणि त्यासंबंधात त्यांनी टाकलेले पाऊल मागे घेण्याची जर त्यांची तयारी असेल आणि पाकिस्तानच्या आधारावर मुस्लिम लीगशी तडजोड करण्याकरिता इच्छुक आहे असे सूचित करणारे पत्र जर

त्यांनी मला लिहिले आणि भेटण्याची इच्छा व्यक्त केली तर भूतकाळ गाडून सर्व काही विसरण्याची आमची तयारी आहे. अजूनही माझा विश्वास आहे की श्री गांधींनी जर मला असे पत्र लिहिले तर सरकार ते अडवण्याचे साहस करणार नाही.

मला खेद होतो की काँग्रेसची वृत्तपत्रे नेहमीप्रमाणे क्षुद्र उपहास आणि घोषणाबाजीचा आधार घेत संदर्भ सोडून मोडतोड करून माझ्या भाषणातील उतारे उद्धृत करत आहेत. इतकेच नाही तर त्यातील काही महत्त्वाचे शब्दसुद्धा वगळण्यात आलेले असतात. अशा वर्तनाला 'भ्रमित करणारा शत्रुत्वपूर्ण प्रचार' असेच म्हणावे लागेल. अशा प्रचारातून तडजोडीकरिता आवश्यक असलेले मैत्रीपूर्ण वातावरण मात्र निर्माण होऊ शकत नाही. माझ्या मते वृत्तपणे आणि इतर जे लोक अशी अविचारी वक्तव्ये देत आहेत ते जनतेची फार मोठी कुसेवा करत आहेत.

३.२. राजगोपालाचारी- जिना पत्रव्यवहार - पत्र आणि तारांची संहिता

३.२.१. श्री राजगोपालाचारींच्या फॉर्म्युलावर श्री जिनांची पहिली प्रतिक्रिया

श्री राजगोपालाचारी आणि श्री जिना यांच्यात झालेला पुढील पत्रव्यवहार राजगोपालाचारींनी पाचगणी येथून ८जुलैला प्रकाशित केला होता.

नवी दिल्ली, एप्रिल ८, १९४४

प्रिय श्री जिन्ना,

तडजोडीकरिता आधारभूत होईल असा मसुदा मी पाठवत आहे. मी यासंबंधात मार्च १९४३मध्ये श्री गांधींशी चर्चा केली असून याला गांधीजींची पूर्ण मान्यता आहे. 'तुम्हाला जर यातील अटी मान्य असतील आणि हे सर्वांकरिता न्याय्य आणि हितावह आहे अशी जर मी तुमची

खात्री पटवू शकत असेन तर याला माझी संमती आहे’ असे तुम्हाला कळवण्याचा अधिकार गांधीजींनी मला दिला आहे. तडजोडीसंबंधी चर्चा करण्याकरिता वा या विषयावर वाटाघाटी करण्याकरिता त्यांच्यावर घातलेल्या बंधनात सरकारने कोणत्याही प्रकारची सूट द्यायला नकार दिलेला असल्यामुळे या गतिरोधातून मार्ग काढण्याकरिता त्यांच्यातर्फे मी हे तुम्हाला लिहीत आहे, आणि आज आपण ज्या फार मोठ्या गतिरोधात अडकलो आहो त्यातून अंतिम मार्ग निघू शकेल अशी मी आशा करतो. तडजोड व्हावी म्हणून मी किती उत्सुक आहे हे तुम्हाला माहीत आहे. या अटींकरिता गांधीजींची संमती मिळू शकेल असे जेव्हा मला आढळले तेव्हा मला फार आनंद झाला. मला आशा आहे की या प्रस्तावांची न्याय्यता आणि निष्पक्षता यांच्याबद्दल तुम्ही पूर्ण विचार कराल आणि देशाची सर्व बाजूंनी घसरण होण्याकरिता कारणीबूत असलेला हा गतिरोध संपुष्टात आणण्याकरिता मदत कराल.

तुमचा विश्वासू,

सी. राजगोपालाचारी

सहपत्र - राजगोपाचारींचा फॉर्म्युला

३.२.२. श्री राजगोपालाचीरींचे दुसरे पत्र

नवी दिल्ली,

एप्रिल १७, १९४४

प्रिय श्री जिन्ना,

आपण जेव्हा दिल्लीत मागील वेळी भेटलो होतो तेव्हा मी तुम्हाला प्रस्तावाची प्रत दिली होती. ती प्रत अजूनही तुमच्याजवळ असेल आणि बहुधा तुम्ही ती परत वाचली असेल आणि त्यावर अजून विचार केला असेल. त्यातील अटी मान्य करणे तुम्हाला शक्य झाले नाही हे पाहून मला फार वाईट वाटले हे तुम्हाला माहीत आहेच. परंतु आशा आहे की तुम्ही तुमच्या भूमिकेचा पुनर्विचार कराल. तडजोडीकरिता हा प्रस्ताव अतिशय न्याय्य आणि समाधानकारक आहे असा माझा अजूनही विश्वास आहे. तुम्ही याचा पुनर्विचार केला काय हे कळले तर मी आपला अतिशय आभारी होईन.

तुमचा विश्वासू,

सी. राजगोपालाचारी

३.२.३. राजगोपालाचारींची जिन्नांना तार

पुणे, जून ३०, १९४४

कायदेआझम जिन्ना, विश्रांतीगृह, श्रीनगर

१७ एप्रिलचे माझे पत्र. हृदयस्पर्शी विषयावर मी तुमच्याशी स्वतः ८ एप्रिलला चर्चा केली होती, परंतु उत्तर नाही. तुमची गांधीजींशी भेट झाली काय? ते अजूनही त्या फॉर्म्युलाला धरून आहेत. आता मी फॉर्म्युला आणि त्याला तुम्ही दिलेला नकार प्रकाशित करतो. ही तार गांधीजींच्या संमतीने पाठवत आहे. या वेळी मी तुम्हाला तुमच्या नकाराचा◌ृ◌ृ◌ृ परत विचार करावा अशी विनंती करीन.

सी. राजगोपालाचारी,

दिलखुश, पाचगणी

३.२.४. श्री जिन्ना यांची राजगोपालाचारींना तार

श्रीनंगर, जुलै २, १९४४

श्री राजगोपालाचारी, दिलखुश, पाचगणी,

तुमचा फॉर्म्युला प्रकाशित करण्यासंबंधीची तुमची विनंती. आपल्या चर्चेत मी तुमचा फॉर्म्युला फेटाळला हे चुकीचे वर्णन. खरी गोष्ट ही आहे की मी तुमचा फॉर्म्युला मुस्लिम लीगच्या कार्यकारिणीसमोर ठेवणार होतो. त्यात कोणताही बदल करण्याची जरी परवानगी नव्हती आणि तुम्ही मला तसे करायला परवानगीही दिली नव्हती. यामुळे कोणतेही पुढील पाऊल उचलण्यात

आले नाही. मी स्वतः तो स्वीकारण्याची वा फेटाळण्याची जबाबदारी घेऊ शकत नाही, आणि आजही माझी हीच भूमिका आहे. आता जर श्री गांधी मला आपला प्रस्ताव पाठवतील तर मी तो मुस्लिम लीगच्या कार्यकारिणीसमोर ठेवायला तयार आहे.

मो. अ. जिन्ना

३.२.५. श्री राजगोपालाचारींची श्री जिन्नांना तार

पाचगणी, जुलै ४, १९४४

कायदेआझम जिन्ना, विश्रांतीगृह, श्रीनगर

तारेकरिता आभार. जोपर्यंत तुमचा व्यक्तिगत संबंध आहे तुम्ही जर माझा फॉर्म्युला फेटाळला तर मला किती वाईट वाटेल ते माझे पत्र दाखवते. तुम्ही तो फेटाळला नसेल तर मला खरोखरच आनंद होईल. यासंबंधात गांधीजींना जरी प्रतिनिधित्वाचे वा विशेष अधिकार देण्यात आलेले नसले तरी माझ्या प्रस्तावालां त्यांनी निश्चितपणे पसंती दिली आहे आणि यासंबंधात तुमच्याकडे येण्याची त्यांनी मला परवानगी दिली आहे. त्यांनी आता परत या परवानगीला दुजोरा दिला आहे. त्यांच्या मताच्या या वजनाने बहुधा कॉँग्रेस हा प्रस्ताव मंजूर करू शकेल. तुम्ही या फॉर्म्युलाला मंजुरी द्यायला तयार नव्हता, परंतु लीगच्या कार्यकारिमीसमोर तो ठेवायला तयार होता. परंतु मला वाटते की जोपर्यंत तुमचा याला व्यक्तिगत पाठिंबा मिळत नाही तोपर्यंत तो लीगसमोर ठेवून काहीही लाभ नाही.

सी. राजगोपालाचारी,

दिलखुश. पाचगणी

३.२.६. श्री जिन्नांची श्री राजगोपालाचारींना तार

पाचगणी, जुलै ५, १९४४

(पाचगणी येथे, जुलै ८, १९४४ला मिळाले)

श्री राजगोपालाचारी, दिलखुश, पाचगणी,

माफ करा, मी २ जुलैच्या माझ्या तारेपलीकडे जाऊ शकत नाही.

मो. अ. जिन्ना

३.२.७. श्री राजगोपालाचारींची श्री जिन्नांना तार

पाचगणी,

जुलै ८, १९४४

श्री जिन्ना, विश्रांतीगृह, श्रीनगर

तुमची ५ तारखेची तार आज मिळाली. यासोबत खाजगी वाटाघाटी संपतात. आता जनतेला विश्वासात घेणे आवश्यक आहे. यामुळे तुमच्या ५ तारखेच्या तारेपर्यंतचा सगळा पत्रव्यवहार प्रकाशित करत आहे.

सी. राजगोपालाचारी

३.३. गांधीजी श्री जिन्नांना मुलाखतीकरिता सुचवतात

३.३.१. गांधीजींचे श्री जिन्नांना पत्र

(श्री जिन्नांना गुजरातीत पत्र)

(३० जुलैला अखिल हिंदुस्थान मुस्लिम लीगच्या परिषदेत भाषण देत असताना व्यक्तिगत चर्चेकरिता गांधीजींचे आलेल पत्र आणि त्याला श्री जिन्नांनी दिलेले उत्तर सांगितले. महात्मा गांधींनी श्री जिन्नांना १७ जुलैला गुजरातीत जे पत्र लिहिले होते त्या पत्राचा जो इंग्रजीत अनुवाद करण्यात आला होता त्याचा हा मराठीतील अनुवाद आहे.)

'दिलखुश', (पाचगणी),

जुलै १७, १९४४

भाई जिना,

एक काळ असा होता की जेव्हा मातृभाषेत बोलण्याकरिता मी तुमची समजूत घालू शकत होतो. आज मी त्याच भाषेत लिहिण्याचे साहस करतो आहे. मी तुरुंगात होतो तेव्हा मी तुम्हाला आधीच निमंत्रण (पाहा "मो. अ. जिन्ना यांना पत्र", ४ मे १९४३.) दिले होते. माझ्या सुटकेनंतर आतापर्यंत मी तुम्हाला लिहिले नाही. परंतु आज तुम्हाला लिहिण्याची प्रेरणा झाली. तुमची इच्छा असेल तेव्हा लिहा. परंतु मला इस्लामचा वा येथील मुसलमानांचा शत्रू मानू नका. मी तुमचा आणि सर्व जगाचा नेहमीच मित्र आणि सेवक राहिलो आहे. माझा त्याग करू नका. या पत्राचे उर्दूतील भाषांतर मी सोबत जोडत आहे. (हे वाक्य 'हितवाद'मधून घेतले आहे. पुढील भाग गांधीजींच्या हस्ताक्षरात उर्दूत लिहिलेला आहे.)

तुमचा बंधू,

गांधीता. क. - कृपाकरून उर्दूत लिहा. कनू (बहुधा गांधीजींनी कनूला हा मजकूर लिहून घेण्याकरिता सांगितला असावा.) गुजरातीत सुंदर अक्षरात लिहितो.

महात्मा गांधी संकलित साहित्य, खंड ८४, विषय क्रमांक २६६

३.३.२. श्री जिन्नांचे श्री गांधींना उत्तर

एच. बी. क्वीन एलिझाबेथ

श्रीनंगर, काश्मीर, २४ जुलै १९४४

प्रिय श्री गांधी,

मला तुमचे १७ जुलैचे पत्र इथे २२जुलैला मिळाले आणि त्याकरिता मी तुमचा आभारी आहे.

मी मुंबईला परतल्यानंतर माझ्या घरी तुमचे स्वागत करताना मला आनंदच होईल. मी बहुधा ऑगस्टच्या मध्यंतरी परतेन. आशा आहे की या काळात तुमची प्रकृतीसुद्धा पूर्णपणे पूर्ववत झालेली असेल आणि तुम्ही मुंबईला परतलेला असाल. आपली भेट होईपर्यंत मी अजून काहीही म्हणणार नाही.

तुम्ही फार चांगली प्रगती करत असल्याचे मी वर्तमानपत्रातून वाचले आणि लवकरच तुम्ही पूर्णपणे दुरुस्त व्हाल अशी आशा आहे.

तुमचा विश्वासू,

मो. अ. जिन्ना

३.४. श्री राजगोपालाचारींचे टीकाकारांना उत्तर

३.४.१. मनात कोणताही आडपडदा नाही

श्री च. राजगोपालाचारींनी पाचगणी येथून १६ जुलै १९४४ला वृत्तपत्रांना पुढील वक्तव्य दिले -

महासभेची तडजोड न करण्याची भूमिका असूनही गांधीजींनी माझी योजना स्वीकारल्याबद्दल आणि तिचे व्यापक प्रमाणात स्वागत होत असल्याबद्दल मला आनंद होतो. मुसलमान बहुसंख्य असलेल्या भागांकरिता हिंदू-मुसलमानांनी काही तडजोड करून आपसात निर्णय घेण्याला हिंदू महासभेचा जो विरोध आहे ती काही आश्चर्यजनक वा नवीन गोष्ट नाही. महासभेचा विरोध गृहीत धरूनच चालायला पाहिजे. तिच्या अटीं मुस्लिम लीगला मान्य होऊ शकत नाही.

हिंदुमहासभेचा युक्तिवाद जर आपण मान्य केला तर त्याची परिणती निश्चितपणे गतिरोध आणि ब्रिटिशांची सत्ता नेहमीकरिता कायम राहण्यात होईल. पारतंत्र्य स्वीकारून नवी दिल्ली वा व्हाईट हॉलचे हुकूमशाही शासन आणि मी सूचवलेल्या योजनेअंतर्गत तडजोड यांत अधिक चांगले काय आहे ही खरी समस्या आहे. लीग आणि काँग्रेस जर या वा इतर कोणत्याही योजनेवर सहमत होत असतील तर ब्रिटिशांचा साम्राज्यवादी टोरीपक्षही हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याची मागणी अडवण्यात यशस्वी होणार नाही.

जोपर्यंत आपण गृहयुद्ध आणि हिंसाचाराच्या संदर्भात बोलत नाही तोपर्यंत संख्येच्या दृष्टीने कनिष्ठ असलेल्या शक्तिशाली घटकांना त्यांच्या इच्छेविरुद्ध संघात किंवा महासंघात बळजबरीने ठेवता येऊ शकत नाही.

संपूर्ण हिंदुस्थानी जनतेसमोर असलेल्या एखाद्या योजनेच्या गुणवत्तेचा अंदाज करता येण्याकरिता कार्यप्रणालीसंबंधीचा कोणताही मुद्दा आड येण्याची आवश्यकता नाही. हा मुद्दा इतका महत्त्वाचा आहे की यासंबंधी कार्यपद्धतीचे प्रश्न उपस्थित करून लक्ष विचलित करता येऊ शकत नाही. काही सहानुभूतीपूर्ण कल्पकता असल्याशिवाय मी उचललेले पाऊल योग्य की अयोग्य हे ठरवता येणे कठीण आहे. खाजगी वाटाघाटींद्वारे तडजोड कशी करता येईल याचा मी माझ्या क्षमतेप्रमाणे धैर्यपूर्वक अधिकात अधिक विचार केला आहे. हे काम सुरू केल्यापासून आता दोन वर्षे झाली आहेत. या योजनेकरिता गांधीजींचा बिनशर्त व्यक्तिगत पाठिंबा जरी मिळालेला असला आणि यात मुस्लिम लीगच्या १९४०च्या ठरावात ज्या काही मागण्या केरण्यात आलेल्या आहेत त्या मान्य करण्यात आल्या आहेत वा जागतिक लोकमतासमोर टिकतील अशा मागण्याची पूर्ती करण्यात आलेली असली तरी श्री जिन्नांची या योजनेला बिनशर्त व्यक्तिगत पाठिंबा देण्याची इच्छा नाही. यानंतर खाजगी वाटाघाटींद्वारे यासंबंधात मी करू तरी काय शकत होतो आणि कोणाबरोबर करू शकत होतो? यावर अधिक विचार करण्याची मी जिन्नांना विनवणी केली. आता १७ एप्रिल १९४(४)२च्या पत्रातील अटी जनतेसमोर आहेत. हे पत्र पाठवून तीन महिने झाल्यानंतरही याचे कोणतेही उत्तर मिळाले नाही. मी देऊ केलेली गोष्ट काही लहान नव्हती. काँग्रेस वा राष्ट्रवादी हिंदुस्थान जे काही जास्तीत जास्त देण्याकरिता सहमत होऊ शकत होते ते जिन्नांसमोर होते. आणि याहूनही अधिक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे याकरिता मी गांधीजींचा अतिशय प्रभावी नैतिक पाठिंबाही मिळवला होता. जिन्नांनी जर याला मान्यता दिली असती आणि गांधीजींप्रमाणे याला नैतिक पाठिबा दिला असता आणि माझी ही मान्यता मुस्लिम लीगच्या कार्यकारिणीच्या निर्णयांतर्गत असेल असे म्हटले असते तर तितके पुरेसे झाले असते. या बाबीवर श्री जिन्नांच्या पाठिंब्याशिवाय जर मुस्लिम लीगची कार्यकारिणी अधिकृतपणे चर्चा करणार असेल तर खाजगी वाटाघाटींना वावच राहत नाही, आणि मग स्पष्ट आहे की या प्रश्नावर

सार्वजनिक चर्चा घडवून आणून लीगच्या कार्यकारिणीला त्या प्रकाशात विचार करू देणे हा शहाणपणाचा मार्ग असेल हे स्पष्टआहे. जिन्नांच्या वैयक्तिक पाठिंब्याशिवाय हा प्रस्ताव लीगच्या कार्यकारिणीसमोर ठेवणे आणि जनतेला विश्वासात न घेता त्यावर निर्णय घेणे हा जनतेवर अन्याय झाला असता आणि असे केल्याने योजनेला क्वचितच न्याय मिळाला असता.

काही लोक असे म्हणतात की लीगसमोर ही योजना ठेवण्यासंबंधात मलाच काचकूच वाटत होती. ही चुकीची टीका आहे. माझ्या प्रस्तावातील अटी स्फटिकासारख्या स्पष्ट असताना आणि त्या मान्य करायच्या की नाही हे दोन सार्वजनिक संस्थांवर अवलंबून असताना मनात अशी काचकूच ठेवण्यापासून माझा कोणता भौतिक लाभ होणार होता? ही पोरकटपणाची शंका आहे.

सार्वत्रिक मतदानातून काय निर्णय घेतला जाईल याबद्दल वाटणाऱ्या धाकधुकीबद्दल जर मनातील काचकूच हा शब्दप्रयोग करण्यात आला असेल तर हा या शब्दावलीचा लावलेला हा चुकीचा अर्थ असेल. ना तर तेव्हा माझ्या मनात काचकूचत होती, आणि ना ते आता काचकुचते. मी ही गोष्ट करण्याकरिता अतिशय उत्सुक आहे.

सुरुवातीपासूनच वेगळे होण्याचा, नंतर केव्हाही वेगळे होण्याचा, वा दोन्ही पक्षांच्या सहमतीने काही विशिष्ट अटींवर एक होण्याचा अधिकार मान्य करावे लागतच असतात. याचा अर्थ मला फाळणी हवी आहे असा होत नाही. परंतु मुसलमान भागातील लोकांना तुम्ही तुमची निवड करण्याकरिता स्वतंत्र आहा हे मला सांगायचे आहे. याला मनाची काचकूच म्हणणे हा शब्दांचा दुरुपयोग आहे.

काही लोक तर इथपर्यंत सुचवत आहेत की गांधीजींनी ही जी मान्यता दिली आहे ती मनमोकळेपणाने दिली नाही वा पूर्ण विचार करून दिलेली नाही. ही टीका तर इतक्या खालच्या पाळीवरील आहे की ती विचारात घेण्याच्याही पात्रतेची नाही.

आज एक होण्याची जागतिक प्रवृत्ती आहे, विभक्त होऊन तुकडेतुकडे करण्याची नाही, आणि एकत्रित होऊन मोठे राष्ट्र निर्माण करण्याचा आणि त्यात घटक राज्य निर्माण करून शक्तीत वाढ करण्याचा मार्ग प्रचलित होऊ लागला आहे. परंतु हे मुद्दे जनतेसमोर ठेवून त्यावर सार्वमत घेतले पाहिजे. माझ्या योजनेत याची तरतूद आहे. स्वयंनिर्णयाचा अधिकार डावलण्याकरिता युक्तिवाद म्हणून या वेळी हे मुद्दे पुढे ठेवणे म्हणजे अविश्वासाला खतपाणी घालणे आणि हिंदु-मुसलमानातील गतिरोध तसेच ब्रिटिशांचे हिदुस्थानवरील प्रभुत्व कायम ठेवणे होईल. सर तेजबहाद्दूर सप्रू यांच्या लक्षात हा मुद्दा आला होता. सर चिमणलाल सेटलवाड आणि विठ्ठल चंदावरकर यांच्या लक्षात हा मुद्दा आला नसावा अशी मला भीती वाटते. यात काही शंका नाही की ते म्हणतात त्याप्रमाणे अखंड हिंदुस्थान जागतिक राजकारणात आपला प्रभाव दाखवू शकतो, ब्रिटिशांच्या सत्तेखालील विभाजित हिंदुस्थान नाही. जगाच्या नकाशात आपल्या सीमा दाखवण्याशिवाय अशा हिंदुस्थानजवळ काहीही नसेल.

विचित्र गोष्ट तर ही आहे की डॉ. आंबेडकरांनी दिलेल्या आपल्या वक्तव्यात सार्वमतात मुसलमानांची मते विकत घेण्यासाठी रचलेला हा डाव आहे असे म्हणणे. या आरोपाचे ‘असत्य’ असे वर्णन करण्याशिवाय मला दुसरे शब्द सापडत नाहीत. मुसलमानांना इतका रस असलेल्या बाबतीत मुसलमानांची मते जपण्याकरिता मुस्लिम लीग पुरेशी सक्षम आहे.

काँग्रेस कार्यकारिणीशी सल्लामसलत न करता गांधीजींनी या योजनेला पाठिंबा दिल्याबद्दल काही टीकाकार टीका करत आहेत. गांधीजींनी पाठिंब्याला कितीही जरी नैतिक वजन असले तरी त्यांनी तो पाठिंबा व्यक्तिगत पातळीवर दिला आहे, काँग्रेसतर्फे नाही.हे लक्षात ठेवले पाहिजे. जनतेसमोर मांडण्यात आलेली योजना (हिंदू) महासभेने घेतलेल्या भूमिकेनुसार नसेलही, परंतु ती पूर्णपणे काँग्रेसने वेळोवेळी मांडलेल्या भूमिकेप्रमाणे आहे.

३.४.२. च. राजगोपालाचारींचा फॉर्म्युला कालबाह्य झालेला नाही

श्री राजगोपालाचारींनी श्री जिन्नांशी वैयक्तिक वाटाघाटी केल्या होत्या. त्या मोडल्यानंतर त्यांनी १९ जुलै १९४४ ला वृत्तपत्र परिषद घेतली. तिच्यात ते म्हणाले -

“मी सुरू केलेल्या वैयक्तिक वाटाघाटी संपल्या आहेत आणि त्यांची जागा आता जनतेमधील जाहीर चर्चा घेईल. अजूनही काँग्रेस आणि लीगमध्ये तडजोड होणे शक्य आहे, आणि जनमत जर लीगवर पुरेसे दडपण आणील आणि हिंदू-मुसलमानांमधील गतिरोध दूर करण्याची आणि हिंदुस्थानला पारतंत्र्यातून मुक्त करण्याची जनतेला जर इच्छा असेल तर तडजोड केवळ शक्यच नसेल तर बहुधा होऊ शकेल.”

“कोणतीही तडजोड न होता हिंदू समाजाची हानी होईल अशा प्रकारे तुमच्या प्रस्तावाचा उपयोग केला जाऊ शकणार नाही काय?” असे विचारण्यात आले असता राजाजी म्हणाले, “समस्येचे स्वरूप स्पष्टपणे न कळल्यामुळे हा प्रश्न उद्भवला आहे. आपण दिलेल्या प्रस्तावात ब्रिटिश शासनांतर्गत जी काही प्रशासनिक व्यवस्था आहे तिच्यात कोणताही बदल करण्यात आलेला नाही. जर असा बदल करण्यात आला असता तर श्री जिन्नांनी ब्रिटिश सरकारच्या मदतीने आमच्या प्रस्तावाचा निश्चितच दुरुपयोग केला असता. लीगने देशातील ज्या भागात मुसलमान बहुसंख्याक आहेत त्या सलग भागाकरिता स्वतंत्र सार्वभौमत्वाची मागणी केली आहे. आपण मुस्लिम लीगला हे देऊ केले आहे. तरीही याची परिणती तडजोडीत होत नसेल तर ‘जैसे थे’ परिस्थिती कायम राहील. आपल्यावरील ब्रिटिशांचे नियंत्रण कायम राहील आणि गुलाम राष्ट्रात आपली गणना होईल. फाळणीचा प्रश्नच निर्माण होत नाही. देशाला हानिकारक होईल असा कोणताही दुरुपयोग आपल्या प्रस्तावाचा करता येऊ शकत नाही. तुम्ही हा प्रश्न उपस्थित केला आहे कारण भूतकाळात स्वतंत्र मतदारसंघ, प्रांतांचे विभाजन आणि अशाच काही गोष्टींचा

दुरुपयोग करण्यात आला होता. त्या वेळी ब्रिटिशांच्या नियंत्रणापासून मुक्त होण्याचा प्रश्न नसल्यामुळे एक प्रकारे या गोष्टींचा दुरुपयोग करण्यात आला."

यानंतर विचारण्यात आलेला प्रश्न होता, "संवैधानिक प्रश्नावर जरी कोणताही तोडगा निघाला नाही आणि हिंदू-मुसलमानात जरी सहमती झाली नाही, तरी तुमच्या सध्याच्या प्रस्तावात सीमांचे जे फेरबदल सांगितलेले आहेत ते केले तर त्यामुळे सध्याच्या घडामोडींमध्ये सुधारणा होईल असा तुमच्या म्हणण्याचा अर्थ आहे काय?"

श्री राजगोपालाचारींनी उत्तर दिले - "मला असे वाटते. सध्या प्रांतांच्या अखत्यारीत जे विषय आहेत त्या विषयासंबंधात बंगाल आणि पंजाबमधील सरकार स्वायत्त आहेत. केंद्रीय सरकार जरी राष्ट्रीय सरकार झाले तरी त्याच्याकडे याबाबतीत दाद मागता येत नाही वा त्याला यासंबंधात फेरबदल करण्याचा अधिकार नाही. स्वयंनिर्णयाला विरोध असणाऱ्या बहुतेकांना असे वाटत असते की या बाबतीत केंद्र सरकारकडे प्रांताविरुद्ध दाद मागता येऊ शकते. हे बरोबर नाही. कायदा आणि सुव्यवस्थेसह सरकारच्या ज्या ज्या विभागांचा जनतेच्या प्रगतीशी आणि दैनंदिन जीवनाशी संबंध आहे ते सर्व विभाग प्रांतिक सरकारच्या पूर्णपणे अखत्यारीत आहेत, त्यांच्यावर प्रांतिक सरकारचे नियंत्रण आहे. एकदा का युद्धकालीन भानगडीचा हा काळ संपला आणि मुसलमानांचे बहुमत असलेल्या पंजाब आणि बंगालमध्ये विभक्त मतदार संघाच्या पद्धतीनुसार निवडणुका झाल्या की तिथे कोणत्या प्रकारचे मंत्री सत्तेत असतील याचा हिंदुमहासभेच्या लोकांनी विचार करावा. सीमेत जर योग्य फेरबदल करण्यात आले तर भांडणांना आणि असमाधानाला आळा घातला जाईल आणि प्रांतिक सरकार स्थिरावतील. असे असले तरी याचा पाकिस्तानशी काहीही संबंध नाही. गैरफायदा घेतला जाण्यासंबंधी ज्या शंका आहेत त्यांच्याबद्दल मी केवळ उत्तर देत आहे."

३.४.३. ऐपतीची समस्या

“पुढची पायरी म्हणजे पाकिस्तानच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने सीमारेषा चिन्हांकित करून सीमा निश्चित करणे ही असेल” असे ‘डॉन’ने आपल्या अग्रलेखात लिहिले होते. यासंबंधी मुलाखतकाराने विचारले असता सी. राजगोपालाचारी म्हणाले -

“खरे म्हणजे गांधीजी आणि श्री जिन्ना यांची लवकरच भेट होईल अशी अपेक्षा असताना.यावेळी मला या वादात पडण्याची इच्छा नाही, परंतु लीगच्या अधिकृत वृत्तपत्रात हा दावा करण्यात आलेला असल्यामुळे माझ्या फॉर्म्युलाचा हा जो अर्थ लावण्यात आला आहे तो मी नाकारलाच पाहिजे.

“मुसलमान बहुसंख्याक असलेल्या भागाकरिता वेगळे प्रभुत्वसंपन्न राज्य तयार करण्याची मुस्लिम लीगची जी मागणी आहे त्यामागे त्या भागातील बहुतांश लोकांची अशी इच्छा आहे असे गृहीत धरण्यात आले आहे. लीग ही मागणी सातत्याने करत असल्यामुळे माझा फॉर्म्युला हा तिला दिलेली सूट आहे. आता ‘डॉन’ जर असा विचार करत असेल की त्या बहुसंख्याक भागात स्वतंत्र राज्याच्या स्थापनेसाठी योग्य परिस्थितीचा अभाव आहे तर सार्वमत संग्रहाच्या वेळी लोकांना वेगळे होण्याच्या विरोधात मतदान करण्याकरिता सांगणे वा फाळणीची मागणी पूर्णपणे मागे घेणे चांगले राहील. मुस्लिम बहुसंख्य क्षेत्राबाहेरील लोकांचा बळजबरीने समावेश करून प्रदेशाचा विस्तार करण्याच्या वा इतर नवीन वा ताज्या मागण्या करण्यासाठी हे कारण होऊ शकत नाही. वेगळे होण्याची मागणी मुळात मुस्लिम लीगने केली होती आणि ही मागणी इतरांच्या विरोधानंतर आणि विपरीत सल्ल्यानंतरही सुरू राहिली होती. बहुसंख्याक मुसलमान राहत असलेला भाग जर आत्मनिर्भर होण्याकरिता पुरेसा वाटत नसेल

तर त्यांनी मोठ्या राज्यातील एक घटक म्हणून राहण्यात समाधान मानायला पाहिजे. अशा परिस्थितीत ते स्वतंत्र प्रभुत्वसंपन्न राज्याची अपेक्षा करू शकत नाहीत."

३.५. सी.आर. च्या फॉर्म्युलावर गांधीजींचे वक्तव्य

श्री जिन्नांना भेटण्याची इच्छा

राजगोपालाचारी-जिन्ना पत्रव्यवहार प्रकाशित झाल्यानंतर राजगोपालाचारींच्या फॉर्म्युलासंबंधी गांधीजींनी अनेक वक्तव्ये दिली आणि या फॉर्म्युलासंबंधी जिन्नांशी चर्चा करण्याकरिता त्यांना भेटण्याची आपली इच्छा व्यक्त केली.

गांधीजी पाचगणी येथे असताना 'युनायटेड प्रेस ऑफ इंडिया'च्या लंडन कार्यालयाने १५ जुलै १९४४ला विचारलेल्या प्रश्नांचे पुढील उत्तर दिले होते –

३.५.१. युनायटेड प्रेस ऑफ इंडियाच्या लंडन कार्यालयाने पाठवलेले प्रश्न आणि त्यांचे गांधीजींनी दिलेले उत्तर

पाचगणी,

१५ जुलै १९४४

प्रश्न : क्रिप्स योजना आणि गेल्डरना दिलेल्या मुलाखतीत तुम्ही मांडलेली योजना यांत नेमके अंतर तुम्ही सांगू शकाल काय?

उत्तर : माझ्या योजनेत संपूर्ण हिंदुस्थानच्या पूर्ण स्वातंत्र्याला ताबडतोब मान्यता देण्याची तरतूद आहे. मित्रराष्ट्रांच्या युद्धकालीन कार्यवाहीकरिता आवश्यक असलेल्या सोयींची तरतूद

तिच्यात करण्यात आलेली आहे. मला कळते त्याप्रमाणे ताबडतोब काय व्यवस्था करायची याविषयी क्रिप्स योजना काहीही न बोलता भविष्यकालीन कार्यवाहीबद्दल अधिक बोलते. माझ्या मते क्रिप्सच्या योजनेत हिंदुस्थानच्या विभाजनाची तरतूद आहे, आणि तिच्यात देशी रियासतींना सर्वव्यापी विभाजक तत्त्व म्हणून उभे करण्यात आले आहे. परंतु ब्रिटिश राजकारण्यांना माझी योजना क्रिप्सच्या योजनेपेक्षा फार वेगळी वाटत नाही, ती समजून घेऊन मान्य करणे त्यांना सोपे जाईल. (शिवाय पाहा "वृत्तपत्रांना मुलाखत", १३ जुलै १९४४.)

ज्या जिल्ह्यांत वा प्रांतांत मुसलमानांचे बहुमत आहे तिथे केवळ मुसलमानांचे मत घेण्यात यावे या म्हणण्यावर जर जिना कायम राहणार असतील तर?

कायदे आझम जिना अथवा मुस्लिम लीगने अजूनही राजाजी फॉर्म्युलावर आपले मत दिलेले नाही. (पाहा" च. राजगोपालाचारी यांचा फॉर्म्युला", ५ ऑगस्ट १९४२पूर्वी). त्यांना आधीच गृहीत धरणे चूक आहे असे माझे मत आहे. राजाजी माझ्याबरोबर आहेत. माझी शक्ती जपून ठेवण्याकरिता फॉर्म्युलासंबंधी उपस्थित होणारे प्रश्न राजाजींनी हाताळावे असे आम्ही ठरवले आहे. माझ्याबद्दल बोलायचे तर प्रश्न विचारणारांना, मग ते देशी असो वा विदेशी, मी इतकेच म्हणेन की मुस्लिम लीगबद्दल तुम्ही आधीच निर्णय घेऊ नका.

राष्ट्रीय सरकारमध्ये तुम्ही काँग्रेस आणि मुस्लिम लीगच्या सदस्यांचे प्रमाण कसे ठरवाल?

मला विस्तारात पाडू नका. माझ्या मनात काय सुरू आहे हे कळल्याने अधिकाऱ्यांचे जर समाधान होणार असेल तर त्यांनी तुरुंगाची दारे उघडायला पाहिजे, आणि जे लोक अधिकृतपणे बोलू शकतात त्यांना माझ्या प्रस्तावावर बोलू दिले पाहिजे वा मला त्यांच्याशी चर्चा करू दिली पाहिजे. सध्या तरी त्यांच्याशी चर्चा न करताच मी माझे मत जनतेसमोर ठेवले आहे आणि

कदाचित त्यांची विचित्र परिस्थिती केली आहे. माझ्या प्रस्तावाचे प्रकाशन वेळेआधी झाले आहे. ते माझ्या परवानगीने झालेले नाही.

तुम्ही स्वतः जिनांची भेट घेणार आहा काय?

हा प्रश्न तथ्यांच्या माहितीच्या अभावातून निर्माण झाला आहे. कायदे आझम जिना यांची भेट घ्यायला मी नेहमीच तयार असतो.

मुंबई योजनेबद्दल तुमचे काय मत आहे (हिंदुस्थानच्या विकासाकरिता १५ वर्षांची योजना)?

बंगालमध्ये जे संकट आले आहे ते अशी योजना स्वीकारल्याने कायमचे दूर करता येईल असे तुम्हाला वाटते काय? मुंबई योजना युद्धोत्तर योजना आहे. असे असले तरी हा प्रश्न योजना आखणारांना (पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास, जे. आर.. डी. टाटा, घनश्यामदास बिर्ला, आर्देशीर दलाल, श्रीराम कस्तुरभाई लालभाई, ए. डी. श्राफ आणि जॉन मथाई) विचारला पाहिजे.

पाहा महात्मा गांधी संकलित साहित्य, विषय क्र. २५४. प्रश्नोत्तरे

३.५.२. दोन आजीवन सेवकांनी केलेले योगदान

३० जुलै १९४४ला पाचगणी येथे गांधीजींनी पुढील मुलाखत दिली.

तुम्ही जिनांना केव्हा भेटाल असे विचारले असता महात्मा गांधी म्हणाले : कायदे आझमना जेव्हाकेव्हा मला भेटावेसे वाटेल तेव्हा मी त्यांची भेट घेईन, अर्थात प्रकृतीने साथ दिली तर. सांप्रदायिक वाटाघाटी सुरू करण्याकरिता मदत व्हावी म्हणून राजाजींच्या फॉर्म्युलाचे (राजाजींचा फॉर्म्युला; पाहा परिशिष्ट “च. राजगोपालाचारी यांचा फॉर्म्युला”, ५ ऑगस्ट १९४२नंतर.)

प्रकाशन करण्यात आले आहे. तो काही व्यर्थ प्रयत्न नाही. तो प्रयत्न पूर्ण प्रामाणिकपणे तयार करण्यात आला आहे. त्याच्या विरोधात टीका होत आहे ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे, मला दिसते त्याप्रमाणे त्या फॉर्म्युलावर टीका करणारांनी एक तर पूर्वग्रहाने त्याचा अभ्यास केला आहे वा बेफिकीरपणे त्याचा अभ्यास केला आहे. हा प्रस्ताव कोणत्याही पक्षातर्फे नाही. आतापर्यंत जो सांप्रदायिक तिढा सोडवता आला नव्हता तो सोडवता यावा म्हणून देशाच्या दोन आजीवन सेवकांनी हा तोडगा सुचवला आहे. सर्व पक्षानी या प्रस्तावावर मोकळ्या मनाने विचार करावा याकरिता हे जाहीर निमंत्रण आहे. देशावर प्रेम करणाऱ्या सर्वांना मदत करण्याकरिता राजाजींचा फॉर्म्युला आहे. आमच्याकडून आम्ही तो चांगल्यात चांगला तयार केला आहे, परंतु तो जसा मंजूर करता येतो वा फेटाळता येऊ शकतो तशाच त्यात दुरुस्त्याही सुचवता येऊ शकतात.

गांधीजी म्हणाले की ब्रिटिश सरकारने हा फॉर्म्युला फेटाळला म्हणून या फॉर्म्युलावर कोणत्याही प्रकारे परिणाम होत नाही. मला आठवते त्याप्रमाणे गेल्डरला एक तर हा फॉर्म्युला माहीतच नसावा आणि जरी तो त्यांना माहीत असेलही तरी मी ती माहिती त्यांना दिली नाही, श्री राजाजींनी दिली असावी. (हा परिच्छेद द बॉम्बे क्रॉनिकलमधून घेतला आहे.)

राजकीय गतिरोध दूर करण्याच्या हेतूने मी मांडलेला हा प्रस्ताव फेटाळल्यामुळे एक प्रकारे सर्व पक्षांना आपले लक्ष सांप्रदायिक वाटाघाटींवर केंद्रित करण्याकरिता संधी मिळाली आहे. तिसऱ्या पक्षाची उपस्थिती प्रभावीपणे तोडगा शोधण्यात अडथळा आणते असे मी म्हणालो होतो आणि आताही परत म्हणेन, परंतु याचा अर्थ असा कधीही नव्हता की आमच्या देशात तिसऱ्या पक्षाचे प्रभुत्व कायम असताना सन्माननीय तडजोडीकरिता मी कधीही प्रयत्न करणार नाही. मी जर सर्व पक्षांचे समाधान होईल असा तोडगा शोधून काढू शकलो तर माझ्याइतका कोणीही खुश होणार नाही.

ब्रिटिश सरकारने तुमचा प्रस्ताव फेटाळल्यामुळे तुम्ही काँग्रेसच्या लोकांना परत तुरुंगात जाण्याकरिता सांगाल काय असे विचारले असता महात्मा गांधी म्हणाले : कोणतेही कारण नसताना तुरुंगात जाऊ इच्छिणारा वा तुरुंगातून सुटका झाल्यानंतर परत तुरुंगात जाऊ इच्छिणारा एखादा शहाणा माणूस तुम्ही पाहिला आहे काय? परंतु ज्या माणसाला आत्मसन्मान वा राष्ट्राभिमान जगण्यापेक्षाही प्रिय वाटतो तो माणूस या गोष्टींचे जतन करण्याकरिता मरणांतिक यातनांनाही आमंत्रित करील आणि या प्रक्रियेत त्याला तुरुंगात जरी जावे लागले तरी तो त्याचेसुद्धा स्वागत करील. यामुळे तुम्ही ज्यांची तुरुंगातून सुटका केली त्यांना परत तुरुंगात केव्हा टाकणार आहा हा प्रश्न सरकारला विचारला पाहिजे. मला माहीत आहे की या प्रश्नाचे उत्तर देण्याची कृपा सरकार करणार नाही.

पाहा, ३४१. वृत्तपत्रांना मुलाखत,३० जुलै १९४४ 'द हिंदू', १ ऑग्स्ट १९४४

३.५.३. गांधीजींनी टीकेचे स्वागत केले

गांधीजींची श्यामाप्रसाद मुखर्जींशी मुलाखत

(हिंदूमहासभेचे कार्यकारी अध्यक्ष डॉ. श्यामाप्रसाद मुखर्जी यांनी ६ ऑगस्टला हे वृत्तपत्रांकरिता प्रसृत केले होते. ते म्हणाले होते : "काल वैयक्तिक पातळीवर माझी महात्माजींशी प्रदीर्घ चर्चा झाली आणि माझा आणि माझ्यासारखा विचार करणाऱ्यांचा राजाजींच्या ठरावाला संपूर्ण हिंदुस्तानच्या दृष्टीतून इतका प्रखर विरोध का आहे हे मी त्यांना समजावून सांगितले. आमची विस्तृत आणि मनमोकळेपणाने चर्चा झाली . . . हा संपूर्ण संभाषणाचा सार नाही. फॉर्म्युलावर कोणत्याही प्रकारे टीका केली तर त्यामुळे जनतेच्या मनातील गांधींजीवर प्रभाव अथवा त्यांच्या भूमिकेचे जनतेच्या मनातील महत्त्व कमी होईल" अशी जी भीती होती ती दूर करण्याकरिता मुलाखतीतील संबंधित भाग प्रकाशित केला आहे.)

सेवाग्राम,

५ ऑगस्ट १९४४

गांधीजींचे म्हणणे आहे की राजाजींच्या फॉर्म्युलाशी त्यांचा वैयक्तिक संबंध आहे आणि यामुळे इतर कोणाचीही त्याच्याशी बाधिलकी नाही. यामुळे लोकांनी त्यासंबंधीची मते मनमोकळेपणाने न घाबरता द्यावी. आमच्या संभाषणावरून माझे असे मत झाले आहे की ते अशा टीकेचे स्वागत करतात आणि कारण समजून घेण्याची त्यांची तयारी आहे. फॉर्म्युलात जर काही चूक आढळली तर ती दुरुस्त करण्यात त्यांना संकोच वाटणार नाही. त्यांच्या मते फॉर्म्युलाद्वारे सर्वांना न्याय करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. यामुळे हा फॉर्म्युला जर अंमलात आला आणि त्यामुळे एखाद्या समाजावर अन्याय होतो असे जर वाटत असेल तर तो दोष माझ्या निदर्शनास आणून देण्यात यावा असे ते म्हणतात. गांधीजींची अशीही इच्छा आहे की कायदे आझम जिना आणि माझ्यात (गांधीजीत) जर काही तडजोड झाली तर जनमतसंग्रह होण्यापूर्वी सर्व पक्षांनी त्यासंबंधात आपापली मते कळवावी आणि या योजनेचा तेव्हाच अंमल होईल जेव्हा हिंदुस्थानच्या शासनाच्या सर्वाधिकारांचे आणि जबाबदाऱ्यांचे हस्तांतरण ब्रिटन हिंदुस्थानी जनतेकडे करील. यामुळे या फॉर्म्युलावर भावनाविरहित होऊन शांतपणे चर्चा करण्याकरिता भरपूर वेळ आहे. ते असेही म्हणाले की राजाजींचा फॉर्म्युला स्वयंनिर्णयासंबंधीचा काँग्रेसचा ठराव (पाहा परिशिष्ट "एक ठराव", ९ ऑगस्ट १९४४पूर्वी.) ठोस स्वरूपात थोडक्यात मांडण्याचा प्रकार आहे आणि सर्व वर्गांची संमती घेतल्याशिवाय त्यातील काहीही अंमलात येणार नाही. . . . . आश्वासित करत ते म्हणाले की मी नेहमीच टीकेचे स्वागत करत असतो आणि यामुळे माझी उन्नतीच झाली आहे. यामुळे माझा प्रभाव मुळीच कमी होणार नाही.

पाहा म. गा. सं. सा. खंड ८४, विषय क्र. ३६४. श्यामाप्रसाद मुखर्जी यांना मुलाखत

३.५.४. दुरुस्त करावयाचे दोष

सेवाग्राम येथे युनायटेड प्रेस ऑफ इंडियाला दिलेल्या मुलाखतीचा हा वृत्तांत आहे.

सेवाग्राम,

७ ऑगस्ट १९४४

प्रश्न : पाचगणीत तुम्ही म्हणाला : "सांप्रदायिक समस्येवरील माझी आताची सगळी वक्तव्ये माझ्या पूर्वीच्या सगळ्या मतांशी सुसंगत आहेत." परंतु पूर्वी तुम्ही म्हणाला होता : "फाळणी म्हणजे धडधडीत असत्य. तळापासून माझे अंतःकरण याविरुद्ध बंड करून उठते. . . . . अशा गोष्टीला मान्यता देणे म्हणजे माझ्याकरिता ईश्वर नाकारणे आहे. (हरिजन, १३ एप्रिल १९४०) (पाहा "माझी भूमिका", ९ एप्रिल १९४०). **विभाजनाच्या प्रस्तावाने हिंदू मुसलमान समस्येचे रूप बदलले आहे. मी त्याला असत्य म्हणतो. या संबंधात कोणतीही तडजोड होऊ शकत नाही. . . . सन्माननीय तडजोडीने ते होऊ शकत नाही.** (हरिजन, ४ मे १९४०). (पाहा, "हिंदू-मुसलमान तिढा", २९ एप्रिल १९४०.) **हिंदुस्थानची फाळणी म्हणजे पाप. . . . .** (हरिजन, २४ मे १९४२)." (पाहा "प्रश्नपेटी", १८ मे १९४२.) **या सर्वांमध्ये सुसंगती कशी आहे हे तुम्ही मला समजावून सांगू शकाल काय? महासभेचे लोक अशाच पद्धतीने प्रचार करत असताना दिसतात म्हणून मी तुम्हाला हे स्पष्ट करून दाखवण्याकरिता सांगतो आहे.**

उत्तर : कायदे आझम आणि माझी जी भेट होणार आहे ती होईपर्यंत जरी मी हे सर्व प्रश्न टाळणार होतो तरी तुमच्या प्रश्नाचे उत्तर मी टाळू शकत नाही. मला माहीत आहे की सध्याच्या माझ्या भूमिकेमुळे अनेक लोक गोंधळले आहेत आणि ते दुःखीही झाले आहेत. तुम्ही उद्धृत केलेल्या माझ्या मतात बदल झालेला नाही. तुम्ही उद्धृत केलेली माझी वक्तव्ये मी जेव्हा दिली होती तेव्हा काँग्रेसच्या स्वयंनिर्णासंबंधीच्या ठरावात मीसुद्धा भागीदार होतो हे लक्षात ठेवले पाहिजे. माझे मत आहे की राजाजींचा फॉर्म्युला त्या ठरावाला मूर्त रूप देणारा आहे. तरीही माझ्या तथाकथित वा खऱ्या विसंगतीकडे लक्ष देऊ नका असेच मी माझ्या टीकाकारांना म्हणेन. त्यांनी प्रश्नाची चिकित्सा गुणवत्तेच्या बळावर करावी आणि शक्य झाले तर या प्रयत्नाला आशीर्वाद द्यावा.

प्र. - जिनांच्या भाषणावर (अखिल हिंदुस्थान मुस्लिम लीगच्या अर्धवार्षिक अधिवेशनाच्या अध्यक्षपदावरून ३० जुलैला भाषण करताना मो. अ. जिनांनी राजगोपालाचारी यांच्या फॉर्म्युलावर आणि गांधीजींनी त्याला दिलेल्या पाठिंब्यावर विस्ताराने चर्चा करताना जोरदार टीका केली होती.) **तुमची प्रतिक्रिया काय? जिनांना जर तुमचा प्रस्ताव मान्य**

नसेल वा तुमच्या आणि त्यांच्या वाटाघाटींना अपयश आले तर तुम्ही राजाजींच्या फॉर्म्युलाला दिलेला पाठिंबा काढून घ्याल काय? की तो प्रस्ताव कायम राहील?

उत्तर - मरण येण्यापूर्वी मरण्यावर माझा विश्वास नाही. होऊ घातलेल्या आमच्या भेटीला अपयश येईल अशा अपेक्षेने मी या भेटीकडे पाहत नाही. मी नेहमीच सर्वोत्तमाची आशा करत असतो आणि वाईटाहून वाईट जरी घडले तरी त्याकरिता माझी तयारी असते. यामुळे वार्ता निष्फळ होतील अशी आधीपासून कल्पना करू नका अशी माझी तुम्हाला विनंती आहे. अपयश जेव्हा समोर येऊन तुम्हाला आणि मला भेडसावेल तेव्हा मला विचारा.

प्रश्न - (अमृतसर येथील) **सर्व पक्षीय शीख संमेलनात** (स्रोतात "लाहोर" आहे. सर्व पक्षीय शीख संमेलन १ ऑगस्टला झाले होते आणि त्यात राजाजींचा फॉर्म्युला फेटाळण्यात आला होता.) **तुम्ही अजून मुस्लिम लीगला शरण जाल की काय अशी भीती व्यक्त करण्यात आली होती.**

उ. - माझे शीख मित्र विनाकारण अस्वस्थ होत आहेत. मी इतर कोणाकरिता कोणतीही तडजोड करू शकत नाही, केवळ माझ्याकरिता ठरवू शकतो. कॉँग्रेसचा ठराव एक पवित्र जबाबदारी आहे आणि ती जबाबदारी आपण पूर्णपणे पार पाडू याची मला खात्री आहे. शूर लोक कधीही बागुलबुवाला घाबरत नसतात. शीख मित्रांनी तो प्रस्ताव गुणवत्तेवर तपासावा. आणि त्यांना जर त्यात स्पष्टपणे दोष दिसत असतील तर मी ते दुरुस्त करीन आणि कायदे आझमनाही ते दोष आहेत असे पटले तर तेसुद्धा त्या दुरुस्तीला मान्यता देतील अशी माझी खात्री आहे.

'गांधी-जिना टॉक्स', पृष्ठ ८३ -४; शिवाय 'द हिंदू', ९ ऑगस्ट १९४४, शिवाय पाहा म. गां. सं. सा. खंड ८४, **३७२. युनायटेड प्रेस ऑफ इंडियाला मुलाखत**

३.५.५. जादुगाराची टोपली

गांधीजी आणि व्हाईसरायमधील पत्रव्यवहार प्रकाशित झाल्यानंतर १८ ऑगस्ट १९४४ला गांधीजींनी पुढील वक्तव्य प्रसृत केले होते. यात जिनांशी होऊ घातलेल्या अपेक्षित मुलाखतीचा विषयही हाताळण्यात आला आहे.

सेवाग्राम, (वर्धा),

१८ ऑगस्ट १९४४

प्रकाशित पत्रव्यवहारावरून (पाहा "लॉर्ड वेव्हेल यांना पत्र", १५ जुलै १९४४ आणि २६।२७ जुलै १९४४.) आढळून येते की व्हाईसराय कार्यालयाच्या मागण्यांची पूर्ती करण्याच्या प्रयत्नात मी कोणताही कसूर ठेवला नव्हता. सरकारच्या अंतिम उत्तरावरून स्पष्ट होते की ब्रिटिश सरकारला जनतेचा पाठिंबा मिळवण्यात कोणताही रस नाही. काँग्रेसची प्रमुख मागणी जवळपास सर्व राजकीय पक्षांनी मान्य केलेली असल्यामुळे मी स्वतःला केवळ काँग्रेसपर्यंत सीमीत ठेवत नाही.

तांत्रिक दृष्टीने युद्धातील विजयाचा जोपर्यंत संबंध आहे मित्र राष्ट्रांना अशा प्रकारच्या पाठिंब्याची गरज नाही. त्यांना नैतिक पाठिंब्याचा तिटकारा आहे असे दिसते. थोडक्यात सांगायचे तर व्हाईसरायच्या प्रस्तावाचा अर्थ आहे जोपर्यंत भावी घटनेच्या संबंधात सर्व पक्षातची सहमती होत नाही आणि प्रमुख पक्ष आणि ब्रिटिश सरकार यांच्यात सहमती होत नाही तोपर्यंत कोणताही घटनात्मक बदल होणार नाही, हिंदुस्थान सरकार जसे आहे तसेच कायम राहील. सरकारच्या उत्तरात ज्या पक्षांची नावे दिली आहेत ती केवळ उदाहरणार्थ आहेत. जादुगाराच्या पोतडीतून एकामागून एक वस्तू बाहेर पडतात त्याप्रमाणे वेळ आली की यांत अजून पक्षांची भर पडत जाईल याबद्दल मला मुळीच शंका नाही आणि ब्रिटिश सरकार आपले नियंत्रण काढून घेण्याकरिता केव्हा सहमत होईल हे कोणाला माहीत असू शकते?

हिंदुस्थान सरकारकडून शासनाची सूत्रे हिसकावून घेण्याची शक्ती जोपर्यंत हिंदुस्थानची चाळीस कोटी जनता विकसित करत नाही तोपर्यंत ब्रिटिश सरकार हिंदुस्थानच्या चाळीस कोटी जनतेवरील सत्ता सोडणार नाही हे स्फटिकासारखे स्पष्ट आहे.

हिंदुस्थान शुद्ध नैतिक बळावर असे करील याबद्दलची आशा मी कधीही सोडणार नाही. तोपर्यंत कोणताही घटनात्मक बदल होणार नाही. मी कल्पना केलेले राष्ट्रीय सरकारच यावरील खरा तोडगा शोधून काढू शकते. बाकी सर्व मृगजळ असेल. अशा या अडणीच्या प्रसंगी कायदे आझमचे आजारी पडणे आणि वैद्यकीय सल्ल्याप्रमाणे पूर्णपणे दुरुस्त होईपर्यंत माझी भेट घेण्यास असमर्थ असणे ही अतिशय दुर्दैवाची गोष्ट आहे. आमच्यात जर अंतःकरणापासून सहमती झाली तर महामहीमनी त्यांच्या पत्रातून जो ठाम नकार कळवला आहे त्यात बद्ल करण्याची ब्रिटिश सरकारला इच्छा होऊ शकते. आपण सर्व प्रार्थना करू या की माझी भेट घेण्याइतकी कायदे आझमच्या प्रकृतीत लवकर सुधारणा होईल आणि योग्य उपाययोजनेवर सहमती होण्याइतका ईश्वर आमच्या अंतःकरणारणात बदल घडवून आणील.

आम्ही काढलेल्या तोडग्याचा ज्यांच्यावर परिणाम होईल त्या सर्वांना मी आश्वसित करू इच्छितो की ज्या कोणत्या उपाययोजनेवर आमची सहमती होईल ती एकाही हितसं ंबंधाकडे दुर्लक्ष करून होणार नाही. राजाजींच्या फॉर्म्युलात अनेक हिदू आणि शीख मित्रांनी सुचवल्याप्रमाणे जर काही उणिवा असतील तर त्यात दुरुस्ती करता येऊ शकते. असा कोणताही तोडगा यशस्वी होणार नाही की जो प्रथमदर्शनीही चांगला नसेल आणि शिवाय संपूर्ण हिंदुस्थानला स्वीकारार्हही नसेल.

'द बॉम्बे क्रॉनिकल', १९ ऑगस्ट १९४४, शिवाय पाहा म. गा. सं. सा. खंड ८४, विषय क्र. ४१२. असोसिएटेड प्रेस ऑफ इंडियाला मुलाखत

३.५.६. श्री जिनांचे लाहोर येथे भाषण

लाहोर येथे ३० जुलैला मुस्लिम लीग परिषदेला संबोधत असताना श्री जिन्नांनी केलेल्या भाषणातील संबंधित उतारे -

श्री राजगोपालाचारी यांचे सूत्र हे नकारार्थी विडंबन असून मार्च १९४० च्या मुस्लिम लीगच्या ठरावाचा विध्वंस करणे हाच त्याचा हेतू आहे आणि ते जेव्हा म्हणतात की मुस्लिम लीगने आतापर्यंत आपल्या ठरावाद्वारे ज्या कशाची मागणी केली होती ते सर्व या ठरावाद्वारे देण्यात आले आहे तेव्हा ही त्या ठरावाची सर्वात मोठी चेष्टा आहे असेच म्हणावे लागेल. पहिली गोष्ट म्हणजे त्यांच्या ठरावात सार्वमताचा जो उल्लेख आहे, आणि तोही जिल्हावार, तो त्यांना कुठे आढळला?

परंतु मला राजगोपालाचारींच्या फॉर्म्युलातील एकेक कलम घेऊ द्या. सर्वप्रथम प्रास्ताविकातील अटी जर स्वीकारल्या तर त्यांच्या आधारे एकीकडे मुस्लिम लीग पूर्णपणे बांधली जाईल तर दुसरीकडे श्री. सी. राजगोपालचारीनुसार महात्मा गांधी काँग्रेसतर्फे किंवा तिचे प्रतिनिधी म्हणून अधिकारवाणीने बोलून राहिलेले नस्ल्यामुळे, मग त्याचा अर्थ काहीही असो, ते त्यांचे आशीर्वाद मागे घेऊ शकतात. आता आपण पहिल्या कलमाकडे येतो - “घटनेत खाली सांगितलेल्या अटीप्रमाणे,” परंतु मला फॉर्म्युलात “घटना” कुठेही दिसली नाही. ते कोणत्या घटनेसंबंधी बोलत आहेत? मग येते स्वातंत्र्याची मागणी. यात आम्ही हिंदुस्थानी जनतेच्या स्वातंत्र्याच्या विरोधात आहो असे गृहीत धरण्यात आले असल्याचे दिसते, आणि हा टोमणा आवश्यक नाही हे श्री राजगोपालाचारी आणि श्री गांधी या दोघांनाही माहीत आहे.

नंतर अशी अट येते की संक्रमण काळाच्या कालावधीत आम्ही प्रांतीय अंतरिम सरकारच्या स्थापनेसाठी काँग्रेससोबत सहकार्य करू आणि काँग्रेसला उच्च आणि श्रेष्ठ स्थान

देऊन या संस्थेच्या नियंत्रणाखाली एक दुय्यम संस्था म्हणून काम करू. आणि या संक्रमणकाळाकरिता जे मध्यंतरकालीन सरकार तयार केले जाईल त्याचे स्वरूप, वैशिष्ट्य, कर्मचारीगण, अधिकार वगैरे कसे असतील हे काहीही या फॉर्म्युलात सूचित करण्यात आलेले नाही.

युद्ध संपल्यानंतर एक असा आयोग नेमला जाईल की जो हिंदुस्थानच्या वायव्येकडील आणि पूर्वेकडील सलग जिल्ह्यांची सीमा निश्चित करील आणि कोणत्या जिल्ह्यात मुसलमान स्पष्टपणे बहुसंख्य आहेत हे ठरवण्याकरिता सर्व प्रौढांचे सार्वमत घेण्यात येईल. हा आयोग कोण नेमेल, त्यातील कर्मचारी कोण असतील, आयोगाला कोणकोणते अधिकार असतील आणि त्याने काढलेल्या निष्कर्षांची अंमलबजावणी कोण करील हे यात सांगितलेले नाही. खरे सांगायचे तर मुस्लिम लिगच्या मार्च १९४० ठरावात ज्या कशाची मागणी करण्यात आली आहे ते सर्व या फॉर्म्युलात दिले आहे असे जाहीर वक्तव्य श्री राजगोपाचारी निर्लज्जपणे कसे करू शकतात हेच कळत नाही.

हा करार काँग्रेस आणि मुस्लिम लीगमध्ये व्हावा असा जरी या फॉर्म्युलाचा हेतू असला तरी सार्वमतापूर्वी प्रत्येक पक्षाला आपापला दृष्टिकोन मांडण्याचा अधिकार असतो. दुसरा मुद्दा वेगळे होण्याचा आहे. संरक्षण, वाणिज्य, दळणवळण आणि इतर आवश्यक बाबींच्या बचावाकरिता परस्परात करार व्हायला पाहिजे. प्रश्न निर्माण होतो की हा बचाव कोणापासून करायचा आहे आणि याचा अर्थ काय आहे? आणि शिवाय परस्परातील हे करार बंधनकारक असणार आहेत काय?. या कलमाचे महत्त्व समजून घेणे इतके सोपे नाही.

यानंतर येणाऱ्या पुढील कलमात तर चातूर्याची कमाल करण्यात आली आहे. या अटी तेव्हाच बंधनकारक होतील जेव्हा ब्रिटिश हिंदुस्थान सरकारच्या सत्तेचे आणि जबाबदाऱ्यांचे पूर्णपणे हस्तांतरण करतील परंतु ते कोणाकडे सत्तेचे हस्तांतरण करतील ते यात सांगितलेले नाही.

श्री गांधींच्या अगदी अलीकडच्या वक्तव्याप्रमाणे ऑगस्ट ठराव "पूर्णपणे निरागस" आहे. त्यांचा अधिकार जरी संपलेला असला तरी ऑगस्ट ठराव रद्द झालेला नाही. तो रद्द होऊ द्या. ही मागणी आणि तिला लागू करण्याकरिता मान्य करावी लागणारी बंधने या दोन्ही गोष्टी मुसलमानांच्या आदर्शाकरिता आणि मागण्यांकरिता अपायकारक असल्यामुळे मुसलमानांना हा करार निरागस वाटत नाही.

श्री गांधींनी पाकिस्तानकरिता मुसलमानांना स्पष्ट आणि निःसंदिग्ध भाषेत साथ द्यावी आणि मग केवळ श्री गांधींनाच प्रिय असलेले नाही तर हिंदुस्थानातील करोडो जनतेला प्रिय असलेले स्वातंत्र्य जवळ येईल. श्री गांधी आणि श्री राजगोपालाचारी जेव्हा म्हणतात की या सर्व गोष्टींना तेव्हाच काही किंमत असेल वा त्या प्रभावी होतील जेव्हा ग्रेट ब्रिटन हिंदुस्थांनींकडे सत्ता हस्तांतरित करील, असे म्हणणे हे घोड्यापुढे गाडी ठेवण्यासारखे आहे. जोपर्यंत हिंदू आणि मुसलमान एक होऊन दोघेही मिळून ब्रिटिशांच्या अनिच्छुक हातातून सत्ता खेचून घेत नाहीत तोपर्यंत अशी कोणतीही शक्यता नाही.

३.६. योग्य मार्ग

"हिंदुस्तान टाईम्स"च्या विशेष प्रतिनिधीने चर्चेच्या पार्श्वभूमीत केलेल्या सर्वेक्षणाच्या आधारे लिहिलेला हा लेख त्या वृत्तपत्राच्या १० सप्टेंबर १९४४च्या अंकात प्रकाशित झाला होता.

ही पहिलीच वेळ आहे की जेव्हा हिंदुस्थान मुक्तीकरिता आपल्या स्वतःच्या पुढाऱ्यांकडे पाहत आहे. थोडा त्या दिवसांचा विचार करा की जेव्हा आपले विचारवंत आणि राजकारणी लॉर्ड मोर्ले आणि श्री मानेग्यू यांना हिंदुस्थानचे मित्र म्हणून संबोधायचे; थोडे आठवा की त्या दिवसात 'मडीमन सुधारणा समिती', 'सायमन आयोग', 'गोलमेज परिषदा' वगैरेंबद्दल जनतेमध्ये किती उत्सुकता असायची? विचार करा की लॉर्ड रिडींग, लॉर्ड इर्विनच नाही तर लॉर्ड लिनलिथगो यांच्यावर किती अपेक्षा केंद्रित झालेल्या होत्या? ते दिवस असे होते की जेव्हा सत्ताधाऱ्यांशी संपर्क वाढवण्याकरिता वा प्रांतिक स्वायत्ततेकरिता वा सार्वभौमत्व मिळावे म्हणून हिंदुस्थानी ब्रिटिश

सत्ताधाऱ्यांच्या तोंडाकडे पाहायचे, 'नेहरू समिती', जिचे सदस्य श्री जिन्नासुद्धा होते, पहिली अशी समिती होती की जेव्हा आपण ब्रिटिशांना सोडून स्वतंत्रपणे विचार करायचा प्रयत्न केला होता. लॉर्ड बर्कनहेड यांनी दिलेल्या आव्हानाला ते उत्तर होते. हिंदुस्थानींना आपल्या पायावर उभे करण्याच्या दृष्टीने या समितीने फार लांब पल्ला गाठला होता, परंतु तिला अपयश आले कारण मुस्लिम समुदाय दोन भागात विभाजित झाला होता. त्या वेळी आगाखान आणि फाझिल हुसेन हे विभक्त मतदार संघाच्या बाजूने होते आणि हिंदूंचे सहा प्रांत असल्यामुळे मुसलमानांचे चार प्रांत निर्माण करण्यात यावे अशी त्यांची मागणी होती. परंतु याच वेळी जिन्नागट संयुक्त मतदारसंघ आणि राखीव जागांच्या बाजूने होता. त्या वेळी जिन्नांबद्दल मुसलमानांमध्ये इतका काही अविश्वास होता की पहिल्या गोलमेज परिषदेत श्री जिन्नांना मुसलमानांचा प्रवक्ता म्हणून स्थान मिळू नये म्हणून फाझिल हुसेन यांनी विशेष काळजी घेतली होती. इतकेच नाही तर श्री जिन्नांना इतके काही एकटे पाडण्यात आले होते की त्यांना नंतर होणाऱ्या परिषदांमधून पूर्णपणे वगळण्यात येऊन राजकीय चित्रातून अगदी पुसून टाकण्यात आले होते.

मुसलमानांच्या तक्रारीनुसार सुधारणा झाल्यानंतर "मुसलमानबहुल प्रांतात" टोडी गटाला जेव्हा अधिकारपदावर पोहोचण्याइतक्या जागा मिळाल्या आणि "हिंदूबहूल प्रांतात मुस्लिम लीग" थंड्या बस्त्यात अडकून पडली तेव्हा कुठे श्री जिन्नांचा राजकारणात पुनःप्रवेश होऊ शकला. काँग्रेस आणि ब्रिटिश सरकारमध्ये जेव्हा युद्धाचे उद्दिष्ट आणि त्याचे हिंदुस्थानवर होणारे परिणाम याबद्दल तणाव निर्माण झाले तेव्हा मुस्लिम लीगला अकस्मात प्राधान्य मिळू लागले होते. धक्कादायक हुकूमशाही शासनाच्या कल्पननेकडे जरी जागतिक जनमत वेधले होते तरी त्याची आगेकूच थांबली नव्हती. इतर देश जर हिटलर, मुसोलिनी, रुझवेल्ट, चर्चिल, स्टॅलीन यांच्या नावाने ओळखल्या जात असतील तर हिंदुस्थानी समुयादायांनीही तसे का करू

नये? मुसलमान सुमदायालाही हिंदूंच्या “महात्म्याला” कायदे आझम हे चांगले उत्तर आहे असे वाटले. अशाच प्रकारे हिंदू “वीर”चाही विचार करत होते.

परिणामी ब्रिटिशांनी मुस्लिम लीगला गुपचूप दिलेल्या पाठिंब्याने पाकिस्तानची समस्या जिवंत समस्या झाली. मुसलमानबहुल प्रांताना संघराज्यातून बाहेर पडता येऊ शकते अशी मान्यता क्रिप्सच्या प्रस्तावाने आणि राजगोपालाचारींच्या फॉर्म्युलाने रुजवली. वेगळा मतदारसंघ आणि शासकीय नोकऱ्यात राखीव जागा या मुस्लिम लीगच्या मागण्यामागील सिद्धांत समान नागरिकत्वाच्या विरोधी आणि वाईट असल्यामुळे भूतकाळात सांप्रदायिक वाटाघाटी अयशस्वी झाल्या होत्या. मुसलमानांचे म्हणणे होते की हा सिद्धांत तत्त्वतः “वाईट आहे” हे आम्हांला मान्य आहे, पण आमचा मागासलेपणा दूर होईपर्यंत तो मान्य केला पाहिजे. अशा प्रकारे जेव्हा केव्हा तडजोडीकरिता प्रयत्न करण्यात आले तेव्हा तेव्हा हे पक्ष त्या ‘वाईटपणाला’ सीमीत करायचा प्रयत्न करायचे आणि ही सीमा कुठे ठरवावी याबद्दल त्यांचे एकमत होत नसे. आम्हांला जकातीच्या दरात वा करात तात्पुरती सूट मिळाली पाहिजे आणि या संरक्षक भिंती काही काळानंतर काढून टाकता येतील अशी जी उद्योजकांची मागणी होती अगदी तशीच ही मागणी होती.

मुस्लिम लीगच्या मागणीने पाकिस्तानकडे जे वळण घेतले ते दुसरे विश्वयुद्ध झाले नसते तर घेतलेच नसते. ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना काँग्रेसच्या शिडातून वारा काढून टाकायचा असल्यामुळे त्यांनी जिन्नांना प्रोत्साहन दिले आणि बाकी जिन्नांच्या स्वभावावर सोडून दिले.

मुंबई येथे झालेल्या मुलाखतीचे दुसरे कारण म्हणजे सर्व क्षेत्रात जनचेचा झालेला अपेक्षाभंग होता. सेटलवाड गटाने जे आव्हान दिले होते त्याला अपवाद सर तेजबहाद्दूर सप्रूंनी दिलेल्या सद्भावनाच होत्या. सर तेजबहाद्दूर सप्रू मवाळ आणि उदारमतवाद्यांचे प्रतिनिधित्व करत

होते. घटनात्मक पद्धतीने जबाबदार शासन मिळू शकते यावर या लोकांचा विश्वास होता. आपली पद्धत अयशस्वी झाली असल्याची जाणीव श्री सप्रूंना झाली. कॉंग्रेसच्या संघर्षाने हिंदुस्थानच्या राजकीय परिप्रेक्षात क्रांतिकारक बदल केला होता खरे, परंतु अजूनही स्वराज्य पकडीत आले नव्हते. ज्याप्रमाणे स्वराज्य केवळ मागितल्यानेच मिळणार नाही हे वीस वर्षांपूर्वीच कॉंग्रेसच्या लक्षात आले होते त्याचप्रमाणे आपल्याला पाकिस्तान देणगी म्हणून मिळणार नाही हे आता मुस्लिम लीगच्या लश्रात आले होते.

अशा प्रकारे सर तेजबहाद्दूर सप्रू, गांधीजी आणि जिन्ना या तिघांचाही ब्रिटिशांकडून पूर्णपणे भ्रमनिरास झाला होता. त्यांच्या लक्षात आले होते की हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य, मग ते कोणत्याही का स्वरूपाचे असेना स्वतः हिंदुस्थानींच्या प्रयत्नांनीच येऊ शकणार आहे. हिंदुस्थानींना आपल्या शक्तीनेच विदेशी लोकांच्या हातून ते खेचून घ्यावे लागणार होते.

यामुळे माझा विश्वास आहे की श्री गांधी आणि श्री जिन्नांनी ही समस्या सोडवण्याकरिता मुंबईत भेटण्याचा जो मार्ग अवलंबिला तो मार्गच मानसशास्त्रीय दृष्टीने अगदी उचित होता. ब्रिटिशांंना सत्तांतर करायला लावण्याकरिता आपण आपली शक्ती कशी केंद्रित करायची याचाच त्यांना आता विचार करायचा होता. आणि भावी स्वतंत्र हिंदुस्थानचे त्यांच्या दृष्टिकोनातून काय स्वरूप असावे हे आता त्यांना ठरवायचे होते.

या दोन्ही पुढाऱ्यांची मानसिक घडण मूलभूत दृष्टीने अगदीच वेगळी होती. परंतु हे दोघेही सारखेच चाणक्ष होते. गांधीजी प्रत्येक गोष्टीकडे अहिंसक दृष्टिने पाहत असल्यामुळे हृदयैक्य बळजबरीने साध्य करता येऊ शकत नाही. श्री जिन्नांना माहीत होते की केवळ धार्मिक आणि सांप्रदायिक भावनांनी कायम टिकाऊ सामाजिक ढाच्याची उभारणी करता येऊ शकत नाही. त्यांना अशा योजनेचा विचार करणे आवश्यक होते की जी व्यवहार्य असेल. दोन्ही पुढाऱ्यांना

माहीत होते की एकूण पाहता संपूर्ण राष्ट्राची आपल्यावर जबाबदारी आहे. गांधीवाद्यांची हिंदुस्थानची संकल्पना तीच होती जी काँग्रेसची होती. त्यांना काँग्रेसरुपी शरीराच्या कोणत्याही इंद्रियाकडे दुर्लक्ष करणे परवडू शकत नव्हते कारण बोटाला जरी इजा झाली तर त्याची प्रतिक्रिया संपूर्ण शरीरातून अभिव्यक्त होत असते. आणि हिंदुस्थानातील संस्थानेसुद्धा हिंदूस्थानी समाजव्यवस्थेचाच भाग आहे हे ते विसरू शकत नव्हते.

थोडक्यात सांगायचे तर भविष्यकालीन हिंदुस्थानचे चित्र कसे असायला पाहिजे हे या दोन पुढाऱ्यांनी ठरवणे आवश्यक होते. आपला राजकीय इमला कसा असावा हे चर्चिल, ॲमरी, क्रिप्स वा वेव्हेल ठरवू शकत नव्हते, ते या दोन पुढाऱ्यांनीच ठरवणे आवश्यक होते. जोपर्यंत गांधीजींचा संबंध आहे त्यांनी ब्रिटिशांकडे पाहणे कायमचे सोडून दिले होते. ब्रिटिश आपल्याकडे दुर्लक्ष करू लागले आहेत असे जिन्नांनाही वाटू लागले होते. यामुळे आश्चर्य नाही की या दोन पुढाऱ्यांनी परस्परांकडे पाहायला सुरुवात केली आणि पाच वर्षांच्या अवधीनंतर जेव्हा त्यांची भेट झाली तेव्हा त्यांनी परस्परांना दिलेल्या आलिंगनातून ही गोष्ट दिसून पडत होती. लगेच त्यांनी तीन तास स्पष्ट आणि मैत्रीपूर्ण चर्चा केली.

संघटनेच्या दृष्टीने २२ वर्षांपूर्वी काँग्रेस जिथे उभी होती तिथेच आज लीग उभी होती. आपला संघर्ष पुढे नेण्याकरिता तिला निकराचा लढा द्यावा लागणार होता आणि फार हालअपेष्टा सहन कराव्या लागणार होत्या. परंतु काँग्रेसने स्वराज्याच्या लढतीचा जो पाया घातला तो जर लीगला वापरता आला असता तर त्यांना आपल्या अनुयायांच्या एका पिढीचे रक्त आणि अश्रू वाचवता आले असते.

अशा प्रकारे मुंबईच्या वाटाघाटींचे यश पूर्णपणे श्री जिन्ना कोणती वृत्ती धारण करतात यावर अवलंबून आहे. त्यांचे मन किती चिंतनशील आहे आणि त्यांचे राजकीय विचार किती

रचनात्मक आहेत यावर हे अवलंबून आहे. श्री जिन्ना तीन दशक आरामखुर्चीतील राजकारणी होते. गत पाच वर्षात ते जनतेचे पुढारी झाले. या बदलाने त्यांच्यातही परिवर्तन झाले आहेत. ते अतिशय अहंकारी, उद्धट आणि परिस्थितीशी न जुळवून घेणारे झाले आहेत असा सर्वसामान्यांच्या मनावर ठसा उमटला आहे. परंतु आता त्यांना समुदाय कसा असतो ते माहीत आहे. बाह्यतः उद्धट दिसणाऱ्या त्यांच्या व्यक्तित्वामागे गुलामगिरीतून जन्मलेल्या व्यथेबद्दलच्या करुणेमुळे जलदगतीने धडधडणारे हृदय आहे की नाही हे कोणाला माहीत? ही बोलणी जर फिसकटली तर श्री जिन्नांनासुद्धा किती तरी वर्षांपासूनच्या या ओझ्याची आणि पुढे येणाऱ्या दुःखद घटनांची जाणीव असेल.

गांधीजी आणि जिन्नांना परस्परात करार करण्याचा जर आधार सापडला आणि इतर विचाराच्या लोकांना आपल्या बाजूने वळवण्याचा जर त्या दोघांनी मिळून संयुक्तपणे प्रयत्न केला वा आपल्या प्रस्तावात नवीन उजेडात आलेल्या तथ्यानुसार बदल केला तर हिंदुस्थानच्या पटलावर किती आश्चर्यजनक बदल झालेला आढळेल याची कल्पना करा. जगातील सर्व देशांमध्ये हिंदुस्थानचे डोके उंच होईल. हिंदुस्थानी न्याय करतील आणि आपल्या स्वातंत्र्याची पायभरणी करतील ! इंग्रज हे दृश्य पाहत राहतील ! जग या कृत्याची वाखाणणी करील !!!

३.७ . अशक्यप्राय दावा

(वाटाघाटी मोडल्यानंतर तिच्यासंबंधी जनमत चाचणी घेण्यात आली होती. ३० सप्टेंबर १९४४च्या हिंदुस्तान टाईम्समध्ये तिच्यासंबंधीचा हा लेख प्रकाशित झाला होता.)

अपेक्षित होते तेच घडले आहे आणि तात्पुरत्या ज्या आशाअपेक्षा उंचावल्या होत्या त्या छिन्नविछिन्न झाल्या आहेत. वारा उलट दिशेने वाहत असल्याचे प्रत्येक चिन्ह आणि कारण दाखवत असतानाही कायदे आझम आणि महात्म्यामध्ये तडजोड झाली असल्याची घोषणा व्हावी म्हणून देशातील सर्व वर्गाचे लोक, विशेषतः मुसलमान, तळमळीने प्रार्थना करत होते. मुस्लिम लीगच्या मागण्यांचे स्वरूप असे काही होते की त्या मान्य होण्याच्या मार्गात अनुल्लघनीय अडथळे निर्माण होत होते. असे असले तरी संपूर्ण हिंदुस्थानातील लोक काही चमत्कार होईल अशी अपेक्षा करण्याकरिता आपल्या मनाची तयारी करत होते आणि संभाषणात गुंतलेली ही दोन महान व्यक्तिमत्त्वे कसे तरी करून करार करण्याचा मार्ग शोधूनच काढतील असा विश्वास ते बाळगून होते. तडजोड न करता जर आपण इथून गेलो तर आपण आपल्या बुद्धिमत्तेचे दिवाळे घोषित करू असे जे जिनांनी वक्तव्य दिले होते आणि महात्मा गांधींनी वाटाघाटी सुरू झाल्यानंतर काहीच दिवसांनी आपल्या प्रार्थना प्रवचनात ते उद्धृत केले होते. यामुळे काही तरी तडजोड झाल्याशिवाय राहणार नाही अशी जी लोकप्रिय धारणा होती तिला अजूनच दुजोरा मिळाला. मुस्लिम लीगच्या लाहोर अधिवेशनातील ठरावाचा जिन्नांनी जो विलक्षण अर्थ लावला आणि जोपर्यंत त्याला ते हट्टीपणाने चिकटून आहेत तोपर्यंत देशाला या कठोर वास्तवाशी जुळवून घेणे भाग आहे. मुसलमानांच्या या न्याय्य मागण्यांची पूर्ती करण्याकरिता राजकारणी लोकांना नव्याने योजना आखावी लागेल. गांधीजींनी प्रतिनिधिच्या अधिकाराचा झगा घातलेला नसल्यामुळे श्री जिन्ना आणि श्री गांधींमधील चर्चा कोणत्याही टप्प्यावर बंद पाडली जाऊ शकते, किंवा तिला पुढे जाण्यापासून

अडवता येऊ शकते असे श्री जिन्नांनी आपल्या एकाहून अधिक पत्रांतून हे स्पष्ट केलेले असल्यामुळे श्री जिन्नाची ही भूमिका टिकू न शकणे स्वाभाविकच आहे. वरवर खऱ्या दिसणाऱ्या या युक्तिवादातील खोटेपणा अगदी स्पष्ट आहे. विचित्र गोष्ट तरी ही आहे की अशा प्रकारचे अविश्वसनीय आक्षेप पुढे करण्याचा विचार करण्याऐवजी या महान संधीचा लाभ घेऊन आपल्या समाजाची सेवा करण्याची संधी घेण्याची आवश्यकता श्री जिन्नांना वाटली नाही.

श्री जिना यांना जर असे वाटले की ते एखाद्या "पूर्णपणे अधिकृत प्रतिनिधी"सोबतच ते व्यवहार करू शकतात आणि गांधीजींशी, जे "स्वतःशिवाय इतर कोणाचेही प्रतिनिधित्व करत नाहीत," केवळ स्वतःचे प्रतिनिधित्व करणारे "व्यक्ती" आहेत, तर आम्ही त्यांना विचारू इच्छितो की “तडजोड झाली नाही तर आपल्या बुद्धिमत्तेचे दिवाळे निघाले असे म्हणावे लागेल” असे म्हणण्याइतकी करार होण्याबद्दल त्यांना उत्सुकता का वाटावी? परत जिन्नांनी लक्षात ठेवले पाहिजे की मुस्लिम लीगच्या कार्यकारिणीने राजगोपालाचारींच्या फॉर्म्युलावर ३० जुलैता विचारविनिमिय केला होता आणि तिने श्री जिनांना “महात्मा गांधींशी वाटाघाटी करण्याचा अधिकार दिला होता.” सर्व संबंधितांना हे चांगले माहीत आहे की त्या वेळी काँग्रेस संघटना वाटाघाटी करण्याकरिता अधिकृत प्रतिनिधी नेमण्याच्या परिस्थितीच नव्हती. दुसरीकडे लीगने श्री जिन्नांना गांधीजींशी वाटाघाटी करण्याचा जो अधिकार दिला तो त्याच प्रकाशात घेतला पाहिजे.आणि म्हणून जोपर्यंत महात्मा गाधींचा प्रश्न आहे श्री जिन्नांना त्यांच्या प्रतिनिधित्वाबद्दल आक्षेप घेण्याचा अधिकारच नव्हता. गांधीजींनी आपली भूमिका २६ सप्टेंबरच्या पत्रातून स्पष्ट आणि सौम्य शब्दांत सांगीतली होती. ती अशी - “माझ्याजवळ प्रातिनिधिक अधिकार नाहीत असे जे तुम्ही वारंवार म्हणता ते खरे म्हणजे अप्रासंगिक आहे. मी तुमच्याकडे आलो कारण आपण दोघे मिळून जर एका मार्गाचा स्वीकार केला तर काँग्रेसला आणि देशाला मान्य करायला लावण्याकरिता माझा जो काही प्रभाव आहे त्याचा उपयोग करता यावा म्हणून. तुम्ही जर चर्चा

तोडाल तर ती मी प्रतिनिधी नाही म्हणून तोडणार नाही तर लाहोर प्रस्तावाच्या संदर्भात तुमचा जो दावा आहे त्याचे मी समाधानकारक समर्थन करू शकत नाही म्हणून तोडाल.”

वाटाघाटी अयशस्वी झाल्याची परिणती देशात कटुतेचे आणि परस्परांवर आरोप-प्रत्यारोपाचे वातावरण निर्माण होऊ नये अशी देशाच्या सर्व शुभचिंतकांची उत्कट अपेक्षा असली पाहिजे. आणि दोन्ही पुढाऱ्यांनीसुद्धा हीच इच्छा स्पष्ट शब्दांत व्यक्त केली आहे. असे असले तरी राष्ट्रीय घडामोडींमध्ये निष्पक्ष आणि स्पष्ट टीका केवळ अनुज्ञेयच नाही तर प्रगतीसाठी आवश्यक आहे. अनेकदा श्री जिन्नांमध्ये वचनबद्धता टाळण्याची खेदजनक प्रवृत्ती आढळते आणि स्वतःची भूमिका स्पष्ट न करता ते प्रतिस्पर्ध्याच्या चुकीला प्राधान्य देतात. या पत्रव्यवहारात याचा पुरेसे पुरावा मिळतो. ते काहीही असते तरी पत्रव्यवहाराच्या मालिकेतील श्री जिना यांच्या अगदी अलीकडच्या पत्रांतून जे समोर येते त्याप्रमाणे ते लाहोर ठरावात जे काही आहे केवळ तेच मागत नाहीत तर ज्याला ते पाकिस्तान म्हणून संबोधतात ते त्यांना हवे आहे. त्यांच्या म्हणण्यानुसार त्यांच्या कल्पनेतील पाकिस्तानच्या हद्दीत केवळ मुस्लिम प्रदेशांचाच समावेश नसेल तर बऱ्याच काही अधिकाचाही समावेश असेल. त्यांना त्यांच्या कल्पनेतील पाकिस्तानमध्ये शक्यतोवर संपूर्ण पंजाब, बंगाल, आसाम हे प्रदेश तर हवे आहेतच आणि शिवाय बलुचिस्तान, सिंध आणि वायव्य सरहद्द प्रांत हे प्रदेशही हवे आहेत. याशिवाय त्यांचे म्हणणे आहे की या नवीन राज्याची स्थापना त्या भागातील लोकांची इच्छा काय आहे हे जाणून न घेताच व्हावी. लाहोर ठरावातील संबंधित भाग हा असा आहे - “ठरवण्यात येते की अखिल हिंदुस्थान मुस्लिम लीगचे पूर्ण विचारांती असे मत झाले आहे की या देशात अशी कोणतीही घटनात्मक योजना व्यवहार्य असणार नाही आणि मुसलमानांना ती मान्य होणार नाही जोपर्यंत तिची रूपरेषा मूलभूत सिद्धांतावर तयार करण्यात येत नाही - म्हणजे भौगोलिक दृष्टीने जवळजवळ असलेल्या

भागांच्या सीमा ठरवण्यात येऊन त्यात आवश्यक फेरबदल करून ज्या भागात मुसलमान बहुसंख्य आहेत जसे की हिंदुस्थानच्या वायव्य भागात आणि पूर्वेकडील भागात मुसलमानांचे "स्वतंत्र प्रांत" तयार करण्यात यावे आणि त्या प्रांतातील सर्व घटक स्वशासित आणि प्रभुत्वसंपन्न असावे." प्रा. कपलँड, ज्यांच्यावर लीगबद्दल पूर्वग्रहदुषित असल्याचा दावा करता येऊ शकत नाही, आपल्या "इंडियन पॉलटिक्स" या पुस्तकात म्हणतात, "ठरावातील या परिच्छेदातून काय म्हणायचे आहे हे स्पष्ट नाही." परंतु हे पुरेसे स्पष्ट आहे की मुसलमानेतर बहुसंख्य असलेल्या भागाचा समावेश संकल्पित नवीन राज्यात त्याला नको आहे. पंजाबमध्ये किमान १२ जिल्हे आणि बंगालमध्ये निदान १५ जिल्हे असे आहेत की ज्यांत बहुसंख्य मुसलमानेतर आहेत. आसामच्या १४ जिल्ह्यातील केवळ सिल्हट जिल्हा असा आहे की ज्याच्यात मुसलमान बहुसंख्याक आहेत. श्री जिन्ना आपल्या २५ सप्टेंबरच्या पुढील सहा 'प्रांतांचा' पाकिस्तानमध्ये समावेश असावा असा उल्लेख केला असून "परस्परांच्या सहमतीने काही भाग कमीजास्त करता येतील" असे ते म्हणतात. परंतु ते चुकीच्या टोकापासून सुरुवात करत आहेत. आज जसा आहे तसा ते प्रांत घेतात आणि मग सरहद्दीचा प्रश्न लोकसंख्येच्या दृढ आधारावर अवलंबून न ठेवता परस्परांच्या सहमतीवर ठिसूळ आधारावर सोडतात. मुसलमानांच्या आकांक्षांशी संबंध असलेल्या या प्रश्नाची केवळ मुसलमानांनाच काळजी असल्यामुळे मुस्लिम लीगने ही मागणी केली आहे. यामुळे या प्रश्नासंबंधात जनमत संग्रहाची मुळीच आवश्यकता नाही असा अतिरिक्त दावा मुस्लिम लीगने केलेला आहे. हा अतिरिक्त दावा आहे आणि यामुळे हा प्रश्न अजूनच अस्वीकारार्ह झाला आहे. यामुळे गांधीजींनी आपल्या २६ सप्टेंबरच्या पत्रात "लाहोरचा प्रस्ताव जशा स्वरूपात मी स्वीकारावा अशी तुमची इच्छा आहे, आणि विशेषतः त्याचा अर्थ लावताना तुम्ही त्यात ज्या दाव्यांचा आणि सिद्धांताचा समावेश करू पाहता तशा स्वरूपात दुर्दैवाने मी तो

स्वीकारू शकत नाही, आणि हिंदुस्थानलाही कधी काळी तो मान्य करण्याकरिता मी प्रेरित्त करू शकत नाही" असे घोषित केले यात आश्चर्य नाही.

मुस्लिम लीगचा लाहोर ठराव गांधींजींनी मान्य करावा म्हणून आपण त्यांची समजूत घालण्याचा कसा प्रयत्न केला आणि आपल्याला त्यात कसे अपयश आले हे श्री जिन्ना सांगतात. परंतु "जो कोणी लाहोर ठराव आणि सी. आर.चा (राजगोपालाचारींचा) फॉर्म्युला आणि त्याचबरोबर गांधीजींचे सप्टेंबर २४ ते पत्र वाचेल तो राजगोपालाचींचा फॉर्म्युला लाहोर ठरावाचा सार श्री जिन्नांना देतो" या गांधीजींच्या म्हणण्याशी सहमत होईल. दुर्दैव हे आहे की श्री जिन्नांना हे दिसू शकत नाही आणि ते गांधीजींनी कोणत्याही स्पष्टीकरणाशिवाय वा कोणतीही भर घातल्याशिवाय लीगचा लाहोरचा बेढब ठराव गांधीजींनी मान्य करावा या मागणीचा सारखा पुनरुच्चार करत राहतात. कोणताही निष्पक्ष टीकाकार मान्य करील की लीगच्या मागणीच्या पूर्तीकरिता गांधीजींनी ते सर्व काही केले जे मानवी प्रयत्नांनी करता येणे शक्य होते. या वाटाघाटीत गांधीजी जितके पुढे गेले तितके ते दुसऱ्या पक्षाच्या दाव्याची पूर्ती करण्याकरिता मागील कोणत्याही वाटाघाटीच्या वेळी गेले नव्हते. त्यांच्या विवेकाची आणि प्रसंगाच्या गांभीर्याचीच ती मागणी होती की ज्यामुळे आपला प्रस्ताव स्वीकारला जावा म्हणून त्यांनी लीगच्या कार्यकारिणीला आणि इतकेच नाही तर लीगच्या उघड सत्राला संबोधू देण्याची विनंती केली होती.

वाटाघाटींच्या विस्तृत तपशिलावरून आता स्पष्ट होते की मुसलमान बहुसंख्य असलेल्या भाग वेगळा करण्यात यावा असा मुसलमानांनी १९४०मध्ये जो दावा केला होता तो त्या भागातील मुसलमानांच्या खरोखरच हिताचा आहे असा मुळी श्री जिन्नांचाच विश्वास नव्हता. जोपर्यंत तो मुद्दा वादाचा आधार होता आणि प्रचाराची घोषणा होती श्री जिन्ना त्या दाव्याला बिलगून होते.

परंतु जेव्हा ती गोष्ट देऊ करण्यात आली तेव्हा तिचा स्वीकार करायला ते घाबरले आणि ती मागणी नाकारण्याकरिता कारण शोधू लागले. त्यांच्या स्वतःच्या भूमिकेचे इतर कोणत्याही प्रकारे स्पष्टीकरण करता येऊ शकत नाही. त्याचा सुरुवातीचा आत्मविश्वास आता कमी कमी होऊ लागला असून त्या भागात राहणाऱ्या लोकांना आवाहन करण्याच्या कसोटीला सामोरे जाण्याची त्यांची तयारी नाही. चूक वा बरोबर, परंतु असे दिसते की मुसलमान बहुसंख्य भाग आपल्या स्वतःच्या पायावर उभे राहू शकत नाहीत आणि म्हणून ते ज्या भागात प्रामुख्याने मुसलमानेतर आहेत तो भाग मुसलमान बहुसंख्य असलेल्या भागाला जोडण्यात यावा असा अशक्यप्राय दावा करू लागले आहेत.

आता त्यांना ज्या हास्यास्पद रूपात आपला दावा कमी करणे भाग पडत आहे आणि गांधीजींचा प्रस्ताव, जो खरे म्हणजे लीगच्या मागण्यांचा सार होता, त्यांनी नाकारलेला असल्यामुळे निःसंशयपणे सिद्ध होते की फाळणीच्या कोणत्याही योजनेत सांप्रदायिक अस्वस्थतेवर तोडगा नाही. आता म्हणा की उशिरा श्री जिन्ना जरी ही गोष्ट उघडपणे कबूल करणार नाहीत. महात्मा गांधींनी वेगळे होण्याच्या कल्पनेला काही विशिष्ट अटीअंतर्गत जे आशीर्वाद दिले त्यांना चिकटून राहण्याची त्यांची जरी इच्छा असली आणि श्री जिन्नांची फाळणीची लालसा जरी कायम असली, तरी ही समस्या सोडवण्याचा खरा मुद्दा म्हणून सध्याच्या वाटाघाटी स्पष्टपणे कोणत्या तरी स्वरूपाचे संघराज्य सूचित करतात. हे जर पुरेसे लक्षात आले तर झालेल्या वाटाघाटी व्यर्थ ठरणार नाहीत. समान संस्कृती असलेल्या स्वायत्त घटकांचे जर संघराज्य तयार झाले आणि त्यातील घटकांचे हितसंबंध समान असले तर कार्यक्षम प्रशासनामुळे त्यातील घटकांचा स्वाभाभाविक विकास होईल आणि त्यातील जनतेच्या स्वाभाविक आशाआकांक्षा पूर्ण होऊन त्यांना पूर्ण समाधान मिळेल.

३.८ . गांधी-व्हाईसराय पत्रव्यवहार

गतिरोध दूर करण्याकरिता दिलेला प्रस्ताव

३.८.१. लॉर्ड वेव्हेल यांना पत्र

पाचगणी,

१५ जुलै १९४४

प्रिय मित्र,

मी 'न्यूज क्रॉनिकल'च्या श्री गेल्डर यांना दिलेल्या आणि आता हिदुस्थानी वर्तमानपत्रात प्रकाशित झालेल्या वक्तव्याच्या अधिकृत प्रती (पाहा "स्टुअर्ट गेल्डर यांना मुलाखत", ४ जुलै १९४४ आणि ४।६ जुलै १९४४.) तुम्ही पाहिल्याच असतील यात काही शंका नाही,

वर्तमानपत्रांना मी सांगितल्याप्रमाणे ते वक्तव्य प्रामुख्याने तुम्हाला दाखवण्याकरिता होते. परंतु यात काही संशय नाही की चांगल्या हेतूने श्री गेल्डर यांनी त्या मुलाखतींचे प्रकाशन वेळेआधीच केले. (पाहा परिशिष्ट "स्टुअर्ट गेल्डरची 'न्यूज क्रॉनिकल'ला तार", १२ जुलै १९४४.). याकरिता मला खेद होतो. परंतु मुलाखतीच्या त्या प्रकाशनामुळे जर तुम्ही माझ्या १७ जून १९४४च्या पत्रातील (पाहा "लॉर्ड वेव्हेल यांना पत्र", १७ जून १९४४.) एक जरी विनंती मान्य करू शकला तर ते गुप्त वेषातील वरदानच सिद्ध होईल. (व्हाईसरायनी २२ जूनला पाठवलेले उत्तर असे होते : " . . . माझ्या मागील पत्रात मी म्हणालो होतो की तुम्ही जर निश्चित आणि रचनात्मक धोरण समोर ठेवले तर त्यावर मी आनंदाने विचार करीन. त्यापेक्षा याबद्दल मी काही वेगळे काही उपयुक्त भाष्य करू शकेन असे मला वाटत नाही. ")

अंतःकरणपूर्वक तुमचा,

मो. क. गांधी

'द हिंदू', १९ ऑगस्ट १९४४. शिवाय सी. डबल्यू. १०५०६. सौजन्य - इंडिया ऑफिस लायब्ररी

३.८.२. व्हाईसरायचे उत्तर

जुलै २२, १९४४

प्रिय श्री गांधी,

तुमच्या १५ जुलैच्या पत्राकरिता मी आभारी आहे. तुम्ही श्री गेल्डरना उद्देशून दिलेली वक्तव्ये आणि त्यासंबधी तुम्ही दिलेले स्पष्टीकरण मी पाहिले. मला वाटत नाही की यावर सध्या मी काही उपयुक्त भाष्य करू शकतो. असे असले तरी माझ्या मागील पत्रात मी म्हणालो होतो की तुम्ही जर मला काही निश्चित आणि रचनात्मक योजना सादर कराल तर मला तिच्यावर विचार करताना आनंद होईल. हेच मी तुम्हाला परत सांगेन.

तुमचा विश्वासू,

वेव्हेल

३.८.३. गांधीजींनी व्हाईसरायना दिलेला प्रस्ताव

पाचगणी, [२६।२७ जुलै १९४४] ("लॉर्ड मनस्टर यांच्या भाषणाच्या" संदर्भावरून पाहा परिशिष्ट "लॉर्ड मन्सटर यांचे भाषण", २५ जुलै १९४४.)

प्रिय मित्र,

तुमच्या या महिन्याच्या २२ तारखेच्या पत्राने (पाहा "लॉर्ड वेव्हेल यांना पत्र", १५ जुलै १९४५ची शेवटची टीप.) माझी निराशा झाली हे मी कबूल केलेच पाहिजे. परंतु समोर निराशा असतानाही मला काम करण्याची सवय आहे. हा घ्या माझा ठोस प्रस्ताव.

हिंदुस्थानवर कोणतेही आर्थिक ओझे न टाकता युद्ध सुरू असेपर्यंत आजप्रमाणे सैनिकी कार्यवाही सुरू राहील या अटीसह सरकार जर हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याची ताबडतोब घोषणा करत असेल आणि केंद्रीय विधिमंडळाला जबाबदार असलेले राष्ट्रीय सरकार तयार करणार असेल तर बदललेली परिस्थिती पाहता ऑगस्ट १९४२च्या ठरावात जो सामुदायिक सविनय आज्ञाभंग करण्याची तरतूद करण्यात आली होती तो आता करता येणे शक्य नाही आणि काँग्रेसने युद्धप्रयत्नात पूर्ण सहकार्य द्यावे असा सल्ला कार्यकारिणीला देण्याकरिता मी तयार आहे. ब्रिटिश सरकारला जर तडजोड हवी असेल तर पत्रव्यवहाराऐवजी मैत्रीपूर्ण वाटाघाटी झाल्या पाहिजे. परंतु मी तुमच्या हातात आहे. जोपर्यंत सन्माननीय तडजोडीची किमान आशा आहे तोपर्यंत मी दार ठोठावत राहीन.

इतके लिहिल्यानंतर लॉर्ड्स सभेत लॉर्ड मनस्टर यांचे भाषण मी पाहिले. लॉर्ड्स सभेत त्याचा जो सार देण्यात आला तो माझ्या प्रस्तावाचे बऱ्यापैकी प्रतिनिधित्व करणारा आहे. तो सार परस्परांतील मैत्रीपूर्ण चर्चेकरिता उपयोगी पडू शकतो. (शिवाय पाहा "वृत्तपत्रांना मुलाखत", २६ जुलै १९४४. व्हाईसरायच्या उत्तराकरिता पाहा परिशिष्ट "लॉर्ड वेव्हेल यांचे उत्तर", १५ ऑगस्ट १९४४.)

अंतःकरणपूर्वक तुमचा,

मो. क. गांधी

'गांधीजीज कॉरस्पॉन्डन्स विथ द गव्हर्नमेंट', पृष्ठ ६; शिवाय 'द हिंदू', १९ ऑगस्ट १९४४

३.८.३. व्हाईसरायचे गांधीजींना उत्तर

(पाहा "लॉर्ड वेव्हेल यांना पत्र", २६।२७ जुलै १९४४. 'द ट्रान्सफर ऑफ पॉवर', खंड ४, पृष्ठ ११३८ आणि ११९१नुसार व्हाईसरायनी दिलेले उत्तर दिल्ली आणि लंडनमध्ये झालेल्या जोरदार पत्रव्यवहाराची परिणती होते, आणि या

पत्रव्यवहारामुळे चर्चिल आणि वेव्हेल यांच्यात संघर्ष ण्याची वेळ आली होती. व्हाईसरायनी उत्तराचा जो मसुदा सांगितला होता त्यात जुळवून घेण्याच्या भावनेच्या अनेक गोष्टींसह पुढील वाक्यही होते. : "तुमच्या आणि जिनांच्या आगामी चर्चेकरिता मी तुम्हाला शुभेच्छा देतो." युद्ध मंत्रिमंडळाने भरपूर विचारविनिमय आणि देवघेव करून मूळ मसुद्यात बरीच काटछाट केली. वेव्हेलनी अंतिम मसुदा पाठवला. या वादळी चर्चेनंतर एकदा तर चर्चिलनी युद्ध मंत्रिमंडळाला तार केली : "मंत्रिमंडळ दृढ राहील आणि व्हाईसरायच्या वागणुकीने अस्वस्थ होणार नाही. त्यांना वाटते की गांधींनी पत्र पाठवल्यामुळे गांधींना ते अशा शब्दांत पत्र लिहू शकतात की जे युद्ध मंत्रिमंडळाला पसंत नाही. गांधी राजकारणात परत कधीही भाग घेऊ शकणार नाही असा वैद्यकीय अहवाल असताना आणि तो त्यांनीच (लॉर्ड वेव्हेल) पाठवला असताना खरे म्हणजे त्यांना गांधींशी वाटाघाटी करण्याचाच अधिकार नाही. तुरुंगातून बाहेर पडलेल्या जराजर्जर रुग्णाशी व्हाईसरायने असा पत्रव्यवहार केल्यामुळे तो निश्चितपणे गंभीर रूप धारण करू शकेल." शिवाय पाहा "सचिव गृह विभाग, मुंबई सरकार यांना पत्र", ३ मे १९४४.)

नवी दिल्ली,

१५ ऑगस्ट १९४४

प्रिय श्री गांधी,

२७ जुलैच्या तुमच्या पत्राकरिता आभारी आहे. तुमचे प्रस्ताव असे आहेत :

१. तुम्ही कार्यकारिणीला सल्ला द्याल की -

(ए) बदललेली परिस्थिती पाहता ऑगस्ट १९४२ च्या ठरावान्वये कल्पना करण्यात आलेले सविनय आज्ञाभंगाचे जनआंदोलन आता करता येऊ शकत नाही, आणि

(बी) पुढील अटीवर कॉंग्रसने युद्धप्रयत्नात पूर्ण सहकार्य द्यावे - (ए) सम्राटांचे सरकार जर ताबडतोब हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य घोषित करत असेल तर (बी) केंद्रीय विधीमंडळाला जबाबदार असलेले 'राष्ट्रीय सरकार' पुढील अटीनुसार तयार करावे. युद्ध सुरू असेपर्यंत सैन्याच्या हालचाली जशा सुरू आहेत तशाच सुरू राहाव्या, परंतु त्याचे आर्थिक ओझे हिंदुस्थान वर पडू नये.'

२. हिंदुस्थानच्या समस्येबद्दल तडजोड व्हावी म्हणून सम्राटांचे सरकार अतिशय उत्सुक आहे परंतु चर्चेच्या आधाराकरिता मांडण्यात आलेले प्रस्ताव सम्राटांच्या सरकारला अगदीच मान्य नाहीत, आणि 'हाऊस ऑफ कॉमन्स'मध्ये गत २८ जुलैला श्री ऍमरींनी दिलेले वक्तव्य जर तुम्ही वाचले असेल तर तुम्ही ते लक्षात ठेवले पाहिजे. हे प्रस्ताव जवळपास मौलाना अबुल कलाम आझाद यांच्यासमोर आणि सर स्टॅफर्ड क्रिप्स यांच्यासमोर १९४२ साली मांडलेल्या प्रस्तावासारखेच आहेत. यांमुळे सम्राटांच्या सरकारने ज्या कारणाने त्या वेळी तो प्रस्ताव फेटाळला होता तेच कारण हा प्रस्ताव फेटाळण्याकरिता या वेळीही आहे.

३. या सर्व कारणाच्या विस्तारात परत न जाता मी तुम्हाला आठवण करून देतो की त्यावेळेच्या सम्राटांच्या सरकारने स्पष्ट केले होते की -

(अ) युद्ध संपल्यानंतर पूर्ण स्वातंत्र्य देण्याची अट ही होती की आधी हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय जीवनातील सर्व मुख्य घटकांच्या संमतीने एक घटना तयार केली जाईल आणि महामहीमच्या सरकारसोबत आवश्यक करार करण्याकरिता वाटाघाटी केल्या जातील;

(ब) युद्ध सुरू असताना घटनेत कोणताही बदल करता येणे अशक्य आहे, घटनेत बदल करूनच तुम्ही सुचवता तसे विधानसभेला जबाबदार असलेले "राष्ट्रीय सरकार" बनवता येऊ शकते.

या अटींचा उद्देश वांशिक आणि धार्मिक अल्पसंख्याकांचे आणि दलित वर्गांच्या हितसंबंधाचे रक्षण करणे हे महामहीमच्या सरकारचे कर्तव्य आहे आणि हिंदुस्थानी रियासतींच्या संबंधातील आपली जबाबदारी पूर्ण करणे आहे.

४. याच अटींवर महामहीमच्या सरकारने हिंदुस्थानच्या नेत्यांना एका अंतरिम सरकारमध्ये भाग घेण्याकरिता आमंत्रित केले होते आणि ते सरकार सध्याच्या घटनेअंतर्गत

काम करणार होते. मी पूर्णपणे स्पष्ट करून सांगितले पाहिजे की जोपर्यंत युद्ध संपत नाही तोपर्यंत संरक्षणाची आणि सैन्याच्या कामकाजाची जबाबदारी आणि सरकारच्या इतर कामांची जबाबदारी यांच्यात विभाजन करता येऊ शकत नाही, आणि असे युद्ध संपून नवीन घटना तयार होईपर्यंत करत राहावे लागेल, सम्राटांचे सरकार आणि महाराज्यपाल यांच्यावर सर्व क्षेत्रातील जबाबदारी राहिली पाहिजे. युद्धाच्या खर्चातील हिंदुस्थानच्या वाट्याचा जो प्रश्न आहे तो एका बाजूला महामहीमचे सरकार आणि दुसऱ्या बाजूला हिंदुस्थान सरकार यांच्यातील वाटाघाटींनी सोडवला पाहिजे, आणि एकाने वा दुसऱ्याने हा प्रश्न उपस्थित केला तरच सध्याच्या आर्थिक व्यवस्थेचा पुनर्विचार करता येऊ शकतो.

५. स्पष्ट आहे की अशा परिस्थितीत तुम्ही सुचवत असलेल्या आधारावर काहीही साध्य करता येऊ शकत नाही. परंतु हिंदू, मुसलमान आणि इतर अल्पसंख्याक या सर्वांच्या पुढाऱ्यांची अंतरिम सरकार स्थापन करण्याकरिता सहकार्य करण्याची आणि सध्याच्या घटनेअंतर्गत काम करण्याची तयारी असेल तरच चांगली प्रगती करता येऊ शकते असा माझा विश्वास आहे. असे अंतरिम सरकार यशस्वी होण्याकरिता ते स्थापन होण्यापूर्वीच तत्त्वतः हिंदू, मुसलमान आणि इतर सर्व महत्त्वाचे घटक यांच्यात नवीन घटना कोणत्या पद्धतीने तयार केली जाईल यासंबंधात सहमती झाली पाहिजे. सहमतीचा हा प्रश्न केवळ हिंदुस्थानी लोकांचाच आहे. जोपर्यंत हिंदुस्थानी पुढारी आजपेक्षा अधिक जवळ येत नाहीत तोपर्यंत मी काही मदत करू शकेन असे मला वाटत नाही. मी तुम्हाला या गोष्टीचीही आठवण करून देईन की अल्पसंख्याकांची समस्या सोपी नाही. ती वास्तव आहे आणि परस्परांच्या तडजोडीने आणि परस्परांना सहन करण्यानेच ती सुटू शकते.

६. युद्ध संपल्यानंतर अंतरिम सरकार किती काळ चालेल हे नवीन घटना किती वेगात

तयार होते यावर अवलंबून असेल. हिंदुस्थानच्या पुढाऱ्यांनी सहकार्याची तयारी दाखवताच घटना तयार करण्याच्या प्राथमिक कार्याची सुरुवात न होण्याकरिता मला कोणतेही कारण दिसत नाही. घटना तयार करण्याच्या पद्धतीबद्दल त्यांच्यात जर खरोखरीची सहमती झाली तर युद्धानंतर अंतिम निर्णय घेण्यात आणि सम्राटांच्या सरकारशी करार करण्यात मुळीच अनावश्यक वेळ वाया घालवण्यात येऊ नये. इथेसुद्धा प्राथमिक जबाबदारी हिंदुस्थानी पुढाऱ्यांचीच असेल.

अंतःकरणपूर्वक तुमचा,

वेव्हेल

'द हिंदू', १९ ऑगस्ट १९४४

३.८.४ तेज बहादूर सप्रू यांना पत्र

(हे डॉ. बेनीप्रसाद यांच्यामार्फत पाठवण्यात आले होते.)

ऑक्टोबर २५, १९४४

प्रिय तेज,

कायदे आझम जिना आणि माझ्यात झालेल्या वाटाघाटी मोडल्यानंतर (या वाटाघाटी सप्तेंबर ९ ते सप्तेंबर २७, १९४४पर्यंत सुरू होत्या.) त्यासंबंधीची वर्तमानपत्रांमधील कात्रणे पाहिली असता लक्षात येते की बहुतेक टीका निरुपयोगी आहे आणि काही तर खेदजनक आहे. अशा परिस्थितीत एक प्रातिनिधिक परिषद घेण्यात आली तर ती लाभदायक होऊ शकेल. निदान त्यामुळे कोणतीही हानी होणार नाही. याकरिता तुमच्याशिवाय इतर कोणीही अधिक पात्र असू शकत नाही (आपल्या

ऑक्टोबर १४, १९४४च्या पत्रात श्री तेजबहादूर सप्रू यांनी लिहिले होते - “श्रीमती पंडित यांनी मला तुमचा तो संदेश दिला ज्यात माझ्याद्वारा परिषद बोलावण्याची चर्चा करण्यात आली आहे. याबद्दल बऱ्याच काळापासून मी विचार करतो आहे आणि मला वाटते की अशा प्रकारची परिषद बोलावण्याचा मला कोणताही अधिकार नाही आणि ती बोलावण्यामुळे कोणताही लाभसुद्धा होणार नाही. पहिली गोष्ट म्हणजे याबाबतीत माझ्याजवळ देण्यासारखे काही नाही आणि माझ्यामागे कोणताही पक्ष नाही असे म्हणून श्री जिना वा हिंदूमहासभेचे लोक मला सहजपणे टाळू शकतात आणि ते यात काही रस दाखवतील याबद्दलच मला शंका आहे. दुसरी गोष्ट ही आहे की, आणि ही अधिक महत्त्वपूर्ण आहे, लोक पक्षीय भावनेने प्रेरित झालेले असल्यामुळे आपण या बाबतीत काही केले तर पक्षातील लोक आपल्यावर टीका करतील अशी त्यांना भीती वाटेल. यामुळे अशा प्रकारच्या परिषदेतून कोणतेही महत्त्वपूर्ण परिणाम निघू शकणार नाहीत अशी मला भीती वाटते. वास्तवात मला तर भीती वाटते की आमचे मतभेद उघड होऊन लोकांना कळतील. यामुळे मला असे वाटते की तुम्ही आणि जिना एखादी समिती तयार करू शकला आणि ती समिती काही अहवाल देऊ शकली तर त्या परिस्थितीत एका मोठ्या परिषदेचा मार्ग मोकळा होऊ शकतो. यामुळे या वेळी कोणतीही परिषद बोलावू नये असे माझे निश्चित मत आहे.). वरील पत्रव्यवहाराच्या प्रकाशात या परिषदेचे काम पाकिस्तानच्या प्रश्नाचा विचार करणे असले पाहिजे. (गांधीजींचे हे पत्र मिळाल्यानंतर श्री तेज बहादूर सप्रूंनी त्यांची इच्छा पूर्ण करण्याकरता भरपूर प्रयत्न करण्याचे आश्वासन दिले.)

तुमचा विश्वासू,

मो. क. गांधी

सर तेज बहादूर सप्रू

१९, अल्बर्ट मार्ग,

अलाहाबाद

गांधी सप्रू पेपर्स. सौजन्य - राष्ट्रीय लेखागार, भारत सरकार. शिवाय जी. एन. ७५७४

३.८.५ लोकसंख्येचा तक्ता

१९४१च्या जनगणनेच्या अहवालाप्रमाणे

ब्रिटिश हिंदुस्थानात मुसलमानांचे वितरण

प्रांत	एकूण क्षेत्रफळ चौ. मैलात	एकूण लोकसंख्या लाखात	एकूण मुसलमान	मुसलमानांचे प्रमाण
मद्रास	126,166	493.42	38.96	7.96
मुंबई	76,443	208.50	19.20	9.71
बंगाल	77,442	603.06	330.05	54.73
संयुक्त प्रांत	106,247	550.21	84.16	15.60
पंजाब	99,089	284.19	162.17	57.07
बिहार	60,745	363.40	47.16	12.08
मध्यप्रांत आणि वऱ्हाड	98,575	168.14	7.84	4.66
आसाम	54,951	102.05	34.42	33.73
वा.स. प्रांत	14,263	30.39	27.89	91.79
सिंध	48,136	45.35	32.08	70.75
ओरिसा	32,198	87.29	1.46	1.68
अजमेर-मारवाड	2,400	5.84	.90	15.40
अंदमान निकोबार	3,148	0.34	.08	23.70
बलुचिस्थान	54,456	5.2	4.39	87.50
कूर्ग	1,593	1.69	.14	6.73

दिल्ली	574	9.18	3.05	33.22

ब्रिटिश हिंदुस्थान	865,461	2958.06	793.95	26.84

हिंदुस्थानी संस्थाने आणि एजंसीमधील लोकसंख्येचे वितरण

	एकूण लोकसंख्येत मुसलमानांचे प्रमाण
1. आसाम प्रातातील संस्थाने	3.3
2. बलुचिस्तान प्रांतातील संस्थाने	97.5
3. बडोदा संस्थान	7.2
4. बंगाल प्रांतातील संस्थाने	32.1
5. बिहार आणि ओरिसा प्रांतातील संस्थाने	4.1
6. मुंबई	9.0
7. मध्य हिंदुस्थानातील एजन्सी	4.6
8. मध्येप्रांतातील संस्थाने	9.4
9. ग्वाल्हेर	5.9
10. हैदराबाद	10.4
11. जम्मूसह काश्मीर	77.7
12. मद्रास प्रांत एजंसी	6.0

कोचीन	6.8		
त्रावणकोर	6.00		
मद्रास प्रांतातील इतर	4.5		
13. म्हैसूर	6.1		
14. वायव्य सरहद्द प्रांत एजंसी	50.00		
15. पंजाब प्रांत	9.1		
16. पंजाब प्रांतातील एजंसी	35.2		
17. राजपुताना एजंसी	9.7		
18. सिक्कीम	0.1		
19. संयुक्त प्रांतातील संस्थाने	25.1		
20. पश्चिम हिंदुस्थानातील प्रांतामधील एजंसी	13.00		
एकूण	790.98	106.57	12.7

मुसलमान बहुसंख्य प्रांतातील मुसलमानांची जिल्हावार टक्केवारी

वायव्य सरहद्द प्रांत

जिल्हावार मुसलमानांची संख्या

जिल्हा	**एकूण लोकसंख्या 1941च्या लोकसंख्येनुसार लक्षात**	**एकूण लोकसंख्येत मुसलमानांचे प्रमाण**
हझारा	7.96	94.94
मरदान	5.07	95.50
पेशावर	8.52	90.34
कोहाट	2.89	92.00
बन्नू	2.96	87.06
डेरा इस्माईल खान	2.98	85.78
एकूण	30.38	91.79

बलुचीस्तान

ब्रि.बलुचीस्तान	5.02	87.50

सिंध

जिल्हावार मुसलमानांची संख्या

जिल्हा	एकूण लोकसंख्या 1941च्या लोकसंख्येनुसार	एकूण लोकसंख्येत मुसलमानांचे प्रमाण (लक्षात)
हैदराबाद	7.69	66.90
कराची	7.14	64.00
लरकाना	5.11	81.80
नबाबशाह	5.64	74.07
सक्कर	6.93	70.90
पारकार	6.81	50.20
अप्पर सिंध फ्रंटायर	3.04	90.40
एकूण	41.46	70.70

पंजाब

जिल्हा	एकूण लोकसंख्या 1941च्या लोकसंख्येनुसार			एकूण लोकसंख्येत टक्केवारी (लक्षात)
	हिंदू	मुसलमान	शीख	
हिस्सार	10.06	64.85	28.33	6.03
रोहटक	9.56	81.60	17.22	00.15

गुरगाव	8.51	77.42	32.49	00.70
करनाल	9.94	66.93	30.58	02.00
अंबाला	8.47	48.41	31.64	18.44
सिमला	0.38	78.38	04.73	02.67
जालंधर	11.23	17.57	45.17	26.44
लुधियाना	08.18	20.38	36.92	41.69
फिरोझपूर	14.22	19.62	45.08	33.68
कांगडा	08.99	93.23	05.09	00.57
होशियारपूर	11.07	40.00	36.64	19.62
लाहोर	16.95	16.81	60.89	18.29
अमृतसर	14.13	15.35	46.50	36.14
गुरुदासपूर	11.53	24.55	50.23	19.18
सियालकोट	11.90	19.41	62.10	11.70
गुजरानवाला	09.12	11.84	10.39	10.87
शालखुपुरा	0.52	09.11	93.62	11.85
गुजरात	11.04	07.61	85.60	06.35
झेलम	06.28	06.48	89.51	03.12
रावळपिंडी	07.85	10.50	80.09	08.16
अटक	08.75	06.39	90.52	02.97

शाहुपूर	09.98	10.02	93.97	04.81
मियावाली	05.03	12.23	86.17	01.37
मॉटेगॉमरी	13.29	14.36	69.07	13.91
ल्यालपूर	13.95	11.61	62.82	18.81
झ्यांग	08.21	15.71	82.58	01.49
मुलतान	14.84	16.31	77.98	04.15
डेरा घाजी खान	05.81	10.86	88.90	00.17
एकूण	284.00	28.00	57.00	13.00

बंगाल

जिल्हा	**एकूण लोकसंख्या लाखात**	**हिंदूंचे प्रमाण**	**मुसलमानांची लोकसंख्या**
बरद्वान	18.90	81.44	18.56
वीरभूम	10.50	73.31	26.60
बांरुरा	12.90	95.41	04.59
मिदनापूर	31.20	92.41	07.59
हुगळी	13.80	83.83	16.17
हॉवरा	14.50	78.73	21.2724

परगणा	35.30	68.35	33.65
कलकत्ता	21.10	74.00	26.00
नादिया	17.60	38.33	61.67
मुर्शिदाबाद	16.40	44.44	55.56
जेस्सोर	18.30	38.84	61.16
खुलना	19.40	51.50	49.50
राजशाही	15.70	24.21	75.79
दिनाजपूर	19.30	49.43	50.57
जलपाईगुडी	10.90	75.01	23.99
दार्जिलिंग	03.80	97.37	02.63
रंगपूर	28.80	29.21	70.81
बोग्रा	12.60	18.64	83.36
पबना	17.10	23.10	76.90
मालडा	12.30	45.72	54.28
ढाक्का	42.20	33.19	66.81
मैमनसिंग	60.20	25.44	78.56
फरीदपूर	28.9	36.20	63.80

बकरगंज	35.5	29.37	71.63
टिपरा	38.6	24.22	76.78
नोआखाली	22.20	21.54	78.46
चितगाव पहाडी क्षेत्र	02.5	96.50	03.50
--			
एकूण	603.00	45.27	54.23

आसाम

जिल्हा	**एकूण लोकसंख्या लाखात**	**हिंदूंचे प्रमाण**	**मुसलमानांची लोकसंख्या**
कच्छर	06.50	61.49	38.51
सिल्हट	31.20	39.29	60.71
खासी आणि जैंता पहाडी क्षेत्र	01.20	98.69	01.31
नागा पहाडी क्षेत्र	01.90	99.72	00.28
ल्युशाई पहाडी क्षेत्र	01.50	99.93	00.07
गोलपाडा	10.00	53.77	36.23
कामरूप	12.00	71.00	29.00
डॅनांग	07.40	83.58	16.42
नऊगाव	07.10	64.81	36.19
शिवसागर	10.70	95.18	04.82

लखीमपूर	08.90	95.02	04.80
गारो पहाडीक्षेत्र	02.20	96.35	04.65
सड्या फ्रंटायर ट्रॅक्ट	00.60	98.56	01.44
बलिपाडा फ्रंटायर ट्रॅक्ट	00.06	99.06	00.94
एकूण	101.96	55.27	54.73

राजाजी फॉर्म्युलानुसार मुसलमान क्षेत्रात जाणार असलेल्या भागातील मुसलमान आणि मुसलमानेतरांची संख्या

वायव्य पाकिस्तान

क्षेत्रफळ	**एकूण लोकसंख्या**	**मुसलमान**	**हिंदू**	**शीख**
पंजाब -वायव्येकडील 17 जिल्हे	100	124	25	17
सिंध	45	32	14	..
वायव्य सरहद्द प्रांत	30	28	2	..
बलुचिस्तान	6	5	1	
एकूण टक्केवारी वा एकूण लोकसंख्या	250	189	44	17
एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी	76	17	7	

पूर्व पाकिस्तान

बंगाल - 16 जिल्हे	491	287	114
आसाम -सिल्हट	31	19	12
--			
एकूण	432	306	126
एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी	71	39	

संपूर्ण पाकिस्तान

वायव्येकडील पाकिस्तान	250	189	44
इशान्येकडील पाकिस्तान	432	306	126
--			
एकूण	682	495	170
एकूण लोकसंख्येचे प्रमाण	73	24	

भाग २ रा

जिन्ना गांधी चर्चा

प्रस्तावना

नबाबजादा लियाकत अली खान

अनुक्रमणिका

१. प्रास्ताविक

२. राजगोपालाचारी जिन्ना पत्रव्यवहार

३. श्री जिन्नांचे भाषण, अखिल हिंदुस्थान मुस्लिम लीगसमोर

४. श्री जिन्ना आणि श्री गांधी यांचे संयुक्त वक्तव्य आणि २७ सप्टेंबर १९४४ला प्रसिद्ध केलेल्या पत्रव्यवहाराची संहिता.

५. जिन्ना गांधी पत्रव्यवहार

६. वाटाघाटी मोडल्यानंतर श्री गांधींचे पहिले भाषण

७. श्री गांधींचे वृत्तपत्रांना वक्तव्य २८ सप्टेंबर १९४४

८. श्री गांधींनी २८ सप्टेंबर १९४४ "न्यूज क्रॉनिकल"ला दिलेली मुलाखत

९. श्री जिन्नांनी ४ ऑक्टोबर १९४४ वृत्तपत्र परिषदेत दिलेले वक्तव्य

१०.श्री जिन्नांनी ४ ऑक्टोबर १९४४ ला "न्यूज क्रॉनिकल"च्या लंडन कार्यालयाच्या प्रतिनिधीला दिलेली मुलाखत

११. श्री जिन्ना यांनी "डेली वर्कर" लंडनला ५ ऑक्टोबर १९४४ दिलेली मुलाखत

परिशिष्टे

अ. अखिल हिंदुस्थान मुस्लिम लीगचा १९४०चा लाहोर ठराव

ब. सी. आर. (राजगोपालाचारी फॉर्म्युला)

क. श्री गांधींचा २४ सेप्टेबर १९४४

ड. श्री जगत नारायण यांनी अखिल हिंदुस्थान काँग्रेस समितीत मांडलेला ठराव

इ. अखिल हिंदुस्थान कॉंग्रेस समितीने ऑगस्ट १९४२

प्रास्ताविक

श्री जिन्ना आणि श्री गांधींमध्ये नुकताच ज्या वाटाघाटी झाल्या त्याबद्दल जर मत तयार करायचे असेल तर त्यासंबंधातील घटनाक्रमाचा आणि प्रकाशित झालेल्या पत्रव्यवहाराचा आपण अभ्यास केला पाहिजे.

८ एप्रिल १९४४ला श्री राजगोपालाचारींनी श्री जिन्नांना एक पत्र पाठवले आणि त्यासोबत ज्याला राजाजी फॉर्म्युला म्हणतात तोसुद्धा पाठवला. त्याबद्दल राजाजींचे म्हणणे आहे की "मी हा फॉर्म्युला श्री गांधींना १९४३ मध्ये दाखवला आहे आणि त्यांची या फॉर्म्युलाला पूर्ण मान्यता आहे. हा फॉर्म्युला तडजोडीचा आधार होऊ शकतो." यानंतर काही दिवसांनी त्यांनी मुस्लिम लीगचे अध्यक्ष या फॉर्म्युलातील अटी स्वीकारण्याकरिता असमर्थ असल्याबद्दल निराशादर्शक दुसरे पत्र पाठवले.

सत्य तर हे आहे की श्री जिन्ना स्वतः हा फॉर्म्युला मान्य करण्याची वा फेटाळण्याची जबाबदारी घेऊ शकत नसल्यामुळे त्यांनी तो फॉर्म्युला मस्लिम लीगच्या कार्यकारिणीसमोर ठेवण्याची इच्छा दाखवली होती. शिवाय नोंद घेण्यासारखी गोष्ट ही आहे की हा फॉर्म्युला चर्चा वा दुरुस्ती करण्याकरिता खुला नव्हता. राजगोपालाचारींना इतका परिपूर्ण घटनात्मक मार्ग मान्य नव्हता. परंतु विचित्र गोष्ट तर ही आहे की श्री राजगोपालाचारींनी हा फॉर्म्युला मुस्लिम लीगच्या अध्यक्षांनी फेटाळला असल्याचा आरोप करणारी तार श्री जिन्नांना ४ जुलै १९४४ला पाचगणीहून पाठवली. त्या वेळी महात्मा पाचगणी येथे प्रकृतीच्या दुरुस्तीकरिता आराम करत होते तर श्री जिन्ना मुसलमानांकरिता एकाही दिवसाची सुटी न घेता सतत आठ वर्षे निःस्वार्थीपणाने अथक काम केल्यानंतर आराम करत होते. या तारेचे उत्तर म्हणून श्री जिन्नांनी पाचगणी येथे श्री राजगोपालाचारींना तार करून आपल्या पूर्वीच्याच मताचा पुनरुच्चार करत

लिहिले की मी तुम्हाला २ जुलैला जे सांगितले त्यापलीकडे मी जाऊ शकत नाही आणि या फॉर्म्युलाचे प्रस्तावक म्हणून तुम्ही मला या फर्म्युलाबद्दल मस्लिम लीगशी सल्लामसलत करू द्या. आपसात सतत विचारविनिमय करणाऱ्या श्री गांधींना आणि श्री राजगोपाचारींना हा मार्ग आक्षेपार्ह का वाटला याचा निर्णय घेणे माझे काम नाही, परंतु मी इतकेच सांगू शकतो की मुस्लिम लीगच्या अध्यक्षांनी सुचवलेला मार्गच एकमेव योग्य मार्ग होता.

ज्या दिवशी श्री राजगोपाचारींना श्रीनगरहून पाठवलेली ही तार मिळाली त्याच दिवशी त्यांनी हा सगळा पत्रव्यवहार प्रकाशित केला आणि “आता खाजगी वाटाघाटी संपल्या असून जनतेला विश्वासात घेणे आवश्यक आहे” असे त्यांनी श्री जिन्नांना कळवले. श्री गांधींची मान्यता मिळालेला हा फॉर्म्युला त्यांच्या सहकाऱ्याजवळ का पडून राहिला हे अनाकलनीय गूढ आहे. श्री जिनांशी यासंबंधात पत्रव्यवहार सुरू असतानाच श्री गांधी आणि व्हाईसराय यांच्यात सहमती व्हावी अशी दुसरीही एक महत्त्वाची हालचाल सुरू होती. परंतु श्री जिन्नांना याची कल्पना येऊ देण्यात आली नव्हती. व्हाईसरायशी सलोखा करण्याच्या श्री गांधींच्या प्रयत्नाचे स्वरूप कसे होते ते पाहू या.

लक्षात ठेवले पाहिजे की श्री गांधींनी न्यूज क्रॉनिकलचे वार्ताहर श्री स्टुअर्ट गेल्डरसोबत मुलाखत आयोजित केली होती. त्यात त्यांनी लॉर्ड वेव्हेल यांच्यात नैतिक सुधारणा होण्याची आवश्यकता असल्याचे सूचित केले होते. काँग्रेसचे हुकूमशहा आणि व्हाईसराय यांच्यात हा वार्ताहर कॉंग्रेसचे हुकूमशहा आणि व्हाईसरॉय यांच्यात मध्यस्थ म्हणून त्याचप्रमाणे काम करत होता, ज्याप्रमाणे आणखी एक इंग्रज गृहस्थ, श्री रेजिनाल्ड रेनॉल्ड्स, श्री गांधींचे पत्र तत्कालीन व्हाइसरॉय लॉर्ड इर्विन यांना देण्याकरिता घेऊन जाण्याच्या कामात गुंतले होते. पोस्ट ऑफिसचा उपयोग करण्याऐवजी श्री गांधींनी या कुरिअर प्रणालीला दिलेले प्राधान्य निःसंशयपणे

काँग्रेसच्या प्रसिद्धीची चमक अजूनच वाढवते. परंतु गेल्डरचा हा जो तीर - महात्म्याचा शब्द - सोडण्यात आला होता तो योजिलेल्या "निशाणावर लागला नाही." त्यासंबंधी श्री गांधींनी पाचगणी येथून १५ जुलैला स्टुअर्ट गेल्डरच्या प्रकरणाकडे व्हाईसराय लॉर्ड वेव्हेलचे लक्ष वेधत लिहिले होते. लॉर्ड वेव्हेलनी २२ जुलैला त्याचे जे उत्तर दिले होते त्यात महात्म्याला निश्चित आणि रचनात्मक धोरण विचारार्थ मांडण्याकरिता सुचवले होते. पाच दिवसांनंतर म्हणजे २७ जुलै १९४४ला याचे उत्तर देताना "मैत्रीपूर्ण चर्चेची" वेळ आली असल्याचे श्री गांधींनी लिहिले. त्यानंतर १५ ऑगस्ट १९४४ला (म्हणजे श्री गांधींचे पत्र मिळाल्यानंतर १९ दिवसांनी) लॉर्ड वेव्हेल यांनी श्री गांधींच्या पत्राचे जे उत्तर दिले त्यात श्री गांधीच्या विधिसभेत निवडून आलेल्या सदस्यांना, ज्यातील बहुतांश हिंदू आहेत, जबाबदार असलेल्या "राष्ट्रीय सरकारच्या ठोस प्रस्तावाऐवजी" सकारच्या धोरणासंबंधीचे वक्तव्य होते. वेगळ्या शब्दांत सांगायचे तर त्यात कोणताही बदल नव्हता. माझा अंदाज असा आहे की व्हाईसरायनी मध्यंतरीच्या या दीर्घ काळात व्हाईटहॉलशी संपर्क केला असावा आणि त्यांनी वरील पत्रात जे धोरण सांगितले ते तयार केले असावे. लॉर्ड वेव्हेल यांच्याशी हा जो खाजगी पत्रव्यवहार सुरू होता त्याच काळात, आणि जो जिन्नांपासून लपवण्यात आला होता, श्री गांधी आणि मुस्लिम लीगचे अध्यक्ष श्री जिन्ना यांच्यातही थोडासा पत्रव्यवहार झाला होता. परत या तारखांकडे लक्ष द्या. १७ जुलैला श्री गांधी पाचगणीहून श्री जिन्नांना श्रीनगर येथे पत्र लिहितात आणि त्याचबरोबर त्याचा उर्दूतील अनुवादही पाठवतात. त्यात आपण दोघांनी भेटायला पाहिजे असे म्हटलेले होते. हे पत्र मिळाल्यानंतर श्री जिन्नांनी उत्तरात लिहिले की मला तुमचे मुंबई येथील माझ्या घरी स्वागत करताना होईल आणि श्रीनगरहून परतताच मी तुम्हाला सोयीस्कर वेळ कळवीन. त्यानंतर श्री जिन्नांनी मुंबहून त्यांना १९ऑगस्ट ही तारीख कळवली. परंतु मध्यंतरी दुर्दैवाने ते आजारी पडले आणि त्यांच्या डॉक्टरांनी त्यांना ताण येईल असे कोणतेही काम करायला मनाई केली. त्यानुसार लगेच ही गोष्ट

सेवाग्रामला कळवण्यात आली. नंतर ९ सप्टेंबर ही तारीख ठरवण्यात आली आणि ठरलेल्या वेळी ही मुलाखत झाली.

मध्यंतरी लीगच्या कार्यकारी परिषदेची लाहोर येथे सभा झाली. तिच्यात राजाजींच्या फॉर्म्युलातील मुद्द्यांची जाहीर चर्चा झाली आणि त्या प्रस्तावात पाकिस्तानच्या संकल्पनेची कशी मोडतोड करण्यात आली हे दाखवण्यात आले आहे. परंतु श्री गांधींनी सूचकतेने हिंदुस्थानच्या फाळणीला मान्यता दिल्याचे त्यांनी स्वागत केले. या चर्चेच्या अहवाल आणि स्पष्टीकरण पत्रव्यवहाराद्वारे उपलब्ध असावे म्हणून सुदैवाने श्री गांधींनी केलेल्या सूचनेमुळे त्या चर्चेच्या प्रगतीचा हा अहवाल उपलब्ध आहे. ही चर्चा सुरू असतानाच जो पत्रव्यवहार झाला त्यातील महत्त्वाच्या तारखा मी देत आहे.

तारीख	विषय
पाचगणी, जुलै 15 - गांधी वेव्हेलना	स्टुअर्ट गेल्डरची गोष्ट आणि स्थानबद्ध असलेल्या आपल्या सहकाऱ्यांना भेटण्याची श्री गांधींना परवानगी
पाचगणी, जुलै 17 - गांधी जिन्नांना	"आपण भेटायला पाहिजे."

नवी दिल्ली, जुलै 22 - वेव्हेल गांधींना निश्चित आणि रचनात्मक धोरणाबद्दल विचारतात.

श्रीनंगर, जुलै 24, जिन्ना गांधींना भेट घेण्याला मान्यता दिली

पाचगणी, जुलै 27 - गांधी वेव्हेलनाठोस प्रस्ताव देण्यासंबंधात मैत्रीपूर्ण चर्चा.

नवी दिल्ली, ऑगस्ट 15 - वेव्हेल गांधींना काँग्रेसच्या वृत्तपत्रांनी वर्णिल्याप्रमाणे "दार ठोठावणे"

ऑगस्ट 19, मुळात मुलाखतीकरिता ठरलेली तारीख

सप्टेंबर 9 गांधी-जिन्ना चर्चेला सुरुवात

निष्कर्ष स्पष्ट आहे. लॉर्ड वेव्हेलचे मन वळवत असतानाच गांधी-जिना चर्चेच्या परिणामी जर हिंदू-मुसलमानात तडजोड होऊ शकली तर त्यामुळे एकत्रित कृतीचा एक नवीन टप्पा उघडला जाऊन हिंदू आणि मुसलमान मिळून ब्रिटिश सरकारकडे सत्ता हस्तांतरित करण्याची मागणी करू शकतात याची श्री गांधींना पूर्ण जाणीव होती. हिंदू-मुस्लिम सामंजस्याची शक्यता हे कट्टर ब्रिटीश हितसंबंधांकरता असे एकमेव दुःस्वप्न आहे की जे त्यांना हिंदुस्थानच्या संदर्भात पडू शकते. जर असे ऐक्य झाले तर त्यानंतर ते हिंदुस्थानात हिंदू-मुस्लिम मतभेदाच्या नावावर ब्रिटिश व्यापार करू शकत नव्हते हे याचे कारण आहे. या तारखांवरून सूचित होते की श्री गांधींची इच्छा होती की त्यांनी मैत्रीपूर्ण संबंधांकरिता जो पुढाकार घेतला त्याला जर अनुकूल प्रतिसाद मिळाला नाही तर ते मुस्लिम लीगशी युती करतील हे त्यांना लॉर्ड वेव्हेलच्या लक्षात आणून द्यायचे होते. श्री गांधींनी राजगोपाचारींचा जो फॉर्म्युला स्वीकारला ते याच गोष्टीचे पूर्वचिन्ह होते. हिंदुस्थानच्या फाळणी संबंधात राजाजींचा फॉर्म्युला स्वीकारणे हेच त्यांचे धोरण होते. व्हाईसरायच्या १५ ऑगस्ट १९४४ पत्रातून त्यांनी आपल्या या नवीन धोरणाबद्दल दिलेल्या वक्तव्यामुळे, जे जाहीर झालेले होते, श्री गांधींसमोर ठरल्याप्रमाणे श्री जिन्नांना १९ ऑगस्टला भेटण्याशिवाय दुसरा कोणताही उपाय राहिला नव्हता.

युद्ध संपेपर्यंत विद्यमान राज्यघटनेत कोणताही बदल होणार नव्हता. असे जरी असले तरी प्रमुख राजकीय पक्षांनी विद्यमान राज्यघटनेनुसार काम करण्याचा जर करार केला तर गतिरोध सैल होऊन देशात हिंदु-मुसलमानांना समपातळीवर ठेवून प्रांतिक सरकार आणि मंत्रिमंडळाची स्थापना होऊ शकणार होती. परंतु असे झाले असते तर विधीसभेतील हिंदू बहुसंख्यांकांना

जबाबदार असलेले म्हणजे पर्यायाने काँग्रेसच्या उच्चाधिकाऱ्यांच्या आणि हितसंबंधियांच्या प्रभुत्वाखाली असलेले "राष्ट्रीय सरकार" स्थापण्याची श्री गांधींची जी आकाक्षा होती ती धुळीस मिळाली असती. काँग्रेसमध्ये ही घातक सत्ताकांक्षा हळूहळू घट्टपणे रुजू लागलेली होती.

श्री गांधी श्री जिन्नांना भेटले. मी माझ्याशिवाय अजून कोणाचेही प्रतिधित्व करत नाही या भूमिकेवर श्री गांधी कायम होते. वाटाघाटींच्या दृष्टीने मुस्लिम लीगच्या अध्यक्षाकरिता ही विचित्र परिस्थिती होती. खरे म्हणजे काँग्रेसच्या हुकूमशहाचे हे नाटक असतानाही जिनांनी या वास्तवाशी जुळवून घेतले.

मला आनंद होतो की विचारांची आणि स्पष्टीकरणांची ही देवघेव दोन कारणांकरिता लेखी झाली. हे एक लोकशिक्षणही आहे. दुसरी गोष्ट म्हणजे यामुळे (किमान तटस्थ लोकांच्या दृष्टीने तरी) मुस्लिम लीगच्या अध्यक्षाचा खोट्या आरोपापासून आणि जे काही घडले त्याच्या विकृत अपप्रचारापासून बचाव झाला.

राजाजींच्या फॉर्म्युलातील काही ठळक वैशिष्ट्यांकडे मी लक्ष वेधेन. ब्रिटिश सरकार जर पूर्णपणे सत्तेचे हस्तांतरण करील तरच या फॉर्म्युलातील अटी बंधनकारक असतील असे या फॉर्म्युलातील शेवटचे कलम आहे. कोणतीही तडजोड, जर ती प्रामाणिकपणाची असेल तर तिच्यातील अंतर्गत गुणवत्तेच्या आधारावर तिचा सन्मान केला पाहिजे, परंतु श्री राजगोपालाचारी मात्र या संबंधात संधिसाधूपणाचे डावपेच लढवू पाहत होते. अशा प्रकारच्या गोष्टीत ब्रिटिश मुत्सद्दी फार चतुर असतात. ब्रिटिश सरकारला घाबरवून सत्ता सोडायला लावण्याकरिता हिंदूंशी अशी वरवरची तात्पुरती ताडजोड करण्याची मुसलमानांनासुद्धा इच्छा नाही. शिवाय राजाजींच्या फॉर्म्युलात पाकिस्तानच्या प्रांतात जिल्हावार सार्वमत घेण्याची आवश्यकता आहे. बहुसंख्य प्रौढ विभाजनाच्या बाजूने आहेत की विरोधात आहेत याची नोंद करण्याकरिता हे सार्वमत आवश्यक

आहे. पाकिस्तानरुपी कापडाला ठीकठिकाणी छिद्रे पाडून त्याला जीर्णशीर्ण करून ब्रिटिश हिंदुस्थानचे पाकिस्तान आणि हिंदुस्थान हे दोन देश तयार करण्याच्या योजनेला सुरुंग लावण्याकरिता हे सूक्ष्म डावपेच आखण्यात आले आहेत. यांतील पाकिस्तान मुसलमानबहुल राष्ट्र असेल तर हिंदुस्थान हिंदूबहुल. ही दोन्ही सार्वभौम राज्ये त्यांची इच्छा असेल तर सार्वभोम घटक म्हणून परस्परात करार करून परस्परांशी संबंध जोडू शकतील. परस्परातील हे संबंध न्याय्य व्यवहार आणि नागरिकांमध्ये कोणताही भेदभाव नसण्याच्या तत्त्वावर आधारित असतील. आयर्लंडमध्ये जेव्हा उल्स्टर आणि आयर वेळे झाले होते तेव्हा कोणतेही सार्वमत घेण्यात आले नव्हते. तसेच ब्रह्मदेश आणि सिलोन हिंदुस्थानपासून वेगळे झाले होते तेव्हाही कोणतेही सार्वमत घेण्यात आले नव्हते. खरे म्हणजे जागतिक घटनेच्या इतिहासात अशा प्रकारची अजूनही अनेक उदाहरणे आढळतील. परंतु पाकिस्तानच्या प्रकरणी मात्र श्री राजगोपालाचारींना, जे पदावर असताना स्वतःच हुकूमशहा असल्याप्रमाणे वागत होते, अकस्मात पाकिस्तानात ज्या प्रांताचा समावेश व्हावा म्हणून मुसलमानांची मागणी आहे तिथे निर्भेळ बहुमत कोणाचे आहे हे ठरवण्याकरिता सर्व प्रौढांचे सार्वमत घेणे आवश्यक आहे असे वाटू लागले.

अनेक लोकांना “निर्भेळ बहुमताच्या” परिणामांची कल्पना नाही. श्री गांधीसुद्धा याकरिता आग्रह धरत आहेत. कायदा आणि घटनेच्या दृष्टिकोनाने सार्वमताला एक निश्चित अर्थ आहे. आणि अशा एकाही जिल्ह्याचा पाकिस्तानमध्ये समावेश करता येणार नाही ज्यात पाकिस्तानमध्ये समावेश होण्याच्या बाजूने सार्वमतात निर्भेळ बहुमत मिळणार नाही. निर्भेळ बहुमत म्हणजे त्या सर्व प्रौढांचे बहुमत, जे मतदानाकरिता जावो वा न जावो. वेगळ्या शब्दांत सांगायचे तर निर्भेळ

वा शुद्ध बहुमत म्हणजे जे मतदान करण्याचा त्रास घेतात त्यांचे बहुमत नसून त्या सर्व लोकांचे बहुमत ज्यांचे नाव मतदानसूचीत आहे, मग ते मतदान करो वा न करो.

श्री गांधींच्या पत्रव्यवहारातून आढळणाऱ्या केवळ दोन वादग्रस्त मुद्यांचा मी इथे उल्लेख करीन. राजाजी फॉर्म्युलाला अनुकूल असल्याच्या विनवणीपासून सुरुवात करून, त्यांनी श्री जिनांशी वाटाघाटी सुरू केल्या. परंतु जेव्हा जिन्नां त्या फॉर्म्युलातील दोष तपासू लागले तेव्हा त्यांनी कोलांटीउडी घेतली आणि तो फॉर्म्युला चर्चेबाहेर ठेवला. हिंदू-मुसलमान तडजोडीकडे सरळ वळण्याऐवजी त्यात द्विराष्ट्रसिद्धांत, धर्मांतरितांचे स्थान, विविध देशातील मुसलमानांच्या ऐक्याला पाकिस्तानमध्ये कोणते स्थान असेल असेच (पॅनइस्लामिसिझन) इतरही काही अनावश्यक प्रश्न त्यांनी उपस्थित केले होते. आज हिंदुस्थानी मुसलमानांचा दावा आहे की आम्ही एक राष्ट्र आहो आणि राष्ट्राच्या व्याख्येत ज्या कशाचा समावेश होतो त्यांची परिपूर्ती आम्ही करतो, इतकेच नाही तर हिंदुस्थानी मुसलमानांमध्ये एक राष्ट्र असल्याची भावना अतिशय खोलवर रुजली आहे; त्यांना हिंदूंच्या पुनरुत्थानाचीही जाणीव आहे आणि सवर्ण हिंदूंच्या साम्राज्यवादाचीही. या साम्राज्यवादाची अभिव्यक्ती कॉंग्रेसच्या कामकाजातून आणि हिंदूंच्या विचारधारेतून आणि दृष्टिकोनातून होत असते. यामुळेच त्यांची राजकीय उद्दिष्टे वेगळी आहेत. मध्यंतरकालीन सरकारची आपली काय कल्पना आहे आणि या मध्यंतरकाळात त्याला कोणकोणते अधिकार असतील हे श्री गांधीं स्पष्ट करत नाहीत. उलट मुसलमानांचा दावा आहे की एकदा का पाकिस्तानला तत्त्वतः मान्यता मिळाली की मतभेद मिटवण्याकरिता घटनासमित्या तयार करता येऊ शकतात. आवश्यकता असली तर राजकीय अडचणी सोडवण्याकरिता तज्ज्ञांची मदतही उपलब्ध करून देता येऊ शकते. अनेक ठिकाणी मुसलमानांची बाजू बरोबर मांडली गेली नाही. परंतु या दोन पुढाऱ्यांमध्ये जो पत्रव्यवहार झाला त्याचा जर अभ्यास केला तर

श्री जिन्ना वास्तवाच्या किती जवळ गेले होते आणि ही समस्या सोडवण्याकरिता व्यावहारिकतेच्या दृष्टीने त्यांनी किती काळजीपूर्वक स्पष्टीकरण मागितले होते आणि श्री गांधींना जर एखाद्या मुद्द्यावर अजून प्रकाश टाकायला सांगितला तर ते तो कसा टाळायचे हे लक्षात येईल.

वाटाघाटी जेव्हा मोडल्या तेव्हा दोघांनीही आपल्या वक्तव्यात सांगितले की वाटाघाटी बंद झालेल्या नाहीत. पत्रकारांनी जेव्हा श्री गांधींना वाटाघाटींबद्दल खोदून खोदून विचारले तेव्हा श्री गांधींनी सांगितले की वाटाघाटी अनिश्चित काळाकरिता स्थगित करण्यात आल्या आहेत. दुर्दैवाने श्री गांधी वाटाघाटींसबंधी चुकीची वक्तव्ये देऊ लागले आणि एकमेव श्री जिन्नाच वाटाघाटी मोडण्याकरिता जबाबदार आहेत असे दाखवू लागले. पत्रव्यवहार फुटण्यासंबंधी आणि इतर द्वेषजनक गोष्टीत शिरण्याची माझी इच्छा नाही असे श्री जिन्नांनी स्पष्ट केले होते. श्री गांधींनी श्री जिन्नांना पाठवलेल्या पत्रातून सूचीत होते त्याप्रमाणे ते तडजोड करण्याकरिता इतके गंभीर नव्हते आणि जसजसे दिवस जाऊ लागले तसतसे कधी ते राजीजींच्या फॉर्म्युलानुसार भूमिका घ्यायचे तर कधी त्यांच्या स्वतःच्या "प्रस्तावाप्रामाणे". ते सतत असा बदल करत होते. एकीकडे ते लाहोरचा ठराव मान्य करायला आनाकानी करतात तर दुसरीकडे ते लाहोरच्या ठरावाचा जो सार आहे तो सर्व दिला आहे असे म्हणतात हे विचित्र नाही काय?

वाटाघाटी मोडल्यानंतर एका दिवसानंतरच श्रीयुत गांधींचे स्वतःचे वृत्तपत्र, जे श्री गांधींचाच दृष्टिकोन मांडत असते, म्हणते की मुस्लिम लीगने श्री जिनांचे नेतृत्व नाकारले पाहिजे आणि हिंदुस्थानातील मुसलमानांतर्फे बोलू शकेल अशा दुसऱ्या दुसऱ्या कोणत्या तरी व्यक्तीचा शोध घेतला पाहिजे. वाटाघाटी मोडण्यापासून जर ते हाच धडा शिकले असतील तर मी इतकेच म्हणेन की मला माझ्या हिंदू मित्रांकरिता वाईट वाटते. हिंदुस्थानातील सर्व भागातील

मुसलमानांना वाटाघाटींना अपयश आल्याचे जेव्हा कळले आणि प्रकाशित झालेला पत्रव्यवहार जेव्हा त्यांनी पाहिला तेव्हा त्यांनी निरपवादपणे आपल्या पुढाऱ्याबद्दल विश्वास व्यक्त केला. वाटाघाटी मोडल्याबद्दल जवळपास सगळ्याच मुसलमानांना दुःख तर होत होतेच, पण जिन्नांनी मांडलेली बाजू मवाळपणाने मांडलेली होती. ती मांडत असताना त्यांनी हिंदू-मुसलमानांमध्ये तडजोड व्हावी म्हणून सर्व तथ्यांचा घेतलेला शोध घेतला आणि त्यांचे केलेले विश्लेषण पाहून त्यांना होणारे दुःख अधिक सखोल होते. आता मुसलमानांसमोर स्पष्ट उद्देश असल्यामुळे हिंदूंपेक्षा त्यांच्यामध्ये राजकीय युक्तिवाद करण्याची क्षमता जास्त आहे. हिंदू अजूनही संपूर्ण हिंदुस्थानवर प्रभुत्व गाजवण्याचे स्वप्न पाहत आहेत परंतु जाग आल्यानंतर हे उद्दिष्ट साध्य करणे आपल्याकरिता अशक्यप्राय गोष्ट आहे याची त्यांना जाणीव होते. आशा आहे की जे मुसलमान ज्ञानी आहेत आणि ज्यांच्याकडे पुढारीपण आहे त्यांना हे पुस्तक मूल्यवान संदर्भ ग्रंथासारखे वाटेल आणि त्यात जे सत्य स्पष्ट करण्यात आले आहे ते ते लोकांना समजावून सांगतील. तसेच हे पुस्तक हिंदू-मुसलमान वादात भाग न घेतलेल्या तटस्थ निरीक्षकांकरिता संदर्भग्रंथ म्हणून एक महत्त्वाचा स्रोत ठरेल आणि मुस्लिम हिंदुस्थानची बाजू समजून घेण्याकिराता त्यांना याचा उपयोग होईल.

(नबाबज़ादा) लियाकत अली खान

नवी दिल्ली,

नोव्हेंबर २५, १९४४.

राजगोपालाचारी-जिन्ना पत्रव्यवहार

राजगोपालाचारी-जिन्ना पव्यवहाराकरिता पाहा भाग १ मधील विषय क्र. ३.२. राजगोपालाचारी-जिना पत्रव्यवहार - पत्र आणि तारांची संहिता

----

३० जुलै १९४४ला लाहोर येथे अखिल हिंदुस्थान मुस्लिम लीगच्या परिषदेत श्री जिन्नांनी दिलेले भाषण

श्री गांधींची सुटका झाल्यापासून वक्तव्ये, वृत्तपत्रांचे अहवाल, आणि टीकाटिप्पणी वगैरे गोष्टींना पूर आला आहे, आणि मला शक्य होईल तितका मी याचा, विशेषतः श्री राजगोपालाचारींनी हिंदु-मुसलमानांच्या तडजोडीकरिता तयार केलेल्या फॉर्म्युलाचा काळजीपूर्वक मागोवा घेण्याचा प्रयत्न करतो आहे आणि आता हाच विषय हाताळण्याची माझी इच्छा आहे. भूतकाळ गाडून टाकायचा आणि नवीन बिंदूपासून सुरुवात करून आज जी काही परिस्थिती आहे तिची आपण तपासणी करू या.

४ मे १९४३ला श्री गांधींनी मला तुरुंगातून जे पत्र लिहिले होते ते प्रकाशित करण्याची “डॉन”ने परवानगी मागितल्यामुळे आणि जनतेचीही तशी इच्छा असल्यामुळे श्री गांधींच्या सूचनेनुसार ते १८ मे १९४४ला प्रकाशित करण्यात आले असे सांगण्यात येते. त्या पत्रात श्री गांधी म्हणतात: “डॉन”च्या स्तंभात लीगचे जे कार्यवृत्त आले ते मी वाचले आहे. तुमच्या आमंत्रणाची मी नोंद घेतली आहे. यामुळे हे पत्र. मी तुमच्या निमंत्रणाचे स्वागत करतो. माझी सूचना आहे की आपण पत्रव्यवहाराद्वारे बोलण्याऐवजी प्रत्यक्ष भेटीत बोलायला पाहिजे. परंतु मी तुमच्या हातात

आहे. आशा आहे की हे पत्र तुमच्याकडे पाठवले जाईल आणि तुमची जर माझ्या प्रस्तावाला सहमती असेल तर सरकार तुम्हाला मला भेटण्याची परवानगी देईल. एका गोष्टीचा मी जर उल्लेख केला तर ते चांगले होईल. असे दिसते की तुमच्या आमंत्रणात 'जर' आहे. माझे हृदयपरिवर्तन झाले असेल तरच मी तुम्हाला लिहावे असे तुम्हाला म्हणायचे आहे काय? माणसाच्या अंतःकरणात काय आहे हे तर केवळ त्या ईश्वरालाच माहीत असते. मी जसा आहे तशाचा तुम्ही स्वीकार केलेला मला आवडेल."

मला या पत्राचा सार माहीत होता कारण सरकारने मला तो त्या वेळी पुरवला होता. माझ्या वक्तव्यात मी असे निदर्शनास आणून दिले होते की मुस्लिम लीगचा अध्यक्ष म्हणून एप्रिल १९४३मध्ये मी दिलेल्या भाषणातून श्री गांधींकडून मी जशा पत्राची अपेक्षा केली होती तसे हे पत्र नाही. माझ्या निमंत्रणात "जर" होते हे श्री गांधींच्या पूर्णपणे लक्षात आले होते ही गोष्ट संशयातीत आहे. असे असूनही त्याकडे दुर्लक्ष करण्यात आले आणि नेहमीप्रमाणे काँग्रेसची सर्व वृत्तपत्रे शब्द मोडल्याचा माझ्यावर आरोप करू लागली आणि ते त्यांच्यातील पूर्ण क्षमतेनुसार माझ्या भाषणाची मोडतोड करून माझ्यावर दोषारोपण करू लागले. पुण्यातील आगाखान महालात असताना श्री गांधी आणि व्हाईसराय यांच्यात भरपूर पत्रव्यवहार झाला असावा आणि तिथून सुटका झाल्यानंतर त्यांच्या अनेक मोठ्या लोकांशी भेटीगाठी झाल्या असाव्या. तशातच त्यांना व्हाईसराय आणि इतरांशी बराच पत्रव्यवहारही करावा लागला असेल. अशा प्रकारे ते या काळात फार व्यग्र असावे आणि त्यांना आराम मिळाला असावा. असे जरी असले तरी मला त्यांनी तुरुंगातून जे पत्र पाठवले होते त्या पत्राची प्रत पाठवण्याची आवश्यकता मात्र त्यांना वाटली नाही हेही तितकेच खरे आहे.(परंतु ते वृत्तपत्रांमधून प्रकाशित करावे असे मात्र त्यांना वाटले.).

यानंतर सुरू होते पुढील प्रकरण. लॉर्ड लिनलिथगोंच्या मुस्लिम लीगशी वाटाघाटी होण्यापूर्वीच त्यांच्याशी वाटाघाटी करण्याचा श्री गांधींनी प्रयत्न केला. परंतु लॉर्ड लिनलिथगोंनी त्यांच्याकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केले. अशा प्रकारे तो प्रयत्न फसल्यानंतर श्री गांधींनी त्यांच्या प्रिय मित्राला लॉर्ड वेव्हेलना मुलाखत मागितली. घृणा वाटावी अशा प्रकारे श्री गांधींनी त्यांना लिहिले की मी इंग्लंडचा मित्र असून ब्रिटिश साम्राज्याचा निष्ठावंत पुत्र आहे. यामुळे एक तर मला तुरुंगात असलेल्या कार्यकारिणीच्या सदस्यांची भेट घेण्याची परवानगी देण्यात यावी अथवा त्यांना मुक्त करण्यात यावे. "एक स्वतंत्र माणूस म्हणून मी तुम्हाला ही परवानगी मागतो आहे. यासंबंधी निर्णय घेण्यापूर्वी जर तुम्हाला माझी भेट घेणे आवश्यक वाटत असेल तर तुम्हाला जे सोयीचे ठिकाण असेल आणि जी सोयीची वेळ असेल तिथे आणि तेव्हा मी येण्याकरिता तयार आहे." त्यांनी केलेली ही विनंती फेटाळल्याचे व्हाईसरायनी आपल्या २२ जूनच्या पत्रातून लिहिले. व्हाईसरायनी श्री गांधींना हा जो "नाही" कळवला त्याने पुण्यावर निराशेचे सावट पसरले असे वृत्त आहे. इतकेच नाही तर ब्रिटिश पत्रकार श्री गेल्डर यांच्या मध्यस्थीद्वारे श्री गांधींनी लॉर्ड वेव्हेलशी संबंध जोडण्याचा जो अंतिम प्रयत्न केला तोसुद्धा फसला. या मानसिक क्षणी श्री राजगोपालाचारीसुद्धा पुण्यात होते आणि ३० जूनला कोणतेही कारण नसताना त्यांच्या ८ एप्रिलच्या पत्राचे मी उत्तर दिले नाही अशी तार मला अकस्मात मिळाली. हासुद्धा मध्यस्थीचाच एक प्रकार होता. खरे म्हणजे आता त्या पत्राचे उत्तर आवश्यक नाव्हते, मी त्या पत्राचे उत्तर दिलेले आहे हे त्यांना चांगले माहीत होते. माझा फॉर्म्युला आणि त्याला मी दिलेला नकार ते प्रकाशित करतील अशी धमकी त्यांनी त्या तारेतून मला दिली होती. त्यांचे म्हणणे होते की त्यांनी ही तार गांधीजींच्या मान्यतेने पाठवली आहे आणि पुढे जाऊन त्यांनी सूचित केले होते की मी जो नकार दिला आहे त्यावर मी पुनर्विचार केला पाहिजे. उत्तरात मी लिहिले की मी त्यांचा फॉर्म्युला फेटाळला हे त्यांचे म्हणणे बरोबर नाही आणि मला आनंद होतो की मी जी तथ्ये माझ्या पत्रातून

मांडली होती ती त्यांनी फेटाळली तर नाहीच, उलट ते बरोबर असल्याचे मान्य केले. परंतु एकाएकी हा पत्रव्यवहार वृत्तपत्रांमध्ये प्रकाशित करण्यात आला कारण त्यांना मला जागतिक आणि हिंदुस्थानातील जनमतासमोर, विशेषतः मुसलमानांच्या जनमतासमोर कठड्यात उभे करून माझी परीक्षा घ्यायची होती. ताबडतोब ही गोष्ट पसरवण्यात आली आणि काँग्रेसच्या वृत्तपत्रांनी माझ्यावर गंभीर आरोप करण्याकरिता सुरुवात केली. काही तथाकथित जबाबदार वर्तमानपत्रांनी केलेल्या आरोपांचे उदाहरण द्यायचे तर - "आपण आपल्या समाजाचे प्रवक्ता आहो असा ज्या माणसाचा दावा आहे तो त्याच्या समाजाचीच नाही तर देशाचीही फसवणूक करत आहे. हा प्रस्ताव कसा आहे हे ठरवणे मुसलमान समाजाचे काम आहे आणि हा खेळ खेळण्याकरिता त्यांनी एक वा अनेक नवीन पुढाऱ्यांचा शोध घेतला पाहिजे." "अहंकाराची धुंदी", "तडजोड न करण्याची ताठर वृत्ती", "हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याचा मार्ग अवरुद्ध करणे" अशासारखे काही बदल या टीकाटिप्पणीमध्ये अवश्य आहेत. असेही आग्रहपूर्वक सांगण्यात आले की एक तर जिन्नांना या पदावरून काढून टाकले पाहिजे वा त्यांनी 'मुस्लिम हिंदुस्थान'मधून निवृत्त व्हायला पाहिजे. आश्चर्याची गोष्ट तर ही आहे की देशात आणि विदेशात अशा प्रकारे मुस्लिम लीगचे शत्रू जो प्रचार करत आहेत त्याला या प्रसंगीसुद्धा श्री गांधींनी प्रोत्साहनच दिले. "ब्रिटिश सरकार माझा एखाद्या बागुलबुवासारखा उपयोग करत आहे आणि हिंदुस्थानच्या आकांक्षा खुंटवून टाकणारे हे 'सैतानी षडयंत्र' मोडून काढलेच पाहिजे असे उद्गार त्यांनी १३ जुलैच्या मुलाखतीत काढले होते. "हिंदू-मुसलमानांमध्ये तडजोड व्हावी म्हणून श्री गांधींच्या मान्यतेने श्री राजगोपाचारी ज्या वाटाघाटींचा मार्ग सुचवत आहेत त्याची पार्श्वभूमी ही अशी आहे. आणि या अशा विविध प्रकारच्या विरोधीभासी वक्तव्यातून "माझी परीक्षा सुरू आहे आणि तिच्यातून मला माझा बचाव करायचा आहे" हा एकच महत्त्वाचा मुद्दा समोर येतो. अशा प्रकारे या खाजगी वाटाघाटींचा शेवट झाला. तुमचा प्रस्ताव मुस्लिम लीगच्या कार्यकारिणीसमोर

ठेवण्याची मला परवानगी द्या असे जे मी श्री राजगोपालाचारींना म्हणालो होतो ते एकच पाप मी केले होते आणि आणि त्या वेळी श्री गांधी तुरुंगातसुद्धा नव्हते. मी त्यांना विनंती करत म्हणालो होतो की तुम्हाला जो कोणता प्रस्ताव मांडायचा असेल तो तुम्ही माझ्याकडे पाठवा आणि मी तो माझ्या कार्यकारिणीसमोर ठेवीन. मी हा जो मार्ग अवलंबिला त्यात आक्षेपार्ह काय असू शकते? श्री गांधींनी आणि श्री राजगोपाचारींनी जो मार्ग अवलंबिला त्याचे मी कौतुक करू शकत नाही, आणि या बाबतीत मुस्लिम लीगने अथवा हिंदुस्थानातील वा विदेशातील कोणाही तटस्थ माणसाने दिलेला निर्णय मी मान्य करीन.

आतापर्यंत अवलंबिण्यात आलेली कार्यपद्धती ही अशी होती. आता आपण फॉर्म्युलाच्या स्वरूपाकडे येतो. हा प्रस्ताव चर्चेकरिता वा सुधारणेकरिता उघड नव्हता. "पूर्ण घ्या वा पूर्ण सोडा" या आधारावर तो होता. काँग्रेसचे तत्त्वज्ञान ब्रिटिशांच्या साम्राज्यवादापेक्षा चांगले आहे असे काही दिसत नाही. इतकेच नाही तर क्रिप्सच्या प्रस्तावांनासुद्धा ब्रिटिश सरकारची मान्यता होती आणि इतकेच नाही तर तेथील सरकारने आपल्या कार्यकारिणीच्या एका सदस्याला काँग्रेसची आणि मुस्लिम लीगची भेट घेण्याकरिता थेट इंग्लंडहून हिंदुस्थानमध्ये पाठवले होते. इतकेच नाही तर सर स्टॅफर्ड क्रिप्सही दोन आठवड्यांपेक्षाही अधिक काळ काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांशी आणि कार्यकारिणीशी चर्चा करत होते आणि काँग्रेसने वा मुस्लिम लीगने जे काही मुद्दे उपस्थित केले होते त्यांचे त्यांचे स्पष्टीकरण देत होते. हे खरे आहे की क्रिप्सच्या प्रस्तावातसुद्धा ताठरपणा होता. त्यातील मुलभूत मुद्दे अपरिवर्तनीय होते. त्यात सुधारणेला वाव नव्हता. परंतु श्री गांधी आणि श्री राजगोपाचारीसुद्धा तितकेच ताठर आहेत. पहिली गोष्ट म्हणजे श्री राजगोपालाचारींना काँग्रेसमधून काढून टाकलेले आहे. यामुळे ते जे काही वैयक्तिक प्रयत्न करत आहेत ते तुरुंगात असताना श्री गांधींनी त्यांच्या प्रस्तावांना दिलेल्या मान्यतेमुळे. परंतु श्री गांधींची सुटका

झाल्यानंतर हिंदू-मुसलमानांमधील तडजोडीसारख्या गंभीर समस्या श्री गांधीनी स्वतःच हाताळायला पाहिजे, आणि त्यात कोणत्याही मध्यस्थाची आवश्यकता असू नये. परंतु श्री गांधी बरेच आजारी आहेत, आणि नुकताच त्यांनी दिलेल्या मुलाखतीत जेव्हा माझ्याबद्दल प्रश्न विचारण्यात आला तेव्हा त्यांनी त्या प्रश्नाचे उत्तर राजगोपालाचारींना विचारा असे सांगितले. त्यांनी वृत्तपत्र प्रतिनिधीला सांगितले की मी जेव्हा स्थानबद्धतेच्या छावणीत उपवास करत होतो तेव्हाच मी राजाजींच्या प्रस्तावाला मान्यता दिली होती. "या गोष्टीला आता १६ महिने झाले आहेत. या प्रस्तावासंबंधी उपस्थित होणाऱ्या मुद्द्यांबद्दल राजाजी आणि माझ्यात जो करार झाला त्याचे मी पालन केले पाहिजे. या प्रस्तावासंबंधात जो काही टीकेचा मारा होईल तो त्यांनाच सहन करावा लागेल." दुर्दैवाची गोष्ट ही आहे की ४ मे १९४३ला त्यांनी जे प्रसिद्ध पत्र लिहिले, आणि जे अजूनही मला मिळालेले नाही आणि आता ज्याला नवीन नाव मिळालेले आहे, त्यात त्यांनी या गोष्टीचा काहीही उल्लेख केलेला नाही. तो “फॉर्म्युला” नसून “प्रस्ताव” आहे.

श्री गांधींबद्दल बोलायचे तर त्यांचे म्हणणे आहे की मी श्री राजगोपालाचारींच्या प्रस्तावाला सहमती तर्शविली आहे. परंतु श्री राजगोपालाचारींच्या म्हणण्यानुसार हा “फॉर्म्युला” “संयुक्त प्रयत्नांनी” तयार करण्यात आला आहे. मग श्री गांधी काँग्रेसचे चार आणेवाले सदस्य नसतानासुद्धा या फॉर्म्युलातील त्यांचा सहभाग कोणत्या क्षमतेनुसार आहे हे कसे ठरवावे असा प्रश्न उपस्थित होतो. तसे त्यांच्यात अनेक क्षमता आहेत - त्यांची वैयक्तिक क्षमता, काँग्रेसचा हुकूमशहा म्हणून त्यांची क्षमता, आणि सर्वाहूनही महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे त्यांच्या महात्मेपणामुळे त्यांना प्राप्त झालेली अशी दैवी क्षमता की जिला त्यांचा आतला आवाज मार्गदर्शन करत असतो. याशिवाय ते असे सत्याग्रही आहेत की त्याचा काय अर्थ काय आणि तो कशासाठी हे केवळ तेच सांगू शकतात. ते हिंदू आहेत, पण “सनातनी” हिंदू. आणि ते ज्या हिंदू धर्माचे पालन करतात तो

त्यांचा स्वतःचा असतो. कोणत्या वेळी गांधी कोणत्या क्षमतेचा उपयोग करतील हे सांगता येणे थोडे कठीणच आहे. मला आशा आहे की ते जर अखिल हिंदुस्थान मुस्लिम लीगच्या घटनेचा, नियमपोटनियमांचा अभ्यास करतील तर खरोखरच सुसंघटित लोकशाहीवादी मुस्लिम लीगचा अध्यक्ष म्हणून माझी भूमिका काय आहे हे त्यांच्या चांगले होईल. मला आठवते की युद्ध सुरू झाल्यानंतर ते जेव्हा लॉर्ड लिनलथगोंना भेटले होते तेव्हा वेस्टमिनिस्टर ऍबे आणि इंग्लंडचे संसदभवन यांच्या संभाव्य विनाशाचे कल्पनाचित्र पाहिल्यानंतर त्यांच्या डोळ्यात पाणी आले होते आणि ते म्हणाले होते - "इंग्लंड आणि फ्रांसचा जर पराभव झाला तर हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याचा उपयोग काय?" एका वक्तव्यातून त्यांनी युद्ध सुरू ठेवण्याकरिता अंतःकरणपूर्वक पाठिंबा दिला होता. परंतु त्यानंतर मोठ्या मुश्किलीने एक आठवडा लोटत नाही तोच ताबडतोब स्वातंत्र्याची आमची मागणी जर पूर्ण झाली नाही तर आम्ही या युद्धाकरिता सहकार्य करू शकणार नाही असा ठराव काँग्रेस कार्यकारिणीने मंजूर केला, आणि पहिले पाऊल म्हणून केंद्रीय विधिसभेतील काँग्रेसच्या सदस्यांना विधसभेतून बाहेर पडण्याचा आदेश देण्यात आला. श्री गोधींनी आपली भाषा बदलवली आणि म्हणाले की मी अल्पमतात आहे. केवळ मीच माझ्याकरिता जबाबदार आहे. काँग्रेसने घेतलेल्या निर्णयाला मान्यता देत लिनलिथगोंना काँग्रेसशी जुळवून घेण्याचा त्यांनी सल्ला दिला.

आता आपण या प्रस्तावाच्या गुणवत्तेवर येतो. याबाबतीत श्री राजगोपालाचारी काय म्हणाले हे मी त्यांनी पाठवलेल्या तारांच्या मालिकेतून उद्धृत करतो. श्री राजगोपालाचारींनी या तारा प्रकाशित केलेल्या आहेत —

"गांधीजींना जरी प्रतिनिधित्वाचे वा विशेष अधिकार देण्यात आलेले नसले तरी माझ्या प्रस्तावालां त्यांनी निश्चितपणे पसंती दिली आहे आणि यासंबंधात तुमच्याकडे येण्याची त्यांनी

मला परवानगी दिली आहे. त्यांनी आता परत या परवानगीला दुजोरा दिला आहे. त्यांच्या मताच्या या वजनाने बहुधा काँग्रेस हा प्रस्ताव मंजूर करू शकेल."

श्री राजगोपालाचारींनी पाचगणीहून १६ जुलैच्या जे वक्तव्य दिले त्याची सुरुवातच मुळी पूर्णपणे खोट्या आणि गैरसमज निर्माण करणाऱ्या विधानाने झाली आहे. ते म्हणतात की "हे काम सुरू केल्यापासून आता दोन वर्षे झाली आहेत. या योजनेकरिता गांधीजींचा बिनशर्त व्यक्तिगत पाठिंबा जरी मिळालेला असला आणि यात मुस्लिम लीगच्या १९४०च्या ठरावात ज्या काही मागण्या करण्यात आलेल्या आहेत त्या मान्य करण्या आल्या आहेत." जर असे असेल तर आम्हाला लीगचा १९४०चा ठराव मान्य आहे असे ते का म्हणत नाहीत? मुस्लिम लीगने आतापर्यंत आपल्या ठरावाद्वारे ज्या कशाची मागणी केली होती ते सर्व या ठरावाद्वारे देण्यात आले आहे असे ते जेव्हा म्हणतात तेव्हा त्यांचे विधान नकारार्थी विडंबन असते. मार्च १९४० च्या मुस्लिम लीगच्या ठरावाचा विध्वंस करणे हाच त्यांचा हेतू आहे. ही तर त्या ठरावाची सर्वात मोठी चेष्टा आहे. पहिली गोष्ट म्हणजे त्यांच्या ठरावात सार्वमताचा जो उल्लेख आहे, आणि तोही जिल्हावार, तो त्यांना मुस्लिम लीगच्या ठरावात कुठे आढळला?

परंतु मला राजगोपालाचारींच्या फॉर्म्युलातील एकेक कलम घेऊ द्या. सर्वप्रथम प्रास्ताविकातील अटी जर स्वीकारल्या तर त्यांच्या आधारे एकीकडे मुस्लिम लीग पूर्णपणे बांधली जाईल तर दुसरीकडे श्री. सी. राजगोपालचारीनुसार महात्मा काँग्रेसतर्फे किंवा तिच्या प्रतिनिधित्वाच्या क्षमतेच्या आधारावर अधिकारवाणीने बोलून राहिलेले नसल्यामुळे, मग त्याचा अर्थ काहीही असो, ते त्यांचे आशीर्वाद मागे घेऊ शकतात. आता आपण पहिल्या कलमाकडे येतो - “घटनेत खाली सांगितलेल्या अटीप्रमाणे,” परंतु मला फॉर्म्युलात “घटना” कुठेही दिसली नाही. ते कोणत्या घटनेसंबंधी बोलत आहेत? मग येते स्वातंत्र्याची मागणी. यात आम्ही

हिंदुस्थानच्या जनतेच्या स्वातंत्र्याच्या विरोधात आहो असे गृहीत धरण्यात आले असल्याचे दिसते, आणि हा टोमणा आवश्यक नाही हे श्री राजगोपालाचारी आणि श्री गांधी या दोघांनाही माहीत आहे.

नंतर अशी अट येते की संक्रमण काळाच्या कालावधीत प्रांतीय अंतरिम सरकारच्या स्थापनेसाठी काँग्रेससोबत आम्ही सहकार्य करू आणि काँग्रेसला उच्च आणि श्रेष्ठ स्थान देऊन या संस्थेच्या नियंत्रणाखाली एक दुय्यम संस्था म्हणून काम करू. आणि या संक्रमणकाळाकरिता जे मध्यंतरकालीन सरकार तयार केले जाईल त्याचे स्वरूप, वैशिष्ट्य, कर्मचारीगण, अधिकार वगैरे कसे असतील हे काहीही या फॉर्म्युलात सूचित करण्यात आलेले नाही. युद्ध संपल्यानंतर एक असा आयोग नेमला जाईल की जो हिंदुस्थानच्या वायव्येकडील आणि पूर्वेकडील सलग जिल्ह्यांची सीमा निश्चित करील आणि कोणत्या जिल्ह्यात मुसलमान स्पष्ट बहुसंख्य आहेत हे ठरवण्याकरिता सर्व प्रौढांचे सार्वमत घेण्यात येईल. हा आयोग कोण नेमेल, त्यातील कर्मचारी कोण असतील, आयोगाला कोणकोणते अधिकार असतील आणि त्याने काढलेल्या निष्कर्षांची अंमलबजावणी कोण करील हे यात सांगितलेले नाही. खरे सांगायचे तर मुस्लिम लीगच्या मार्च १९४० ठरावात ज्या कशाची मागणी करण्यात आली आहे ते सर्व या फॉर्म्युलात दिले आहे असे श्री राजगोपाचारी निर्लज्जपणे उभे राहून जाहीरपणे कसे म्हणू शकतात हेच कळत नाही.

हा करार काँग्रेस आणि मुस्लिम लीगमध्ये व्हावा असा जरी या फॉर्म्युलाचा हेतू असला तरी सार्वमतापूर्वी प्रत्येक पक्षाला आपापला दृष्टिकोन मांडण्याचा अधिकार असतो. दुसरा मुद्दा वेगळे होण्याचा आहे. संरक्षण, वाणिज्य, दळणवळण आणि इतर आवश्यक बाबींच्या बचावाकरिता परस्परात करार व्हायला पाहिजे. प्रश्न निर्माण होतो की हा बचाव कोणापासून

करायचा आहे आणि याचा अर्थ काय आहे? आणि शिवाय परस्परातील हे करार बंधनकारक असणार आहेत. या कलमाचे महत्त्व समजून घेणे इतके सोपे नाही.

यानंतर येणाऱ्या पुढील कलमात तर चातुर्याची कमाल करण्यात आली आहे. या अटी तेव्हाच बंधनकारक होतील जेव्हा हिंदुस्थान सरकारच्या सत्तेचे आणि जबाबदाऱ्यांचे ब्रिटिश पूर्णपणे हस्तांतरण करतील, परंतु ते कोणाकडे सत्तेचे हस्तांतरण करतील ते यात सांगितलेले नाही.

श्री गांधी यांच्या अगदी अलीकडच्या वक्तव्याप्रमाणे ऑगस्ट ठराव "पूर्णपणे निरागस" आहे. त्यांचा अधिकार जरी संपलेला असला तरी ऑगस्ट ठराव रद्द झालेला नाही. तो रद्द होऊ द्या कारण मुसलमानांना हा ठराव निरागस वाटत नाही कारण ही मागणी आणि तिला लागू करण्याकरिता मान्य करावी लागणारी बंधने या दोन्ही गोष्टी मुसलमानांच्या आदर्शाकरिता आणि मागण्यांकरिता अपायकारक आहेत.

श्री गांधींनी पाकिस्तानकरिता मुसलमानांना स्पष्ट आणि निःसंदिग्ध भाषेत साथ द्यावी आणि मग केवळ श्री गांधींनाच प्रिय असलेले नाही तर हिंदुस्थानातील करोडो जनतेला प्रिय असलेले स्वातंत्र्य जवळ येईल. श्री गांधी आणि श्री राजगोपालाचारी जेव्हा म्हणतात की या सर्व गोष्टींना तेव्हाच काही किंमत असेल वा त्या प्रभावी होतील जेव्हा ग्रेट ब्रिटन हिंदुस्थांनींकडे सत्ता हस्तांतरित करील, असे म्हणणे हे घोड्यापुढे गाडी ठेवण्यासारखे आहे. जोपर्यंत हिंदू आणि मुसलमान एक होऊन दोघेही मिळून ब्रिटिशांच्या अनिच्छुक हातातून सत्ता खेचून घेत नाहीत तोपर्यंत अशी कोणतीही शक्यता नाही. श्री गांधींनी एकदा पाकिस्तानच्या प्रश्नावर मुस्लिम लीगशी स्पष्ट आणि निःसंदिग्घ शब्दांत हात मिळवणी करावी आणि आपण हिंदुस्थानातील

जनतेच्या अशा स्वातंत्र्याच्या निकट जाऊ की ज्याची केवळ श्री गांधींनाच अंतःकरणापासून ओढ नाही तर या देशातील करोडो लोकांना ओढ आहे.

ग्रेट ब्रिटन हिंदुस्थानकडे सत्ता हस्तांतरित करीपर्यंत आपल्या सात कलमांसंबंधी ताबडतोब कोणतीही कृती न करता श्री गांधी आणि श्री राजगोपालाचारी त्यांच्या संकल्पनेतील राष्ट्रीय सरकारच्या स्थापनेसंबंधी जेव्हा बोलतात तेव्हा ते घोड्यापुढे गाडी ठेवणे असते. या सर्व कलमांना तेव्हाच काही मूल्य असते वा ते प्रभावी होतात जेव्हा त्यांच्यावर ताबडतोब कृती केली जाते. हिंदू आणि मुसलमानांमध्ये तडजोड होऊन ते एक होत नाहीत तोपर्यंत ग्रेट ब्रिटनच्या अनिच्छुक हातातून स्वातंत्र्य खेचून घेता येण्याची मुळीच शक्यता नाही.

आत्मरक्षणार्थ मी माझा दृष्टिकोन प्रामाणिकपणे आणि मनमोकळेपणाने व्यक्त केल्यामुळे जर माझ्याकडून कोणाच्या भावना दुखावल्या गेल्या असतील तर त्याबद्दल मला खेद होतो. श्री गांधींनी जेव्हा आपले ४ मे १९४३ चे प्रसिद्ध पत्र वृत्तपत्रांमधून प्रकाशित केले होते तेव्हा मी मुद्दाम काही बोललो नव्हतो. ते पत्र प्रकाशित झाल्याच्या काळापासून तर आजपर्यंत त्यावर एकही शब्द बोलायला मी नकार दिला होता. श्री राजगोपालाचारींनी जेव्हा एकाएकी पत्रव्यवहार बंद करून तो वर्तमानपत्रातून प्रकाशित केला तेव्हासुद्धा मी काहीही बोलायला नकार दिला. या देशातील करोडो लोकांप्रमाणेच मीसुद्धा अपेक्षा करत होतो की श्री गांधी संपूर्ण परिस्थितीचे पुनरावलोकन करतील आणि तिच्यात सुधारणा करतील आणि हिंदुस्थानातील परिस्थितीचे वास्तव लक्षात घेऊन देशाला अचूक नेतृत्व देतील. परंतु मुस्लिम लीगला आणि मला स्वतःलाही न्याय द्यायचा तर आमची सर्व बाजू मी जगाच्या व्यासपीठासमोर आणि विशेषतः या देशातील हिंदू आणि मुसलमानांसमोर मांडली पाहिजे. राजगोपालाचारींचे डावपेच आणि त्यांना गांधींनी दिलेली मान्यता पाहता मला असे करणे भाग पडत आहे. परंतु वाईटातूनही चांगले निर्माण होत असते.

मला जे सतत अपमानित केले जात आहे, माझ्याबद्दल जो गैरसमज पसरवला जात आहे, माझ्याविरुद्ध जो हलकटपणाचा प्रचार सुरू आहे त्याचे मला काही वाटत नाही. परंतु इतके सगळे झाल्यानंतरसुद्धा अखेरीस श्री गांधींनी आपल्या वैयक्तिक क्षमतेत का होईना हिंदुस्थानच्या विभाजनाचे तत्त्व मान्य केले ही गोष्ट पुढील प्रगतीच्या दृष्टीने चांगली आहे. आता प्रश्न शिल्लक राहतो कसे आणि केव्हा. हे आता ठरवायचे आहे. "हरिजन"च्या एका लेखात त्यांनी थोडक्यात पाकिस्तानची मागणी मांडलेली असल्यामुळे कोणत्याही जिवंत माणसापेक्षा श्री गांधींना परिस्थितीचे आकलन जास्त चांगले आहे. त्यात ते म्हणतात -

"आशा आहे की आपल्या सहकाऱ्यांचे जे विचारपूर्वक मत झाले आहे त्याचेसुद्धा कायदे आझम प्रतिनिधित्व करत नाहीत. थोडक्यात सांगायचे तर त्यांच्या मतानुसार पाकिस्तानची मागणी म्हणजे हिंदुस्थानातून असा एक भाग बाहेर काढणे की जो पूर्णपणे स्वतंत्र आणि सार्वभौम राज्य असेल."

मला आनंद होतो की १९४४ हे साल १९४२ नाही याची श्री गांधींना जाणीव झाली आहे. हे एकाहून अधिक अर्थाने खरे आहे, तसेच हे साल १९३९, ४० आणि ४१ नसून १९४४ आहे याचीसुद्धा त्यांनी जाणीव ठेवली पाहिजे.

मला आशा आहे की मी जी कार्यपद्धती स्वीकारली आहे ती मैत्रीपूर्ण वाटाघाटींसाठी फारशी अनुकूल नाही आणि तिचे स्वरूपही शुद्ध हुकूमशाही पद्धतीचे आहे कारण ती कोणत्याही बदलासाठी खुली नाही हे मी स्पष्ट केले आहे. जी समस्या सोडवली जाण्यावर आणि तडजोड होण्यावर १० कोटी मुसलमानांचे आणि त्यांच्या भावी पिढ्यांचे भवितव्य अवलंबून आहे ती समस्या सोडवली जाऊन तिचे फलदायी परिणाम प्राप्त व्हावे या दृष्टीनेही ही कार्यपद्धती स्वीकारण्यात आलेली नाही. या आणि या प्रस्तावाच्या गुणवत्तेबद्दल बोलायचे तर श्री. गांधी

आमच्या मागणीची पूर्ती करत नसून ते आम्हांला आमच्या मागणीची केवळ सावली वा भुसा देऊ करत आहेत. ते आम्हांला अपंग, विकृत आणि पतंगाने खाल्लेला पाकिस्तान देऊ करत आहेत आणि मुसलमानांची पाकिस्तान योजनेची जी मागणी आहे ती पूर्ण केल्याचा देखावा करून निसटून जाण्याचा प्रयत्न करत आहेत.

परंतु हे सर्व घडत असतानाच मला १७ जुलैचे श्री गांधींचे पत्र मिळाले आहे आणि श्रीनगरहून निघण्यापूर्वीच २४ जुलैला मी त्याचे उत्तर दिले आहे. ते पुढीलप्रमाणे आहे - काय होते ते आपण पाहू या आणि सर्व काही चांगले होईल अशी आशा करू या.

मी तुम्हाला प्रार्थना करण्याची आणि मला आशीर्वाद देण्याची विनंती करतो. अल्लाची इच्छा असेल तर आपण सन्माननीय तडजोडीपर्यंत पोहोचू -

(श्री गांधींनी गुजरातीत लिहिलेल्या पत्राच अनुवाद)

'दिलखुश', पाचगणी,

जुलै १९४४

भाई जिन्ना,

एक काळ असा होता की जेव्हा मातृभाषेत बोलण्याकरिता मी तुमची समजूत घालू शकत होतो. आज मी त्याच भाषेत लिहिण्याचे साहस करत आहे. मी तुरुंगात होतो तेव्हा मी तुम्हाला आधीच निमंत्रण (पाहा "मो. अ. जिन्ना यांना पत्र", ४ मे १९४३.) दिले होते. माझ्या सुटकेनंतर आतापर्यंत मी तुम्हाला लिहिले नाही. परंतु आज तुम्हाला लिहिण्याची प्रेरणा झाली. तुमची इच्छा असेल तेव्हा लिहा. परंतु मला इस्लामचा वा येथील मुसलमानांचा शत्र मानू नका. मी तुमचा आणि सर्व जगाचा

नेहमीच मित्र आणि सेवक राहिलो आहे. माझा त्याग करू नका. या पत्राचे उर्दूतील भाषांतर मी सोबत जोडत आहे. (हे वाक्य 'हितवाद'मधून घेतले आहे. पुढील भाग गांधीजींच्या हस्ताक्षरात उर्दूत लिहिलेला आहे.)

तुमचा बंधू,

गांधी

* * * *

श्री जिन्ना आणि श्री गांधी यांनी या दोघांनी सही करून २७ सप्टेंबर १९४४ला सायंकाळी जारी केलेले संयुक्त वक्तव्य आणि या दोघांमध्ये झालेल्या पत्रव्यवहाराची वृत्तपत्रांना देण्यात आलेले संहिता.

२.४.१. मो. अ. जिना यांचे वक्तव्य

(पाहा गांधीजींचे "प्रार्थना सभेतील भाषण", २७ सप्टेंबर १९४४.)

२७ सप्टेंबर १९४४

आमच्या चर्चेची सुरुवात होत असतानाच श्री गांधींनी स्पष्ट केले होते की ते माझ्याकडे व्यक्तिगत पातळीवर आले आहेत आणि ते स्वतःशिवाय इतर कोणाचेही प्रतिनिधित्व करत नाही. तरीही मला ते आश्वस्त करत म्हणाले की मार्च १९४०मध्ये मुस्लिम लीगने मंजूर केलेल्या ठरावासंबंधीचा आपला विश्वास बदलवण्याकरिता आणि मतपरिवर्तनाकरिता ते तयार आहेत.

दुसरी बाजूसुद्धा योग्य प्रतिनिधित्व करत असेल आणि तिला तसे अधिकार असतील

तरच वाटाघाटी यशस्वी होऊन तडजोड होऊ शकते या माझ्या आक्षेपासंबंधी कोणताही पूर्वग्रह न ठेवता श्री गांधींच्या इच्छेचा मान ठेवून लाहोर ठरावातील मूलभूत गोष्टी समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करण्याकरिता मी तयार झालो.

आमच्या प्रदीर्घ चर्चेच्या आणि पत्रव्यवहाराच्या दरम्यान मी त्याच्यासमोर मुसलमानाच्या दृष्टिकोनाचे सर्व मुद्दे आणि बाजू या दोन्ही गोष्टी मांडल्या आणि आम्ही सर्वसाधारणपणे सर्व साधकबाधक मुद्द्यांवर चर्चा केली आणि मला सांगण्यात दुःख होते की मी श्री गांधींचे मतपरिवर्तित करण्याच्या माझ्या कामात मी यशस्वी झालो नाही.

यामुळे आमच्यामध्ये झालेला पत्रव्यवहार वृत्तपत्रांना प्रकाशित करण्याकरिता देण्याचे आम्ही ठरवले आहे.

असे असूनही आम्ही आशा करतो की यामुळे जनता घाबरणार नाही आणि आमच्या पत्राचा हा शेवट नाही याबद्दल आम्हाला विश्वास आहे.

महात्मा गांधी संकलित साहित्य, खंड ८४, परिशिष्ट २८

जिन्ना गांधी पत्रव्यवहार

या पत्रव्यवहाराकरिता पाहा भाग १ गांधी जिन्ना पत्रव्यवहार

विषय क्र.२.२.१ ते २.२.२१.

वाटाघाटी मोडल्यानंतर श्री गांधींचे पहिले भाषण

पाहा भाग १ मधील विषय क्र. २.४.२. - ५६३. प्रार्थना प्रवचन २७ सप्टेंबर १९४४

गांधीजींनी २८ सप्टेंबर १९४४ ला वृत्तपत्रांना दिलेल्या वक्तव्याकरिता पाहा भाग १ मधील विषय क्र. २.४.२. - २.५.१. .

गांधीजींनी २९ सप्टेंबर १९४४ ला "द न्यूज क्रॉनिकल"ला दिलेल्या मुलाखतीकरिता पाहा भाग १ - विषय क्र. २.६.

पाहा भाग १ - विषय क्र. २.७. श्री जिन्नांनी ४ ऑक्टोबर १९४४च्या वृत्तपत्रपरिषदेत दिलेले वक्तव्य

श्री जिन्नांनी "द न्यूज क्रॉनिकल" लंडन येथील प्रतिनिधीला ४ ऑक्टोबर १९४४ दिलेली मुलाखत

"हिंदू-मुसलमानांमधील मतभेद मिटवण्याचा एकच व्यावहारिक आणि वास्तववादी मार्ग आहे आणि तो म्हणजे हिंदुस्थानचे पाकिस्तान आणि हिंदुस्थान या दोन सार्वभौम राष्ट्रांत विभाजन करणे आणि वायव्य सरहद्द प्रांत, बलुचिस्तान, सिंध, पंजाब, बंगाल आणि आसाम या प्रांतांमध्ये

जो भूप्रदेश येतो त्या संपूर्ण प्रदेशाला मुसलमानांचा सार्वभौम प्रदेश म्हणून मान्यता देणे, या दोन्ही राष्ट्रांनी परस्परांवर विश्वास ठेवणे आणि पाकिस्तानमध्ये हिंदू अल्पसंख्याकांना आणि हिंदुस्थानमध्ये मुसलमान अल्पसंख्याकांना समतेची वागणूक देणे हा आहे. ते जर आमच्यावर विश्वास ठेवणार असतील तर आम्ही त्यांना अडीच कोटी मुसलमान विश्वासाने सोपवू शकतो." श्री गांधींशी श्री जिन्नांची जी चर्चा झाली तिच्यासंबंधात माझ्याशी अडीच तास बोलत असताना श्री जिन्नांनी माझ्याजवळ हा दृष्टिकोन व्यक्त केला. श्री जिन्नांचे म्हणणे होते "आम्हांला जो प्रस्ताव देण्यात आला होता तो आमच्या बुद्धिमत्तेचा अपमान होता". मुसलमानांचे जिथे स्पष्ट बहुमत नाही तिथे सार्वमत घेण्यात यावे असे मला सांगण्यात आले. मी श्री गांधींना विचारले, "स्पष्ट बहुमत म्हणजे काय?" त्यांच्या उत्तराचा आशय होता, "जिथे आम्ही एकूण लोकसंख्येच्या ७०%पेक्षा अधिक आहो त्याचे नियंत्रण आम्हाला मतदानाशिवाय दिले जाईल".याबाबतीत त्यांचे श्री राजगोपालाचारींपेक्षा मत वेगळे होते. राजगोपालाचारींचे म्हणणे होते की स्पष्ट बहुमताची कायद्यात सांगिल्याप्रमाणे व्याख्या घेण्यात यावी. याचा अर्थ होतो निवडणूक क्षेत्राच्या एकूण भागात राहत असलेल्या लोकांच्या ५१% लोक, मग ते मतदानात भाग घेवो अथवा न घेवो, एकूण मतदानाच्या ५१% नाही. कोणालाही असे बहुमत मिळू शकत नाही हे तर एखाद्या लहान मुलालाही कळेल. अशा प्रकारे मला अशा सार्वमताकरिता सहमत होण्याकरिता सांगण्यात आले होते की ज्यामुळे बहुधा आम्हाला कसरीने खाल्लेला अव्यावहारिक पाकिस्तान मिळू शकला असता. आणि हे सार्वमत युद्धानंतर आणि मध्यंतरकालीन राष्ट्रीय सरकारच्या स्थापनेकरिता, ज्यात ७५% जागा हिंदूंच्या राहणार होत्या, सहकार्य करण्याच्या अटीवर मिळणार असल्यामुळे हे सहकार्य हिंदू बहुमताच्या सरकारच्या स्थापनेकरिताच राहणार होते. आणि हे सरकार युद्ध संपल्यानंतरही संघ सरकार होणार असल्यामुळे युद्धानंतर हेच सीमांकनाकरिता आयोग नेमेल आणि सार्वमताची व्यवस्थाही करणार होते. सार्वमत होण्यापूर्वीच, पाकिस्तानसंबंधी काही

कळण्यापूर्वीच म्हणजे संरक्षण, अर्थ, विदेश व्यवहार, वाणिज्य, जकात, दळणवळण इत्यादींविषयी कार्यकारी व्यवस्था काय राहील हे कळण्यापूर्वीच मला याच्याशी सहमत होण्याकरिता सांगण्यात येत होते, याचा अर्थ पाकिस्तानचे कोणतेही स्वरूप न कळता ७५% हिंदूंच्या सरकारला मी मान्यता द्यावी अशी माझ्याकडून अपेक्षा केली जात आहे. मग आमच्याकरिता काय राहील?

असा एक पाकिस्तान की ज्याच्या केवळ सीमेवरच नाही तर पाकिस्तानच्या हद्दीत खोलवर हिंदुस्थानची बेटं पसरलेली असतील आणि या राष्ट्रीय सरकारच्या अत्यंत महत्त्वाच्या बाबींवर नियंत्रण ठेवत असतील.. हे स्वातंत्र्य नाही, ही एक प्रकारची प्रांतांना मिळणारी स्वायत्तता आहे आणि सर्व महत्त्वाच्या बाबतीत संघराज्याच्या केंद्रस्थानी असलेल्या हिंदूंच्या प्रचंड बहुमताचे नियंत्रण असेल. जोपर्यंत मुसलमान अल्पसंख्य आहेत, आणि ते नेहमीच तसे राहतील, तोपर्यंत अशी कोणतीही व्यवस्था नसल्यामुळे मुसलमानांना हिंदूंच्या बहुमतावर अवलंबून राहावे लागेल. अशा प्रकारचे संघराज्य कार्यरत होण्याकरिता घटना कशी असेल हे स्पष्ट करण्याकरिता मी श्री गांधींना सांगितले. या अशा गोष्टी आहेत की ज्यांना मूलभूत महत्त्व आहे. सध्याची घटना निरुपयोगी म्हणून फेकून द्यायची आणि ताबडतोब कार्यान्वित होणार असलेल्या अखंड हिंदुस्थानच्या घटनेचा श्री गांधींनी मला जो प्रस्ताव दिला त्याच्याशी मी कसा सहमत होऊ शकत होतो? आम्ही जर याच्याशी सहमत झालो तर पाकिस्तानचा प्रश्न जगाच्या अंतापर्यंत कपाटात पडून राहिला असता आणि वास्तवात त्याचे दफन केल्यासारखे झाले असते. मी असे करावे अशी श्री गांधींची इच्छा होती. श्री गांधींचे म्हणणे होते की 'मला जे हवे ते जर तुम्ही दिले नाही तर मला सामुदायिक सविनय आज्ञाभंगांचा अधिकार राखून ठेवावा लागेल'. मी ब्रिटिशधार्जिणा आहे असा आरोप माझ्यावर करता येऊ शकत नाही. आपल्या नावाला पात्र असलेला कोणताही

हिंदुस्थानी विदेशी प्रभुत्व मान्य करणार नाही. परंतु या धमक्यांना जर मी बळी पडलो तर त्याचा अर्थ होईल मी काँग्रेसची अशी मागणी मान्य करणे की जी पाकिस्तानविरोधी आहे, आणि ब्रिटिश सरकार जर कॉंग्रेला शरण गेले तर त्याचा अर्थ होईल 'मुसलमान हिंदुस्थान'ला केवळ हिंदू बहुमताच्या सरकारचाच सामना करावा लागणार नाही तर अशा हिंदू बहूसंख्याकांचा सामना करावा लागेल की जे ब्रिटिशांच्या सहकार्याने विजयी झाले आहे. 'मला सविनय आज्ञाभंग करावा लागेल' असा जर श्री गांधींचा अर्थ नसेल तर त्यांनी तसे जाहीर करावे आणि ऑगस्टचा ठराव मागे घ्यावा. अजून त्यांनी तो मागे घेतलेला नाही. त्यांचा तर त्यावर अजूनही भर आहे. सत्य तर हे आहे की हिंदूंना अशी कोणती तरी तडजोड हवी आहे की ज्यामुळे त्यांचे मुसलमानांवर कोणत्या तरी प्रकारे नियंत्रण स्थापित होईल. आमच्या संपूर्ण स्वातंत्र्याशी ते तडजोड करणार नाही. आमच्या मार्गात अजून एक अडथळा आहे. श्री गांधी एक व्यक्ती म्हणून बोलत होते तर मी मुस्लिम लीगचा अध्यक्ष म्हणून. मी त्यांना सांगितले की आपण जर सहमत झालो आणि (काँग्रेस) कार्यकारिणीने जर तो करार फेटाळला तर माझी प्रतिष्ठा धुळीला मिळेल. तुमच्या कार्यकारिणीने जर तुम्ही केलेला करार फेटाळला तर तुम्ही म्हणू शकाल की 'मी व्यक्तिगत पातळीवर बोलत होतो आणि तुम्हीही तसेच बोलत होता.' ब्रिटिशांच्या उपस्थितीने आमच्या तडजोडीत अडथळा आणला असेही श्री गांधी म्हणाले होते. काही ब्रिटिश असे आहेतही की ज्यांना आमची तडजोड नको आहे. असे असले तरी आम्हाला सहमत होण्यापासून अडवू शकेल असे काहीही नाही. आमचे मन आणि आमचा आत्मा स्वतंत्र आहे. मुसलमानांच्या संपूर्ण स्वातंत्र्याला जर मान्यता मिळाली तर अशी कोणतीही शक्ती नाही की जी आम्हाला दहा मिनिटात तडजोड करण्यापासून अडवू शकेल. मग मुसलमान आणि हिंदूंमध्ये खऱ्या सहकार्याला सुरुवात होईल. ते अशा लोकांकडून मिळेल की जे आपल्या घराचे मालक आहेत, अशा लोकांकडून नाही की दुसऱ्याच्या प्रभुत्वाखाली गुलाम असल्यामुळे ज्यांना दुसऱ्याच्या दृष्टिकोनाला शरण जाणे भाग पडते आहे".

श्री जिन्नांनी लंडन येथील "डेली वर्कर"ला ५ ऑक्टोबर १९४४ला दिलेली मुलाखत

मुसलमानेतर स्वातंत्र्यप्रेमींना पाकिस्तानच्या मागणीबद्दल अधिक स्पष्ट करून सांगा अशी विनंती वार्ताहराने केली असता श्री जिन्ना म्हणाले : "पाकिस्तानची मागणी पूर्णार्थाने समजून घेण्याकरिता आणि तिचे महत्त्व लक्षात येण्याकरिता या उपखंडाच्या पश्चिमेस वायव्य सरहद्द प्रांत, बलुचीस्तान, सिंध, पंजाब आणि पूर्वेकडे बंगाल, आणि आसाम या सहा प्रांतात सात कोटी मुसलमान राहतात आणि या प्रांतांमधील एकूण लोकसंख्येच्या ही संख्या ७० टक्क्यांपेक्षा कमी नाही. या भागात राहणाऱ्या इतर लोकांमध्ये हिंदू, आदिवासी आणि अस्पृश्य लोकांचा समावेश आहे. हेच ते भाग आहेत की ज्यात एक स्वतंत्र राष्ट म्हणून पाकिस्तान स्थापना करण्याची मुसलमानांची इच्छा आहे."

वार्ताहराने विचारले - पाकिस्तान ही मुसलमानांची स्वातंत्र्याकरिता मागणी कशी काय होऊ शकते?* श्री जिन्नांनी उत्तर दिले : "मुसलमानांची ही स्वातंत्र्याकरिता मागणी आहे कारण त्यांना आपले स्वतःचे खरेखुरे लोकशाहीवादी शासन स्थापन करण्याची इच्छा आहे. या सरकारला पाकिस्तानातील संपूर्ण जनतेची मान्यता असेल आणि ते तेथील जनतेच्या इच्छेनुसार आणि मान्यतेनुसार जात, धर्म वा वर्ण यांच्यामुळे कोणताही भेदभाव न करता काम करील."

वार्ताहराने परत विचारले : “पाकिस्तानचे हिंदुस्थानशी शेजाऱ्याशेजाऱ्याप्रमाणे संबंध असतील काय? श्री जिन्ना म्हणाले : "पाकिस्तानचे हिंदुस्तानशी निश्चितच शेजाऱ्यांप्रमाणे संबंध असतील. मी असे अनेकदा म्हणालो आहे. सर्व बाहेरच्या लोकांना आम्ही सांगू की आम्ही “हिंदुस्थानचे हात” आहो. कोणत्याही बाहेरच्या शक्तीने या उपखंडाकडे वक्र दृष्टीने पाहिलेले पाकिस्तान सहन करणार नाही. काहीसे मैत्रीच्या सिद्धांताप्रमाणे आम्ही काम करू." तुमच्या मागणीबद्दल ब्रिटिश सरकारची काय भूमिका आहे असे विचारले असता श्री जिन्ना म्हणाले, "ब्रिटिश शासकांमध्ये जे कट्टरपंथीय लोक आहेत ते पाकिस्तान अस्तित्वात यायला विरोध करतील कारण माझ्या मते हाच एकमेव असा मार्ग आहे ज्यामुळे निश्चितपणे स्रर्वाधिक जलद गतीने स्वातंत्र्य मिळेल. त्यांना हे माहीत आहे. येथील शासनाची सूत्रे सांभाळल्यापासून आणि हिंदुस्थान विधेयक सादर केल्यापासूनच त्यांच्या गोपनीय खलित्यातून, वक्तव्यातून आणि कागदपत्रातून ते अखंड हिंदुस्थान म्हणतात कारण ब्रिटिशांचे साम्राज्यवादी शासन इथे कायम राहील असा त्यांचा अर्थ असतो. याच दिशेने काम करत ते या देशात जवळपास एक शतक राहिले आहेत. त्यांनी हिंदू आणि मुसलमानांसमोर ‘हिंदू हिंदुस्थान’चे वा अखंड हिंदुस्थानच्या लोकशाहीवादी सांसदीय सरकारच्या कल्पनेचे गाजर लटकवत अनैसर्गिक वातावरणात हिंदू आणि मुसलमानांना एका राष्ट्रात बळजबरीने एकत्रित ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. हे अशक्य आहे. हिंदुस्थान सरकारचा १९३५चा कायदा लागू करताना चालबाजपणाने ते जसे ठामपणे म्हणाले होते की तुमच्या भांडणामुळे आम्ही हिंदुस्थानची प्रगती आणि कल्याण लांबणीवर पडू देऊ शकत नाही. हे कार्य करण्याकरिता देवाने आम्हाला निवडलेले आहे. तुमच्यात सहमती होईपर्यंत हे कार्य पूर्ण करण्याकरिता आम्ही वाट पाहू शकत नाही. यामुळे आम्ही ही घटना लागू करू आणि तुम्हा भांडणाऱ्या घटकांवर उच्चाधिकारी म्हणून लादू. अशा प्रकारच्या घटनेत ना हिंदू ना मुसलमान ना इतर कोणी मुक्त वा स्वतंत्र असू शकतो."

वार्ताहराने विचारले की धुरी राष्ट्रांविरुद्ध सुरू असलेल्या या युद्धात लढण्यात तुम्हाला रस वाटत नाही आणि पंजाबमधील लीग मंत्रिमंडळांतर्गत या प्रयत्नांना धक्का लागेल असा प्रचार सरकार आणि त्यांचे दलाल पंजाबमध्ये करत आहेत. याबद्दल तुमचे काय म्हणणे आहे? श्री जिन्नांनी उत्तर दिले, "हे पूर्णपणे असत्य आहे. युद्धप्रयत्नात आम्ही कोणताही अडथळा आणलेला नाही. उलटपक्षी युद्ध सुरू झाल्यापासूनच आम्ही वारंवार स्पष्टपणे सांगत आहो की आम्हांला कोणतेही विदेशी आक्रमण नको आहे आणि आमच्या मातृभूमीचे रक्षण करण्याची आमची इच्छा आणि तयारी असून या युद्धात सहकार्य करण्याकरितासुद्धा आम्ही तयार आहो. परंतु ब्रिटिश सरकारने आमचा मैत्रीचा हात झिडकारला. यामुळे आम्ही कोणतीही मदत करू शकलो नाही. ब्रिटिश सरकारने आम्हाला सत्तेत खरीखुरी भागिदारी आणि अधिकार द्यायला नकार दिला. त्यांच्या अंकित राहून आम्ही हे ओझे उचलावे आणि ही जबाबदारी घ्यावी अशी त्यांची इच्छा आहे खरे, परंतु सत्ता मात्र त्यांना आपल्या हातात ठेवायची आहे."

पुढील प्रश्न होता - ब्रिटिश जनतेला तुम्ही कोणता संदेश द्याल? श्री जिन्ना म्हणाले : "ब्रिटिश जर खरोखरच प्रामाणिक असतील - आणि असे अनेक लोक आहेत - तर हिंदुस्थानची घटनात्मक समस्या सोडवण्याचा एकमेव उपाय पाकिस्तानला तत्त्वतः मान्यता देणे आहे. याकरिता त्यांनी ब्रिटिश सरकारवर दडपण आणावे. असे केल्याने केवळ मुसलमानच स्वतंत्र होणार नाहीत तर हिंदू आणि देशातील इतर घटकही स्वतंत्र होतील हाच ब्रिटिशांना माझा संदेश आहे".

परिशिष्ट अ - मुस्लिम लीगचा मार्च १९४०चा लाहोर ठरावाकरिता पाहा भाग १ - २.२.२. मुस्लिम लीगचा मार्च १९४०चा लाहोर ठराव

परिशिष्ट ब - सी. आर. वा च. राजगोपालाचारी फॉर्म्युलाकरिता पाहा भाग १ - २.२.१. च. राजगोपालाचारींचा फॉर्म्युला

परिशिष्ट क - श्री गांधींनी २४ सप्टेंबर १९४४ला दिलेला प्रस्ताव

"या भागांचे सीमांकन काँग्रेस आणि लीगने मान्यता दिलेल्या आयोगाद्वारे केले जावे. सीमांकन केलेल्या या भागात राहणाऱ्या लोकांची इच्छा जाणून घेण्याकरिता प्रौढ मतदान पद्धतीने वा कोणत्या तरी समतुल्य पद्धतीने मतदान घेण्यात यावे.

मतदान जर विभाजनाच्या बाजूने झाले तर हिंदुस्थान विदेशी सत्तेपासून मुक्त झाल्यानंतर या भागाला वेगळे राज्य म्हणून शक्य तितक्या लवकर मान्यता देण्यात यावी. अशा प्रकारे दोन स्वतंत्र प्रभुत्वसंपन्न राष्ट्र निर्माण होतील.

या दोन राष्ट्रांत विभाजनासंबंधी करार होईल. त्यात विदेश व्यवहार, संरक्षण, अंतर्गत दळणवळण, जकात, वाणिज्य आणि यासारख्या विभागांचे कार्यक्षम आणि प्रभावी संचालनाची व्यवस्था असेल. हा करार अनिवार्यपणे करार करणाऱ्या दोन्ही पक्षांच्या समान हिताकरिता असेल.

या करारात दोन्ही राज्यातील अल्पसंख्याकांच्या अधिकारांच्या रक्षणाच्या अटींचीही तरतूद असेल.

या कराराला काँग्रेस आणि लीगची मंजुरी मिळताच हे दोन्ही पक्ष हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य

मिळण्याकरिता समान कार्यप्रणाली ठरवतील. असे असले तरी काँग्रेस जर एखादी सरळ कृती करील आणि लीगला जर तिच्यात भाग घेण्याची इच्छा नसेल तर लीग त्यापासून वेगळी राहील.”

परिशिष्ट ड - जगत नारायण लाल यांनी अखिल हिंदुस्थान काँग्रेस समितीत मांडलेला ठराव

"कोणत्याही घटक राज्याला किंवा प्रादेशिक घटकाला भारतीय संघातून किंवा महासंघापासून वेगळे होण्याचे स्वातंत्र्य देऊन हिंदुस्थानचे विघटन करण्याचा कोणताही प्रस्ताव विविध राज्ये, प्रांत आणि देशातील लोकांच्या हितासाठी अत्यंत हानिकारक ठरेल, असे अखिल हिंदुस्थान काँग्रेस समितीचे मत आहे. एकूण पाहता काँग्रेस अशा कोणत्याही प्रस्तावाला सहमती देऊ शकत नाही."

परिशिष्ट इ - अखिल हिंदुस्थान काँग्रेस कमिटीने मंजूर केलेला ऑगस्ट १९४२चा ठराव

(पाहा “असोसिएटेड प्रेसला मुलाखत”, ६ ऑगस्ट १९४२.)

[ऑगस्ट ८, १९४२]

अखिल हिंदुस्थान काँग्रेस कार्यकारिणीने १४ जुलै १९४२च्या आपल्या प्रस्तावाद्वारे अखिल हिंदुस्थान काँग्रेस समितीसमोर जो विषय ठेवला आहे त्याचा आणि त्यानंतर घडलेल्या घटनांचा समितीने काळजीपूर्वक विचार केला. त्यात युद्धाच्या परिस्थितीत क्रमशः होणारे बदल, ब्रिटिश सरकारच्या जबाबदार प्रवक्त्यांची वक्तव्ये आणि हिंदुस्थानात आणि विदेशात झालेल्या टीकाटिप्पण्या वगैरेंचा समावेश आहे. समिती हा प्रस्ताव मंजूर करते, आणि समितीचे मत आहे की त्यानंतर घडलेल्या घटनांनी या प्रस्तावाचे औचित्य अजूनच वाढले आहे, आणि आता हे स्पष्ट

झाले आहे की हिंदुस्थानातील ब्रिटिश शासनाची अविलंब समाप्ती होणे हिंदुस्थान आणि मित्र राष्ट्रे या दोघांकरिताही अतिशय आवश्यक आहे. ब्रिटिश शासन कायम राहिल्यामुळे हिंदुस्थानची अधोगती होते आहे, तो दुर्बल होतो आहे आणि त्याची आपले स्वतःचे रक्षण करण्याची तसेच जागतिक स्वातंत्र्यात आपला सहभाग घेण्याची क्षमता दिवसेंदिवस कमी होत आहे.

रशिया आणि चीनच्या आघाडीवर परिस्थिती ढासळत असलेली पाहून समितीची निराशा झाली आहे. रशियायी आणि चिनी लोक आपल्या स्वातंत्र्याच्या रक्षणार्थ ज्या शौर्याने लढत आहेत त्याचे समितीला अतिशय कौतुक वाटते. दिवसेनुदिवस हे वाढते संकट पाहता मित्र राष्ट्रांनी आतापर्यंत जे धोरण अवलंबिले आहे ते तपासून पाहणे त्या सर्व लोकांचे कर्तव्य ठरते जे स्वातंत्र्याकरिता प्रयत्नशील आहेत आणि आक्रमणाचे बळी असलेल्या लोकांबद्दल सहानुभूती ठेवतात. याचे कारण या धोरणाला वारंवार अपयश आलेले आहे. अशा प्रकारे अपयशी ठरलेले धोरण, उद्दिष्ट आणि पद्धती या सगळ्यांना अपयश आल्यानंतरही त्या कायम राहिल्याने त्यांचे यशात रूपांतर होऊ शकत नाही. हे धोरण स्वातंत्र्यावर तितके आधारलेले नाही जितके ते गुलाम देशांवर आणि वसाहतींच्या देशांवर आपले प्रभुत्व आणि साम्राज्यवादी परंपरा कायम टिकवण्यावर आधारलेले आहे. साम्राज्य कायम टिकवण्याच्या प्रयत्नामुळे सत्ताधाऱ्याची शक्ति वाढत नसते तर ते साम्राज्यच एक ओझे आणि अभिशाप होत असते. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यावर ब्रिटन आणि मित्रराष्ट्रांची परीक्षा होणार असल्यामुळे आधुनिक साम्रज्यावादाची भूमी असलेला हिंदुस्थान या समस्येचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे आणि तो या समस्येचा केंद्रबिंदू झाला आहे.

अशा प्रकारे या देशातील ब्रिटिश सत्ता संपवणे हा अतिशय महत्त्वाचा आणि तातडीचा विषय आहे आणि त्यावर युद्धाचे भवितव्य, स्वातंत्र्य आणि लोकशाहीचे यश अवलंबून राहणार आहे. हिंदुस्थान स्वतंत्र झाल्यामुळे हे यश सुनिश्चित होईल कारण तसे झाले तर तो आपली

सर्वच्या सर्व संसाधने स्वातंत्र्याकरिता आणि नाझीवाद, फासीवाद आणि साम्राज्यवाद यांच्याशी संघर्ष करण्याकरिता झोकून देईल. यामुळे युद्धाचे भवितव्य केवळ भौतिक दृष्टीनेच बदलणार नाही. यामुळे सर्व गुलाम आणि पददलित जनता मित्र राष्ट्रांच्या बाजूने होईल आणि मित्र राष्ट्रांनी आतापर्यंत जे धोरण अवलंबिलेले आहे ते तपासून पाहणे हिंदुस्थान मित्र राष्ट्रांबरोबर आल्यामुळे त्यांना नैतिक आणि आध्यात्मिक नेतृत्व मिळेल. हिंदुस्थान जर गुलामगिरीत राहिला तर ब्रिटिश साम्राज्यवादाचे तो प्रतीक होईल आणि साम्राज्यावादाच्या या कलंकाचा सर्व मित्र राष्ट्रांच्या भवितव्यावर परिणाम होईल.

यामुळे आजच्या या संकटामुळे ब्रिटिशांची संप्रभुता संपवून हिंदुस्थान स्वतंत्र होणे आवश्यक झाले आहे. भविष्यातील अभिवचने देऊन सध्याच्या परिस्थितीवर परिणाम होणार नाही आणि संकटाचा सामना करता येणार नाही. त्या अभिवचनांमुळे जनतेच्या मनावर तो मानसिक प्रभाव पडणार नाही. स्वातंत्र्याच्या प्रकाशानेच आता ती शक्ती प्रस्फुटित होऊ शकेल आणि जनतेमध्ये उत्साहाचा संचार होऊ शकेल. यामुळे मग युद्धाचे रूपच बदलेल.

यामुळे ब्रिटिश सत्तेने हिंदुस्थानातून निघून जावे अशी मागणी अखिल हिंदुस्थान कॉंग्रेस समिती परत करते. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याची घोषणा होताच एका अंतरिम सरकारची स्थापना केली जाईल आणि हिंदुस्थान मित्र राष्ट्रांचा सहकारी होईल आणि त्यांच्या या स्वातंत्र्यसंघर्षाच्या संयुक्त अभियानातील संकटात आणि अडीअडचणीत सामील होईल. अंतरिम सरकारची स्थापना देशातील प्रमुख पक्षांच्या आणि गटांच्या सहकार्यानेच होऊ शकेल. अशा प्रकारे ते संयुक्त सरकार असेल आणि त्यात देशातील सर्व प्रमुख पक्षांचे आणि घटकांचे प्रतिनिधी असतील. त्याचे प्राथमिक काम हिंदुस्थानचे रक्षण करणे, मित्रराष्ट्रांच्या सहकार्याने शस्त्रशक्तीद्वारे तसेच अहिंसक शक्तिद्वारे आक्रमणाचा प्रभावी पद्धतीने प्रतिकार करणे, शेती, कारखाने आणि

इतरत्र काम करणाऱ्या कामगारांची आणि मजुरांच्या सुखदुःखाची आणि प्रगतीची काळजी घेणे असेल कारण खरे म्हणजे ही सर्व सत्ता आणि अधिकार त्यांचेच असतात. अंतरिम सरकार घटनासमिती तयार करण्याकरिता योजना तयार करील आणि ही घटनासमिती हिंदुस्थान सरकारकरिता अशी घटना तयार करील की जी संपूर्ण जनतेच्या सर्व वर्गांना मान्य असेल. कॉंग्रेसच्या मताप्रमाणे ही घटना संघराज्य प्रणालीची असावी आणि तिने संघराज्यांतील घटकांना जास्तीतजास्त स्वायत्तता द्यावी आणि अवशिष्ट अधिकार संघराज्यातील घटकांना देण्यात यावे. हिंदुस्थान आणि मित्रराष्ट्रांचे भावी संबंध या सर्व देशांचे प्रतिनिधी एकत्र येऊन परस्परांच्या हितसंबंधांच्या दृष्टीने आणि आक्रमणाचा प्रभावी पद्धतीने प्रतिकार करण्याचा जो सर्वांचा सामायिक उद्देश आहे तो विचारात घेऊन सल्लामसलत करून ठरवतील. स्वतंत्र झाल्यानंतर हिंदुस्थान जनतेचा संयुक्त संकल्प आणि शक्ती यांच्या आधारे आक्रमणाचा प्रभावशाली पद्धतीने प्रतिकार करील.

हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य हे विदेशी प्रभुत्वाखाली असलेल्या आशियातील सर्व देशांच्या स्वातंत्र्याचे प्रस्ताविक असले पाहिजे. ब्रह्मदेश, मलाया, हिंदचीन, डच हिंदुस्थान, इराण आणि इराक या सर्वांनासुद्धा संपूर्ण स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे. सध्या जे जे देश जपानच्या नियंत्रणाखाली आहेत त्यांना नंतर दुसऱ्या कोणत्यातरी वसाहतीच्या नियंत्रणाखाली ठेवले जाणार नाही हे स्पष्टपणे लक्षात ठेवले पाहिजे.

या संकटकाळात अखिल हिंदुस्थान कॉंग्रेस समितीने पहिले काम हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य आणि संरक्षण यांचीच काळजी घेणे असले पाहिजे. त्याचबरोबर समितीचे मत आहे की जगाची भावी शांतता, सुरक्षा, सुव्यवस्थित प्रगती होण्याकरिता या सर्व स्वतंत्र राष्टांचे विश्वसंघराज्य होणे आवश्यक आहे. इतर कोणत्याही मार्गाने आधुनिक जगाच्या समस्या सुटू शकणार नाही. अशा

प्रकारचे संघराज्य घटक राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्याची ग्वाही देईल, त्यांच्यावर आक्रमण झाले तर त्याची काळजी घेईल, एक राष्ट्र दुसऱ्याचे शोषण करणार नाही हे तो पाहील, त्या त्या देशामधील अल्पसंख्याकांचे ते रक्षण करील, मागासलेल्या भागाच्या आणि तेथील जनतेच्या प्रगतीकडे लक्ष देईल, आणि विश्वाच्या संसाधनाचा उपयोग सर्वांच्या हिताकरिता करील. अशा विश्वसंघराज्याची स्थापना झाल्यानंतर सर्व देशांचे निःशस्त्रीकरण करणे व्यवहार्य होईल, राष्ट्रीय सैन्य, नौदल, आणि वायूसेना यांची त्यानंतर आवश्यकता राहणार नाही, आणि विश्व संघाचे संरक्षक सैन्य जागतिक शांततेचे रक्षण करून आक्रमणाचा प्रतिकार करील.

अशा विश्वसंघराज्यात हिंदुस्थान आनंदाने सहभागी होईल आणि आंतरराष्ट्रीय समस्या सोडवण्याकरिता समतेच्या आधारावर इतर देशांशी सहकार्य करील.

अशा विश्वसंघराज्याच्या मूलभूत तत्त्वांशी जी कोणती इतर राष्ट्रे सहमत असतील त्या सर्वांकरिता हे विश्वसंघराज्य खुले राहील. असे असले तरी युद्धाची शक्यता लक्षात घेता सुरुवातील हा विश्वसंघ मित्र राष्ट्रांपर्यंतच सीमीत असावा. असे पाऊल उचलले गेले तर त्याचा युद्धांवर, धुरी राष्ट्रांच्या जनतेवर आणि येऊ घातलेल्या शांततेवर अतिशय प्रभावशाली परिणाम होईल.

परंतु समितीला अत्यंत खेदपूर्वक जाणवते आहे की युद्धाचा दुःखद आणि जबरदस्त धडा शिकल्यानंतरही आणि जगावर संकटाचे ढग पसरलेले असतानाही कोणत्याही देशाचे सरकार विश्वसंघराज्याकरिता पाऊल उचलण्याकरिता तयार नाही. ब्रिटिश सरकारची प्रतिक्रिया आणि विदेशी वृत्तपत्रांची गैरसमजावर आधारित टीका यावरून स्पष्ट होते की हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याच्या मागणीलासुद्धा विरोध होतो आहे जेव्हा की ही मागणी प्रामुख्याने समोरील संकटाचा सामना करता यावा आणि रशिया आणि चीनला हिंदुस्थानला मदत करता यावी म्हणून

करण्यात आलेली आहे. चीन वा रशिया यांचे स्वातंत्र्यही महत्त्वाचे आहे आणि त्यांच्या रक्षणात अडथळा निर्माण होऊ नये आणि मित्र राष्ट्रांच्या संरक्षणक्षमतेला धक्का लागू म्हणून समिती उत्सुक आहे. परंतु हिंदुस्थान आणि या राष्ट्रांवरील संकट वाढूनच राहिले आहे. अशा या अवस्थेत निष्क्रियता आणि विदेशी शासनासमोर शरणागती यामुळे हिंदुस्थानची केवळ अधोगतीच होऊन राहिलेली नही तर त्याची आत्मरक्षणाची आणि आक्रमणाचा प्रतिकार करण्याची क्षमताही कमी होत आहे, परंतु दिवसेंदिव वाढणाऱ्या संकटाचा कोणताही प्रतिकार होऊन राहिलेला नाही आणि संयुक्त राष्ट्रांच्या लोकांची कोणतीही सेवासुद्धा होऊन राहिलेली नाही. कार्यकारिणीने ग्रेट ब्रिटन आणि मित्र राष्ट्रांना अंतःकरणपूर्वक केलेल्या आवाहनाला कोणताही प्रतिसाद नाही, आणि विदेशातील अनेकांकडून होत असलेल्या टीकेवरून त्यांचे हिंदुस्थानच्या आणि जगाच्या गरजांबद्दलचे अज्ञानच दिसून पडते. इतकेच नाही तर काही वेळा हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याबद्दल शत्रूत्वही दिसून पडते. ही गोष्ट वंशश्रेष्ठत्वाची द्योतक आहे आणि ज्या लोकांना स्वाभिमान आहे आणि स्वतःच्या शक्तीची आणि आपले उद्दिष्ट न्याय असल्याची जाणीव आहे ते ही गोष्ट सहन करू शकत नाही.

विश्वस्वातंत्र्याच्या हिताच्या दृष्टीने या अखेरच्या क्षणीही अ. हिं. कॉ. समिती ग्रेट ब्रिटन आणि मित्र राष्ट्रांना परत आवाहन करू इच्छिते.

परंतु समितीचे मत आहे की आपल्यावर शासन करणारी ही सत्ता राष्ट्राला साम्राज्यवादी आणि हुकूमशाही सरकारच्या विरोधात आणि आपल्या स्वतःच्या तसेच मानवतेच्या हिताकरिता काम करण्यापासून अडवत असल्यामुळे ही सत्ता कायम राहणे औचित्यपूर्ण नाही. यामुळे गत २२ वर्षांच्या अहिंसक संघर्षातून देशाने जी अहिंसक शक्ती अर्जित केली आहे तिचा उपयोग करून कोणीही हिरावून घेऊ शकणार नाही अशा हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याच्या आणि स्वराज्याच्या

अधिकाराकरिता ही समिती अहिंसक मार्गाने शक्य तितके अधिकात अधिक व्यापक स्वरूपातील जनआंदोलन सुरू करण्याचा निर्णय घेते. असा हा संघर्ष अपरिहार्यपणे गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली करायला पाहिजे आणि या संघर्षादरम्यान कोणकोणते पाऊल उचलले पाहिजे यासंबंधात देशाला मार्गदर्शन करण्याची विनंती ही समिती गांधीजींना करते.

ही समिती हिंदुस्थानच्या जनतेला आवाहन करते की तिने नशिबी येणारे धोके आणि हालअपेष्टा यांचा धैर्याने आणि सहनशीलतेने सामना करावा आणि गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली ऐक्याने राहावे आणि त्यांनी दिलेल्या सूचनांचे हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यसंघर्षाच्या शिस्तबद्ध सैनिकाप्रमाणे पालन करावे. या आंदोलनाचा आधार अहिंसा आहे हे त्यांनी लक्षात ठेवले पाहिजे. अशी वेळ येऊ शकते की जेव्हा सूचना प्रसृत करता येणे शक्य होणार नाही वा प्रसृत केलेल्या सूचना लोकांपर्यंत पोहोचू शकणार नाही आणि जेव्हा कोणतीही काँग्रेस समिती काम करू शकणार नाही तेव्हा या आदोलनात काम करणारे सर्व स्त्रीपुरुष स्वतःकरिता काम करतील. ज्या सूचना सर्वांकरिता आधीच प्रसृत करण्यात आल्या आहेत त्यांच्या परिविधीत ते काम करतील. स्वातंत्र्याकांक्षा असलेल्या आणि त्याकरिता प्रयत्न करणाऱ्या प्रत्येक हिंदुस्थानीने स्वतःचा मार्गदर्शक व्हायला पाहिजे आणि अखेरीस हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याकडे आणि मुक्तीकडे जाणाऱ्या या मार्गावर त्याने पुढे जात राहायला पाहिजे.

अखेरीस स्वतंत्र हिंदुस्थानच्या भावी शासनासंबंधीचा आपला दृष्टिकोन व्यक्त केल्यानंतर अ. हिं. कॉं. समिती सर्व संबंधित लोकांसमोर पूर्णपणे स्पष्ट करू इच्छिते की या जनआंदोलनाचा हेतू काँग्रेसकरिता सत्ता मिळवणे नाही. जेव्हा केव्हा सत्ता येईल तेव्हा ती हिंदुस्थानच्या सर्व जनतेची असेल.

द इंडियन ॲन्युअल रजिस्टर, १९४२, खंड २, पृष्ठ २०९ ते ११; शिवाय 'हरिजन', ९ ऑगस्ट १९४२ आणि 'द ट्रान्सफर ऑफ पॉवर', खंड २, पृष्ठ ६२१ ते २४